

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ГЕОГРАФІЯ

ВИПУСК 27

№ 1-2

**ВІННИЦЯ
2015**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2015. – Вип. 27, № 1-2. – Вінниця, 2015. – 134 с.

Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. – 2015. – Issue 27, № 1-2. – Vinnytsya, 2015. – 134 p.

Друкується за ухвалою Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 1 від 31 серпня 2015 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landscape, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Г.І. Денисик – доктор географічних наук, професор (головний редактор) – Україна; **А.В. Гудзевич** – доктор географічних наук, професор (заступник головного редактора) – Україна; **В.Г. Кур'ята** – доктор біологічних наук, професор – Україна; **В.М. Воловик** – доктор географічних наук, доцент – Україна; **І.П. Ковальчук** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Ю.Г. Тютюнник** – доктор географічних наук, професор – Україна; **В.М. Петлін** – доктор географічних наук, професор – Україна; **П.О. Сухий** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Р.Л. Пенін** – доктор, професор географії – Болгарія; **В.М. Андрейчук** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор – Польща; **М.Я. Таркінс** – професор географії – Канада; **О.М. Вітченко** – доктор географічних наук, професор – Білорусь; **О. Буга** – доктор-хабілітат, професор – Молдова; **В.І. Корінний** – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар) – Україна.

Адреса редакційної колегії:

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет,
вул. Острозького, 32, Вінниця
Тел. (0432) 27-64-66

Відповідальні за випуск: Г.І. Денисик, В.І. Корінний

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

ISSN 2312-2110

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2015

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Зеленко С.Д.	Принципи і методи створення класифікації "географічних" елементів ліхенобіоти. Модель просторової диференціації геосистем суходолу . . .	5
Лаврик О.Д., Берчак В.С.	Натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя	18
Пархоменко О.Г.	Особливості ґрунтового-археологічного підходу у дослідженні природного середовища минулих епох	26
Дєдов О.В.	Прогнозування змін ґрунтів Вінниччини в умовах потепління клімату	32
Авраменко О.В.	Зародження та розвиток краєзнавчих студій на Поділлі наприкінці ХІХ – початку ХХ століття	38

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Денисик Г.І., Кізюн А.Г.	Селитебні ландшафти і селитебне ландшафтознавство	46
Буряк-Габрись І.О.	Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів	52
Kozynska I.P.	Underground version of industrial landscapes in the region of uranium mining in Ukraine	58
Вальчук-Оркуша О.М.	Ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси	67
Антонюк О.О.	Структура белігеративних ландшафтів Поділля. .	72
Kravtsova I.V.	Garden-park landscapes and the econetwork system of the right-bank forest-steppe of Ukraine . .	82
Безлатня Л.О.	Культові об'єкти в структурі культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів	89

Denysyk B.G.	Tourism and recreational development of the Southern Bug River.	97
--------------	---	----

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шпарага Т.І., Андрійчук І.А.	Система освіти Польщі: досвід для України	104
Смочко Н.М.	Тематичні парки світу як інноваційні елементи формування якісної моделі територіальних рекреаційних систем.	114
Чернова Г.В.	Суспільно-географічні аспекти злочинності Вінницької області	121

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Горміз О.В.	Проблеми взаємовідносин суспільства і природи в контексті переходу до сталого розвитку	128
-------------	--	-----

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.2

Зеленко С.Д.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Принципи і методи створення класифікації "географічних" елементів ліхенобіоти. Модель просторової диференціації геосистем суходолу

У статті наведені методологічні принципи і методи вивчення просторової диференціації ліхенобіоти. Відмічено слабку організацію структурно-функціональних рівнів наукових знань у ліхенології. Ця ситуація не сприяє вирішенню складних проблем пов'язаних із вивченням поширення лишайників і методики проведення "географічного аналізу" ліхенобіоти. На основі загальнонаукових методологічних принципів і методів визначені завдання, виконання яких будуть сприяти вирішенню проблем вивчення закономірностей просторової диференціації ліхенобіоти. З метою побудови класифікації "географічних елементів" ліхенобіоти, розроблена теоретична модель, яка відображає загальні риси диференціації геосистем на планетарному рівні. Структурними елементами моделі є літосфера і гідросфера як основні складові, які формують природні комплекси, а також клімат як складний комплекс взаємодії компонентів біогеосистеми Землі. У статті детально наводиться порядок створення моделі, обґрунтовано розміщення кожного структурного елементу. Згідно теоретичної моделі диференціації геосистем виділені 5 кліматичних варіантів геосистем: аридний, гумідний, субнівальний, субтропічний, субекваторіальний. Кожному кліматичному варіанту відповідають певні інваріанти геосистем: терра-аквальний, гірський, рівнинний, помірно-континентальний, континентальний. Модель диференціації геосистем є теоретичною основою для створення класифікації ареалогічних елементів ліхенобіоти і впровадження у методику "географічного аналізу" ліхенобіоти інваріантно-групового підходу.

Ключові слова: ліхенобіота, методологія, модель, геосистема, класифікація, варіант, аналіз.

Принципы и методы разработки классификации "географических" элементов лишенобиоты. Модель дифференциации геосистем суши. В статье представлены методологические принципы и методы изучения пространственной дифференциации лишенобиоты. Отмечено слабую организацию структурно-функциональных уровней научных знаний в лишенологии. Данная ситуация не способствует решению сложных проблем связанных с изучением распространения лишайников и методики проведения "географического анализа" лишенобиоты. На основе общенаучных методологических принципов и методов определены задачи, выполнение которых будут способствовать решению проблем изучения закономерностей пространственной дифференциации лишенобиоты. С целью построения классификации "географических элементов" лишенобиоты, разработана теоретическая модель, которая отражает общие черты дифференциации геосистем на планетарном уровне. Структурными элементами модели являются литосфера и гидросфера, как основные компоненты, которые формируют природные комплексы, а также климат, как сложный комплекс взаимодействия компонентов биогеосистемы Земли. В статье детально описывается порядок построения модели, обосновано размещение каждого структурного элемента. Согласно теоретической модели дифференциации геосистем выделены 5 климатических вариантов геосистем: аридный, гумидный, субнивный, субтропический, субэкваториальный. Каждому климатическому варианту соответствуют определённые инварианты геосистем: терра-аквальный, горный, равнинный, умеренно-континентальный, континентальный. Модель дифференциации геосистем является теоретической основой для создания классификации ареалогических элементов лишенобиоты и внедрения в методику проведения "географического анализа" лишенобиоты инвариантно-группового подхода.

Ключевые слова: лишенобиота, методология, модель, геосистема, классификация, вариант, анализ.

Zelenko S.D. The principles and methods of the development of classification of “geographic” elements of lichen biota. The model of differentiation of the geosystems of land. The methodological principles and methods of investigation of spatial differentiation of lichen biota are presented in the article. The poor conditions of the structural and functional levels of organization of scientific knowledge in lichenology are noted. Such situation does not favour the solution of complex problems connected with the investigation of the distribution of lichens and method of carrying out of the “geographic analysis” of lichen biota. Several objectives are determined on the basis of general scientific methodological principles and methods. Their realization would favour the solution of the problems of patterns of spatial differentiation of lichen biota investigation. In order to develop the classification of “geographic elements” of lichen biota, theoretical model which reflects general characteristics of differentiation of geosystems on the global level is prepared. Lithosphere and hydrosphere as the general geocomponents as well as climate as the complex phenomenon of interaction of biogeosystem components are the structural elements of the theoretical model. The order of construction of the model as well as peculiarities of placement of each structural element are described in detail in the article. According to the theoretical model of differentiation of geosystems 5 climatic variants of them are marked out: arid, humid, subnival, subtropical and subequatorial. Every climatic variant has certain corresponding invariants of geosystems: terra-aquatic, mountainous, plain, temperate-continental and continental. The model of differentiation of geosystems is a theoretical background for the development of classification of arealogical elements of lichen biota and the introduction of invariant-group approach into methodology of “geographic analysis” of lichen biota.

Key words: lichen biota, methodology, model, geosystem, classification, variant, analysis.

Вступ. Розвиток кожної наукової дисципліни залежить від взаємозв'язку структурно-функціональних рівнів організації наукових знань, зокрема: емпіричного, теоретичного і методологічного.

Емпіричні знання формуються як результат пізнавальної діяльності, що здійснюється за допомогою експериментів і спостережень, з метою одержання нової наукової інформації про об'єкт дослідження.

Подальше узагальнення та систематизація емпіричних знань дозволяє сформулювати закони та положення про структурні і функціональні особливості об'єкту дослідження, внутрішні і зовнішні зв'язки і відношення, які створюють його якісну своєрідність. Аналіз, узагальнення і систематизація емпіричного матеріалу є заходами пізнавального процесу, які формують теоретичні знання.

Надзвичайно важливу функцію у пізнавальному процесі відіграють методологічні знання, що виконують не лише функцію отримання нових знань, а також функцію розробки заходів отримання нових знань. Зокрема, це стосується методологічних принципів і підходів, які дозволяють впроваджувати елементи синтезу наукових знань та отримувати якісно нові результати дослідження.

Загалом, структурно-функціональні рівні наукових знань забезпечують цілісність як конкретної наукової дисципліни, так і науки загалом. Однак, слід погодитися з тим, що не в усіх наукових дисциплінах структура наукових знань розвинута однаково. Дана ситуація може бути пов'язана із специфікою об'єкту дослідження, загальним розвитком наукової дисципліни (відносно молода наука), а також кількістю науковців, які займаються вказаною проблемою. Певною мірою, наведені ознаки стосуються ліхенології. Слід відзначити, що на певні методичні проблеми цієї наукової дисципліни зокрема, на відсутність загально-прийнятих вимог щодо окремих діагностичних ознак видів лишайників вказував ще у минулому столітті А.М. Оксер, він відзначав: "Взагалі ж конче треба, як мога скоріше знормувати це питання і внести лад у хаос і сваволю, що панують в систематичі і породжені суб'єктивною оцінкою організаційних відзнак і визначенням їхньої вартості, такої суперечної у різних авторів. Ліхенологія терпить у цьому більше за інші відділи ботанічної систематики, бо багатьох зі зручних для

систематики квіткових рослин методів, тут вжити не можна" [10, с. 23].

Метою цієї статті, а також подальших публікацій, є вирішення проблеми проведення "географічного" аналізу ліхенобіоти, яка за своїм змістом є як теоретичною, так і методологічною.

На сьогоднішній день, завдання, які ставив перед собою А.М. Окснер, приклад його наукової позиції не втратили актуальності, "конче треба, як мога скоріше ... внести лад у хаос і сваволлю, що панують" у методології вивчення особливостей поширення лишайників. Основним завданнями досягнення цієї мети буде розробка ефективних теоретичних і методологічних засобів виявлення і пояснення загальних закономірностей поширення лишайників на різних рівнях диференціації біогеосистем суходолу.

Ліхенологія це наука, яка вивчає лишайники – унікальний, відносно збалансований симбіотичний комплекс автотрофа і гетеротрофа, які виникли на ранніх етапах еволюції біоти. На відміну від судинних рослин, лишайникам властивий специфічний трофічний і водний режим, у них відсутній, подібний вищим рослинам, вегетаційний період.

Специфіка об'єкту дослідження значно ускладнює певні напрями вивчення його властивостей, зокрема: географічного поширення лишайників.

У більшості ліхенологічних робіт в основу географічного аналізу ліхенобіоти покладений зонально-регіональний принцип, "географічний" елемент ліхенобіоти виділяється дослідниками в залежності від рослинно-кліматичної зони, в якій відповідні види лишайників мають найбільше поширення [3, 5-7, 11-13, 16]. Однак, варто зазначити, що на сьогоднішній день відсутня загальновизнана класифікація "географічних" елементів, існує невизначеність із критеріями і методами виявлення закономірностей просторової диференціації ліхенобіоти.

Причина цієї ситуації пояснюється тим, що більшість досліджень проводилися на регіональному рівні із застосуванням традиційних підходів, які не передбачали теоретичних і методологічних узагальнень. Кожна робота збагачувала наші знання про особливості поширення лишайників, однак виділення "географічних" елементів проводилося, переважно, на основі рослинно-кліматичної зональності.

На нашу думку, за відсутності чітко визначених критеріїв, обґрунтованих принципів і методів, подальше застосування географічного аналізу за традиційним зонально-регіональним підходом буде призводити лише до загострення протиріч, які будуть виникати при проведенні ліхенологічних досліджень.

Відповідно, основним завданням, що сприятиме вирішенню цієї проблеми у ліхенології є створення уніфікованої класифікації "географічних" елементів, яка має відповідати загальнонауковим вимогам [4], зокрема:

- 1) у межах однієї класифікації або у межах її певного рівня (розділу) застосовують єдину класифікаційну ознаку;
- 2) групи виділені за видовими ознаками повинні виключати одна одну;
- 3) класифікація має бути логічно витриманою, неприпустимим є втрата логічних ланок або відповідних рівнів.

При розробці класифікації ми застосували принципи системного підходу і метод моделювання.

Принципи і методи розв'язання проблеми. Погляди щодо комплексного вивчення довкілля, зокрема, не лише властивостей об'єктів і явищ, а також і зв'язків

між ними, були сформульовані наприкінці XIX століття видатним російським вченим В.В. Докучаєвим у роботі "К учению о зонах природы" (1898-1899).

Згодом, у першій половині XX століття, завдяки роботі О.О. Богданова "Тектология" (1913-1928), а також роботам опублікованим у 30-50-х роках Л. фон Берталанфі були започатковані системні дослідження об'єктів, методологічна основа яких була закладена ще в античній філософії.

Історично, системний підхід замінив методологічні концепції механіцизму та елементаризму. Інтенсивний розвиток методології системних досліджень протягом XX століття зокрема, формулювання положень теорії систем і системного підходу, сприяли розширенню міждисциплінарних зв'язків у сучасній науці.

В.І. Вернадський відзначав, що "у наш час, рамки окремої науки, на які розпадається наукове знання, не можуть чітко визначити область наукової думки дослідника, точно характеризувати його наукову роботу. Проблеми, які його займають, усе частіше не вкладаються у рамки певної конкретної, сформованої науки. Ми спеціалізуємося не з наук, а з проблем [2, с. 118].

Таким чином, міждисциплінарна сутність системного підходу полягає у синтезі спеціально-наукових знань, загальнонаукової і філософської методології. Застосування системного підходу не порушує самостійність та якісну специфічність окремих наук, їх фактичні дані і теоретичні побудови об'єднуються методологічними принципами навколо системного підходу як загальнонаукового методу.

Важливою умовою впровадження положень системного підходу є розгляд об'єкту як системи, в якій елементи об'єднані взаємообумовленими "зв'язками-відношеннями", що виявляються у відповідних, заздалегідь фіксованих властивостях, прояв яких неможливий за відсутності даних зв'язків.

Поняття цілісності визначає "об'єкт-систему" як ціле, у сукупності з етапами його становлення цілим. Відповідно, цілісність є властивістю "об'єкту-системи", яка обумовлена "зв'язками-відношеннями" між її структурними елементами, що визначають якісну своєрідність, закономірності функціонування і розвитку системи.

Методологічне значення поняття цілісності вказує на необхідність виявлення внутрішньої детермінації властивостей цілісних об'єктів, а також на недостатність пояснень специфіки об'єкту, які базуються на основі зовнішніх факторів зокрема, умов навколишнього середовища.

До провідних методологічних принципів сучасної науки належить принцип симетрії. Цей принцип є загальнонауковим і застосовується при вивченні будь-якого об'єкту-системи, який має структуру. Зміст принципу симетрії, через категорії тотожність і відмінність, збереження і мінливість, причина і наслідок, безпосередньо пов'язані із категоріями частини і цілого, дозволяє розкрити різноманітні властивості об'єктів та явищ довкілля.

Сучасній науці властивий високий рівень формалізації, зокрема, застосування у дослідженнях методу моделювання.

Модель є абстрактний, або матеріальний образ об'єкту дослідження, або його відповідних властивостей і співвідношень. Однією із передумов впровадження методу моделювання є неможливість застосування експериментальних методів при виконанні дослідження. На думку А.Д. Арманда, "моделювання є обов'язковим етапом при розробці класифікацій, хоча самі класифікації не можна назвати моделями. Класифікації належать до такого типу

систем, елементи яких поєднуються логічними відношеннями. Зв'язкам, які існують у класифікаційній системі, не відповідають фізичні взаємодії у системах природи. Логічних же відношень у фізико-географічних системах за відсутності спостерігача не існує. ...Моделі природних систем є лише сировиною, з якою має справу класифікація"[1, с. 13].

Загалом, у структурі пізнавального процесу, метод моделювання є важливою ланкою, яка поєднує експериментальні дані і теоретичні розробки.

Перш-ніж перейти до принципів створення і функціонування моделі, доцільно вказати на певні положення, яких ми слідували при розробці моделі, зокрема:

1) модель повинна відображати об'єкт як систему взаємозв'язаних елементів і відповідати певним загальним закономірностям або законам, які обумовлюють властивості об'єкту-системи;

2) модель не обов'язково повинна передбачати усі можливі зв'язки у системі, відбираються лише основні закономірності об'єкту, які відповідають меті дослідження;

3) об'єктом моделювання може бути не лише безпосередньо об'єкт дослідження, а також інша система, зокрема: середовище, абстрактний образ якого дозволяє виявити кореляційні зв'язки між об'єктом дослідження і факторами середовища (принцип симетрії).

Модель просторової диференціації геосистем суходолу. З метою розробки класифікації "географічних" елементів ліхенобіоти, ми побудували теоретичну модель, яка відображає загальну просторову диференціацію геосистем суходолу на планетарному рівні.

При розробці моделі, нами враховано, що ознаки кліматичної зональності обумовлені астрономічними особливостями Землі (нахил осі до орбіти, накладання симетрії конуса на симетрію кулі), а також відношенням між континентами і океанами (розміщення кліматичних секторів).

Структурними елементами моделі є літосфера і гідросфера як основні складові, що формують природні комплекси, а також клімат як складний комплекс взаємодії геокомпонентів і біосфери. Відповідно, модель відображає єдність і взаємодію енто- та екзогенних геодинамічних процесів.

При підготовці теоретичної моделі, були враховані загальні висновки щодо закономірностей просторової диференціації біоти, зокрема, що "клімат і субстрат є тими групами факторів, які разом із популяційними взаємодіями визначають особливості наземних угруповань та екосистем" [9, с. 470], а також, що "визначну роль у формуванні флори і рослинності відіграють клімат і рельєф" [8, с. 191].

Отже, модель дозволить нам узагальнити і спростити деякі складні процеси, які відбуваються у докільлі на планетарному рівні, а застосування положень принципу симетрії П. Кюрі дозволить виявити і пояснити певні закономірності просторової диференціації ліхенобіоти¹.

З метою графічного зображення взаємодії між геокомпонентами і формування відповідних варіантів та інваріантів середовища ми скористувалися діаграмою Ейлера.

¹ Застосування положень принципу симетрії П. Кюрі при проведенні аналізу поширення лишайників буде розглянуто в окремій статті.

На рис. 1 відображені дві взаємно перпендикулярні вісі X та Y . На осі Y ,

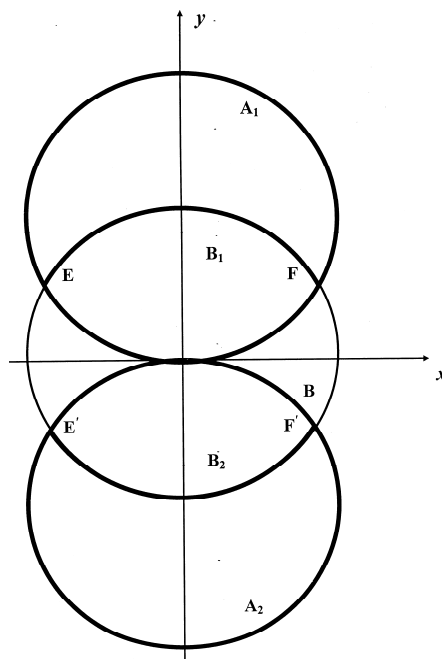

Рис. 1

відповідними колами ми відображаємо складові Землі, зокрема: літосферу (поверхню суходолу) та гідросферу (поверхневі води).

За геоморфологічною ознакою, геосистеми суходолу ми поділяємо на рівнинні і гірські варіанти, і позначаємо на моделі літерами A_1 і A_2 . Кола розміщуємо таким чином, щоб точка перетину осі X та Y була спільною точкою перетину для обох кіл.

Аквальні геосистеми (гідросферу) відображаємо у вигляді кола з центром у точці перетину осі X та осі Y , яке позначаємо літерою B . Області перекриття (B_1 і B_2) кола B з колами A_1 і A_2 вказують на те, що гідросфера приймає участь у формуванні відповідного варіанту геосистем, як у межах рівнинних, так і у межах гірських ділянок суходолу.

Побудоване нами відображення основних варіантів геосистем, які формуються при взаємодії гідросфери і літосфери не можуть нас задовольнити, оскільки гідросфера, зокрема поверхневі води, формують складну абразійно- та ерозійно-аккумулятивну системи у межах ландшафтів суходолу. Відповідно, формується специфічний, терра-аквальний варіант середовища, у межах якого ми виділяємо долинно-річковий та океанічно-узбережний інваріанти¹.

З метою визначення на моделі риси диференціації терра-аквального варіанту геосистем (рис. 2) у межах гірських та рівнинних ландшафтів ми здійснимо переміщення кола A_1 відносно осі Y до низу, а кола A_2 відносно осі Y вгору, на однакову відстань таким чином, щоб області перекриття B_1 і B_2 співпали, а вісь X розділяла її на дві рівні частини.

Отже в результаті переміщень кол A_1 і A_2 відносно осі Y , області перекриття B_1 і B_2 трансформувалися у нову область спільного перекриття, яка

¹ На регіональному і локальному рівнях до окремих інваріантів терра-аквального варіанту середовища варто віднести тимчасові водні потоки і карстові форми рельєфу.

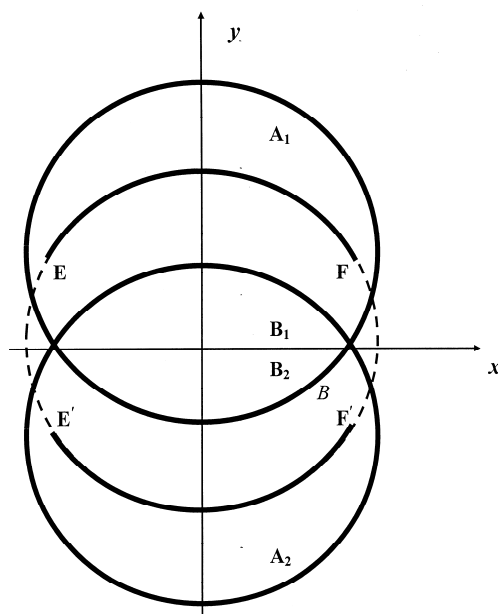

Рис. 2

відображає на моделі терра-аквальний варіант геосистем. Частину області перекриття вище осі X (рис. 2) позначимо B_1 , що буде відображати океанічно-узбережний інваріант терра-аквального варіанту геосистем у межах гірських ландшафтів.

Частину області перекриття нижче осі X (рис. 2) позначимо B_2 , що буде відображати океанічно-узбережний інваріант терра-аквального варіанту геосистем у межах рівнинних ландшафтів.

Наступним завданням буде розмежування на моделі долинно-річкового та океанічно-узбережного інваріантів терра-аквальних геосистем у межах помірно-континентального сектору суходолу.

На моделі (рис. 1), коло B відображає гідросферу і перетинається з колом A_1 у точках E і F , а з колом A_2 у точках E' і F' . Внаслідок проведених переміщень кол A_1 і A_2 дуга EF викреслилась у межах кола A_1 , а дуга $E'F'$ викреслилась у межах кола A_2 . Дуги кола B , які не були задіяні у переміщеннях нівелюються і позначені на моделі пунктирною лінією (рис. 2).

Переміщуємо дугу EF відносно осі Y нижче осі X таким чином, щоб точки E і F стали спільними як для дуги, так і для кола A_1 . Дугу $E'F'$ переміщуємо відносно осі Y вище осі X таким чином, щоб точки E' і F' стали спільними як для дуги, так і для кола A_2 .

В результаті проведених переміщень (рис. 3) у межах області B_1 , вище осі X виділилась область B_1' , а у межах області B_2 , нижче осі X , виділилась область B_2' .

Отже, в результаті переміщень, ми отримали на моделі відображення океанічно-узбережного інваріанту терра-аквальних геосистем (B_1 , B_2), а також долинно-річкового (B_1' , B_2') інваріанту даних геосистем у межах помірно-континентального сектору суходолу.

З метою зображення на моделі секторів континентальності, паралельно дузі EF вище осі X , а також паралельно дузі $E'F'$ нижче осі X будуюмо пунктирними лініями по дві дуги (рис. 4). Внутрішні пунктирні дуги окреслюють на моделі помірно-континентальні сектори суходолу (H_1) у межах гірських і

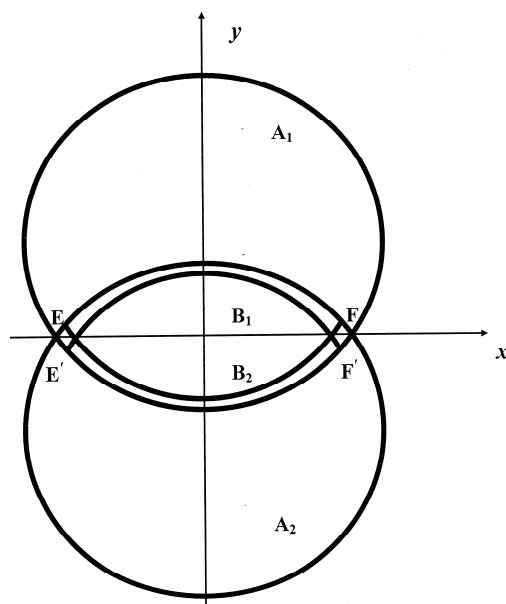

Рис. 3

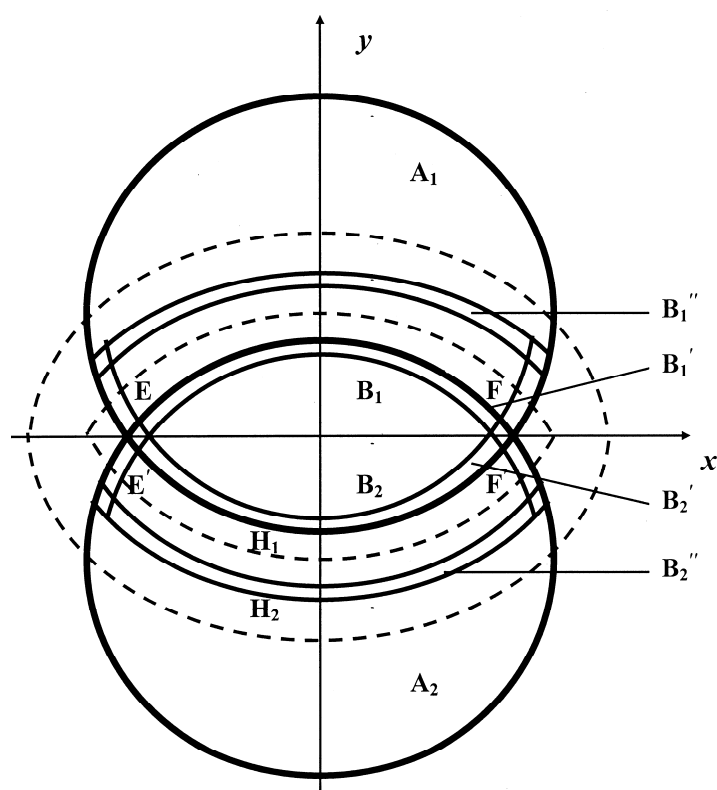

Рис. 4

рівнинних геосистем. Зовнішні пунктирні дуги визначають на моделі континентальні сектори суходолу (H_2) у межах гірських і рівнинних геосистем.

Виділені на моделі межі секторів дозволяють відобразити долино-річковий інваріант терра-аквального варіанту геосистем у межах континентального сектору суходолу. Відповідно, у межах сектору (H_2), за

допомогою двох, паралельних дугам EF і $E'F'$, дуг ми виділяємо долинно-річковий (B_1'' , B_2'') інваріант терра-аквального варіанту геосистем для гірських і рівнинних ландшафтів в умовах континентального сектору суходолу (рис. 4)¹.

Отже, ми отримали модель, яка відображає загальні риси взаємодії основних геокомпонентів: літосфери і гідросфери, які формують відповідні варіанти та інваріанти геосистем.

Наступним завданням створення моделі буде відображення на ній просторової диференціації кліматичних умов.

З цією метою, на рисунку 4 будуємо два кола C_1 і C_2 з центрами на осі X , які розміщені на однаковій відстані праворуч і ліворуч від центру перетину осей X та Y таким чином, що вісь Y розділяє на дві рівні частини область перекриття даних кіл між собою, яку ми позначаємо літерою D (рис. 5).

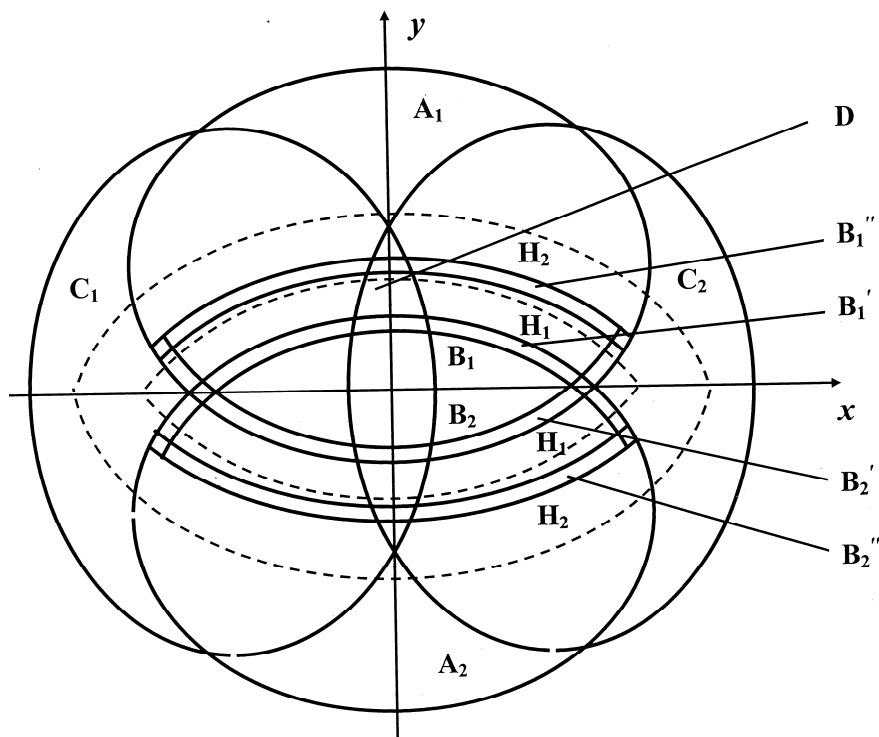

Рис. 5

Отже, на моделі з'явилися три нових елементи у вигляді кіл C_1 і C_2 , які відображають області гумідного та аридного варіантів клімату, а область їх перекриття: D – відповідає регіонам, де поєднуються риси **напівгумідного і напіваридного кліматів**.

Відповідно, на моделі, яка зображена на рисунку 5, геоморфологічна неоднорідність земної поверхні відображається гірськими A_1 і рівнинними A_2 геосистемами. Абразійна та ерозійно-аккумулятивна діяльність поверхневих вод, у межах рівнинних і гірських геосистем, відображені на моделі областями B , B' і B'' .

У структурі моделі з'явилися нові елементи, які відображають "кліматичні поля" гумідного та аридного варіантів клімату у межах рівнинних, гірських і терра-аквальних геосистем, у помірноконтинентальних і континентальних умовах.

¹ Ми не виділяємо окремо на теоретичній моделі внутрішньоконтинентальні моря та озера, однак при проведенні аналізу ліхенобіоти цей інваріант геосистем варто враховувати

Загалом, з'явилися нові риси диференціації середовища, образи природних комплексів (геосистем) збагатилися новими властивостями.

Наступним завданням створення моделі буде диференціація області **D**, що на моделі відображає регіони, у межах яких поєднуються ознаки **напівгумідного і напіваридного** варіантів клімату, а також регіони, які розміщені у субполярних широтах.

З метою відображення відповідних кліматичних варіантів та інваріантів області **D**, ми будемо чотири концентричних кола з центром у точці перетину осі **X** та осі **Y** (рис. 6). Два зовнішніх кола відокремлюють на моделі субнівальний кліматичний варіант¹ **D₁**. Два внутрішніх кола відображають тропічно-екваторіальний (субекваторіальний) кліматичний варіант **D₃**. Між субнівальним і субекваторіальним кліматичними варіантами, на моделі виділяється субтропічний кліматичний варіант **D₂**.

Створення моделі завершуємо проведенням, пунктирною лінією, кола із центром у точці перетину осі **X** та осі **Y**, яке має точки перетину з колами **A₁**, **A₂**, **C₁** і **C₂**. Це коло відображає умовну межу планетарної біогеосистеми і вказує на її цілісність.

З метою кращого формулювання, і відповідно, сприйняття коментарів до структури теоретичної моделі, ми розділили її на чотири сектори **I – IV**.

Усі елементи моделі, які відображають кліматичні варіанти геосистем: **C₁**, **C₂**, **D₁**, **D₂**, **D₃** мають певне розміщення на осі **X**.

Елементи моделі, які відображають терра-аквальний варіант геосистем (**B_{1,2}**, **B_{1,2}'** і **B_{1,2}''**), гірські і рівнинні варіанти геосистем (**A₁**, **A₂**), а також сектори континентальності (**H₁**, **H₂**) мають певне розміщення на осі **Y**.

Результати і висновки. З метою створення класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти, відповідно до загальновизнаних положень і вимог щодо створення теоретичних моделей і на основі загальних закономірностей структури та функціонування біогеосистем, нами побудована теоретична модель геосистеми планетарного рівня.

На різних етапах створення моделі, за допомогою певних геометричних операцій, із застосуванням діаграми Ейлера, ми будували основні варіанти геосистем, кожен з яких відображає певні геофізичні властивості середовища.

На підставі того, що однією із головних властивостей лишайників є приуроченість до певної зволоженості екотопу або певного режиму вологості біогеоценозу, визначальними елементами моделі є кліматичні варіанти геосистем, які розміщені на осі **X** теоретичної моделі.

Варіанти геосистем, які відображені на осі **Y**, утворені літосферою і гідросферою як результат взаємодії екзогенних та ендегенних геодинамічних процесів. У різних співвідношеннях, вони представлені на усіх континентах у межах різних кліматичних зон. Ці варіанти геосистем ми розглядаємо як відповідні інваріанти кліматичних варіантів середовища.

Загалом, на прикладі моделі, образ континенту можна розглядати як фігуру із симетрією односторонньої розетки (**1•m**).

Кліматичні варіанти геосистем, які певною мірою відповідають кліматичним зонам [14, с. 456], є результатом накладання симетрії конуса на симетрію кулі (надходження сонячної енергії на поверхню Землі). Їх можна

¹ Субнівальний кліматичний варіант середовища відповідає умовам полярної і субарктичної (субантарктичної) кліматичним зонам за класифікацією кліматів Б.П. Алісова.

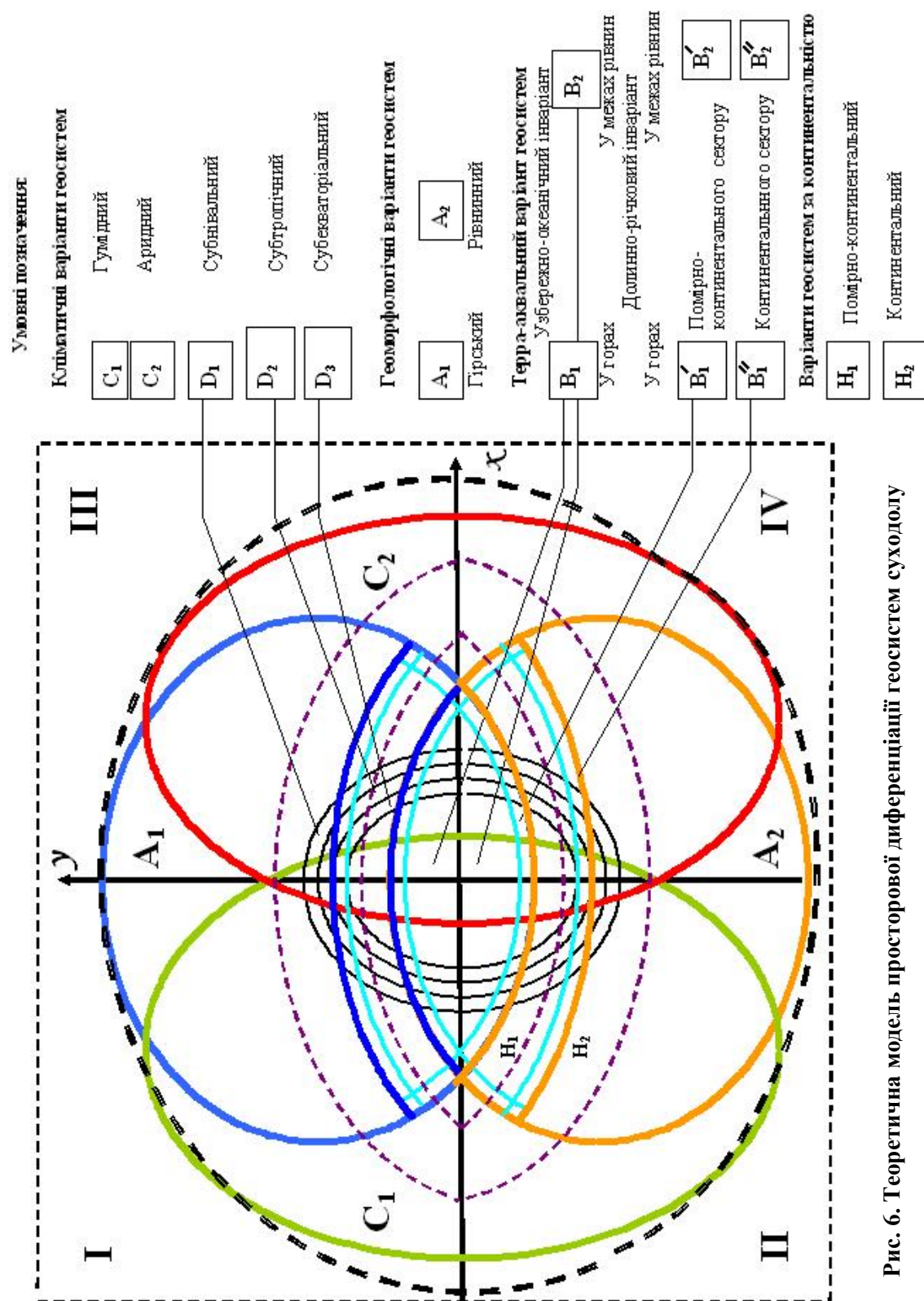

Рис. 6. Теоретична модель просторової диференціації геосистем суходолу

розглядати як фігури, яким відповідають певні симетрії стрічок, кожна з яких має особливу площину та особливу вісь переміщення.

На підставі того, що кожному кліматичному варіанту геосистем властива певна циркуляція повітряних мас, які визначають сезонний режим зволоження, ми можемо стверджувати, що відповідно із цією закономірністю будуть якісно відрізнятися і види симетрії стрічок¹.

Вважаємо за доцільне вказати також на те, що використання ідей і методів симетрії дозволяє на окремих етапах дослідження та для досягнення певної мети "відмовитися від обов'язкової вимоги – збереження метрики об'єктів, які досліджуються, при відповідних перетвореннях" [15, с. 322-323].

Завершуємо роботу із сподіваннями, що матеріали статті будуть сприяти подальшому розвитку міждисциплінарних зв'язків у ліхенології, а також вирішенню проблемних питань у біогеографії.

Література

1. Арманд А.Д. Информационные модели природных комплексов / А.Д. Арманд. – М.: Наука, 1975. – 126 с.
2. Вернадський В.И. Научная мысль как планетарное явление / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
3. Голубкова Н.С. Анализ флоры лишайников Монголии / Н.С. Голубкова. – Л.: Наука, 1983. – 248 с.
4. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 717 с.
5. Кондратюк С.Я. Ліхенофлора рівнинної частини України та її аналіз / С.Я. Кондратюк // Автореф. дис. ...доктора біол. наук. – Київ, 1996. – 48 с.
6. Лазаренко А.С. Основні засади класифікації ареалів листяних мохів Далекого Сходу / А.С. Лазаренко // Укр. ботан. журн. – 1956. – 13, 1. – С. 31-40.
7. Макаревич М.Ф. Аналіз ліхенофлори Українських Карпат / М.Ф. Макаревич. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1963. – 263 с.
8. Миркин Б.М. Современная наука о растительности / Б.М. Миркин, Л.Г. Наумова, А.И. Соломеч. – М.: Логос, 2001. – 264 с.
9. Одум Ю. Основы экологии / Ю. Одум. – М.: Мир, 1975. – 470 с.
10. Окснер А.М. До вивчення флори обрісників кам'янистих відслонень України / А.М. Окснер // Вісн. Київськ. ботан. саду. – 1927. – Вип. 5-6. – С. 23-82.
11. Окснер А.М. Морфология, систематика и географическое распространение / А.М. Окснер // Определитель лишайников СССР. Вып. 2. – Л.: Наука, 1974. – 284 с.
12. Трасс Х.Х. Элементы и развитие лишайнофлоры Эстонии / Х.Х. Трасс // Тр. ин-та Тартус. гос. ун-та. – 1970. Вып. 268. – №9. – С. 5-233.
13. Ходосовцев О.Є. Лишайники кам'янистих відслонень Кримського півострова / О.Є. Ходосовцев // Автореф. дис. ...доктора біол. наук. – Київ, 2004. – 36 с.
14. Хромов С.П. Метеорология и климатология / С.П. Хромов, М.А. Петросянц. – М.: Изд.-во МГУ. – 2001. – 528 с.
15. Шубников А.В. Симметрия в науке и искусстве / А.В. Шубников, В.А. Коцик. – М.: Ин-т. компьютер. исслед. – 2004. – 560 с.
16. Nimis P.L. The lichens of Italy – a phytoclimatical outline / P.L. Nimis, M. Tretiach // Crypt. Bot. – №5. – 1995. – P. 199-208.
1. Armand A.D. Informatsionnyye modeli prirodnykh kompleksov / A.D. Armand. – М.: Nauka, 1975. – 126 s.
2. Vernadskiy V.I. Nauchnaya mys' kak Planetarnoye yavleniye / V.I. Vernadskiy. – М.: Nauka, 1991. – 271 s.
3. Golubkova N.S. Analiz flory lishaynikov Mongolii / N.S. Golubkova. – L.: Nauka, 1983. – 248 s.
4. Kondakov N.I. Logicheskij slovar'-spravochnik / N.I. Kondakov. – М.: Nauka, 1975. – 717 s.

¹ Геометрична реалізація симетрії стрічок наводиться у роботі [15, С. 114]

5. Kondratyuk S.YA. Likhenoflora ravninnoy chasti Ukrainy i yeye analiz / S.YA. Kondratyuk // Avtoref. dis. ... doktora biol. nauk. – Kiyev, 1996. – 48 s.
6. Lazarenko A.S. Osnovnyye printsipty klassifikatsii arealov listvennykh mkhov Dal'nego Vostoka / A.S. Lazarenko // Ukr. botan. zhurn. – 1956. – 13, 1. – S. 31-40.
7. Makarevich M.F. Analiz likhenoflory Ukrainskikh Karpat / M.F. Makarevich. – M.: Izd-vo AN USSR. – 1963. – 263 s.
8. Mirkin B.M. Sovremennaya nauka v rastitel'nosti / B.M. Mirkin, L.G. Naumova, A.I. Solomeshch. – M.: Logos, 2001. – 264 s.
9. Odum YU. Osnovy ekologii / YU. Odum. – M.: Mir, 1975. – 470 s.
10. Oksner A.M. K izucheniyu flory obrisnikov kamenistyykh otlozheniy Ukrainy / A.M. Oksner // Vestn. Msk. botan. sada. – 1927. – Vyp. 5-6. – S. 23-82.
11. Oksner A.M. Morfologiya, sistematika i geograficheskoye rasprostraneniye / A.M. Oksner // Opredelitel' lishaynikov SSSR. Vyp. 2. – M.: Nauka, 1974. – 284 s.
12. Trassa KH.KH. Elementy i razvitiye likhenoflory Estonii / KH.KH. Trass // Tr. in-ta Tartus. gos. un-ta. – 1970. Vyp. 268. – №9. – S. 5-233.
13. Khodosovtsev A.Ye. Lishayniki kamenistyykh obnazheniy Krymskogo poluostrova / Ye.Ye. Khodosovtsev // Avtoref. dis. ... doktora biol. nauk. – Kiyev, 2004. – 36 s.
14. Khromov S.P. Meteorologiya i klimatologiya / S.P. Khromov, M.A. Petrosyants. – M.: izd-vo MGU. – 2001. – 528 s.
15. Shubnikov A.V. Simmetriya v nauke i iskusstve / A.V. Shubnikov, V.A. Kotsik. – M.: In-t. Komp'yuter. issled. – 2004. – 560 s.
16. Nimis P.L. The lichens of Italy – a phytoclimatical outline / P.L. Nimis, M. Tretiach // Crypt. Bot. – №5. – 1995. – P. 199-208.

Подано до редакції 15.02.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Лаврик О.Д.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Берчак В.С.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя

У статті досліджено натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя як передумову проведення природоохоронних заходів, уникнення подальшої антропогенізації натуральної природи та оптимізацію долинно-річкових ландшафтних комплексів. Виявлено, що у структурі долин малих річок ландшафти натурального походження зосереджені у межах руслового, заплавного та схилового типів місцевостей. У межах річищ найбільше натуральних урочищ збереглося на ділянках між верхніми та нижніми б'єфами ставків і водосховищ. Є закономірна зміна двох типів аквальної ділянок – перекатів і плес. Виділено типи натуральних урочищ у структурі перекатів – центральне річище, мілководні рукави, острови та плес – центральне глибоководдя та прибережні відмілини. Специфічний режим і високий рівень залягання ґрунтових вод зумовлюють функціонування натуральних ландшафтних комплексів у заплавах. У структурі низької заплави обґрунтовано наявність трьох типів натуральних урочищ – вологих лук, надмірно зволжених лук і заболочених зволжених лук. Встановлено, що натуральні ландшафти збереглися на крутих і відносно стрімких схилах, які не були порушені кар'єрними розробками. За літологічними особливостями у долинах малих річок Середнього Побужжя найчастіше зустрічаються два варіанти схилових місцевостей: суглинистий та кристалічно-суглинистий. У їх структурі виокремлено три типи урочищ – крутих (70–80°) гранітних схилів, сухих лук, грабово-дубових лісів. З'ясовано, що натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдного, всебічного антропогенного навантаження потребують раціонального використання та охорони. Серед низки існуючих напрямів їх збереження найдієвішим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площі існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу та створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розбудови екологічної мережі. Розкрито можливості охорони натуральних схилових місцевостей долини річки Синиці, між селами Синицівка, Кам'яний Брід та Шамраївка Ульяновського району Кіровоградської області за рахунок ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський».

Ключові слова: натуральні ландшафти, долинно-річкові ландшафти, малі річки, тип місцевості, урочище.

Лаврик А.Д., Берчак В.С. Натуральные долинно-речные ландшафты Среднего Побужья. В статье исследованы натуральные долинно-речные ландшафты Среднего Побужья как предпосылка проведения природоохранных мероприятий, избежания дальнейшей антропогенизации натуральной природы и оптимизации долинно-речных ландшафтных комплексов. Выведено, что в структуре долин малых рек ландшафты натурального происхождения сосредоточены в пределах руслового, пойменного и склонового типов местностей. В пределах русел больше натуральных урочищ сохранилось на участках между верхними и нижними бьефами прудов и водохранилищ. Закономерная смена двух типов аквальных участков – перекатов и плес. Выделены типы натуральных урочищ в структуре перекатов – центральное русло, мелководные рукава, острова и плес – центральное глубоководье и прибрежные отмели. Специфический режим и высокий уровень залегания грунтовых вод обуславливают функционирование натуральных ландшафтных комплексов в поймах. В структуре низкой поймы обосновано наличие трех типов натуральных урочищ – влажных лугов, чрезмерно увлажненных лугов и увлажненных заболоченных лугов. Установлено, что натуральные ландшафты сохранились на крутых и относительно крутых склонах, которые не были затронуты карьерными разработками. По литологическим особенностям в долинах малых рек Среднего Побужья чаще всего встречаются два варианта склоновых местностей: суглинистый и кристаллически-суглинистый. В их структуре выделены три типа

урочищ – крутих (70-80°) гранитних склонов, сухих лугов, грабово-дубових лесов. Вияснено, що натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдної, всесторонньої антропогенної навантаження потребують раціонального використання і охорони. Серед ряду існуючих напрямків їх збереження найбільш дієвим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площі існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу і створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розвитку екологічної мережі. Розкриті можливості охорони натуральних схилових місцевостей долини річки Синиці, між селами Синицівка, Кам'яний Брод і Шамраївка Ульяновського району Кіровоградської області за рахунок ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногорський».

Ключові слова: натуральні ландшафти, долинно-річкові ландшафти, малі річки, тип місцевості, урочище.

O. Lavryk, V. Berchak natural river valley landscapes of middle Pivdennyi Buh river's region.

Natural river valley landscapes of the middle Pivdennyi Buh river's region as a precondition for environmental protection activities, avoidance of further natural nature pollution and optimization of river-valley landscapes complexes have been studied in the article. It was found that the natural origin landscapes in the structure of small rivers valleys are concentrated within the channel, flood and slope types of areas. The most natural rivers tracts are preserved in the areas between head and tail waters of ponds and storage reservoirs. It is natural the change of two types of aquatic areas – shoals and water stretches. Three types of natural tracts in the structure of shoals – central channel, shallow sleeves, islands and water stretches – the central deep water and coastal shallows have been revealed. It is shown that the specific regime and high level of groundwater occurrence cause the functioning of natural landscapes complexes in floodplains. We have grounded the existence of three types of natural tracts – moistened meadows, extremely moistened meadows and boggy moistened meadows in the structure of the low floodplain. It was found that natural landscapes are preserved on the steep and relatively steep slopes that have not been affected by a quarry development. According to lithological features the valleys of small rivers of the Middle Pivdennyi Buh river's region have two variants of slope areas: loamy and loamy-crystal. Its structure has three types of tracts - steep (70-80°) granite slopes, dry meadows and hornbeam-oak forests. It was come to the conclusion that natural river valley landscape of the Middle Pivdennyi Buh river's region in terms of universal, comprehensive anthropogenic loading requires rational use and protection. Preservation is the most effective among the number of existing conservation directions. It includes the creation of new protected objects that have a natural origin, expansion of the area of existing protected areas due to buffer zones that have undergone human impact and the unified system of protected areas creation due to the environmental network developing. The possibility of the protection of natural slope areas of Synytsia river valley, between the villages Synytsia, Kamiani Brid and Shamrayivka of Ulianivka district of Kirovograd region through such landscape reserve of national importance as «Kamianogirskiy» has been revealed.

Key words: natural landscapes, river valley landscapes, small rivers, locality type, tract.

Наявність проблеми. Антропогенний вплив на натуральні долинно-річкові ландшафти набув глобальних масштабів. Будучи основою для формування усіх антропогенних ландшафтних комплексів вони зазнали докорінних змін. Зараз натуральні ландшафти долин малих річок Середнього Побужжя поширені у вигляді невеликих урочищ і локалізуються фрагментарно. Переважна їх більшість має екомережоформуюче значення і підлягає охороні як об'єкти природно-заповідного фонду. Виявлення та дослідження натуральних долинно-річкових ландшафтів є передумовою проведення природоохоронних заходів, спрямованих на збереження конкретних натуральних урочищ, створення заповідних територій, уникнення подальшої антропогенізації натуральної природи та оптимізацію долинно-річкових ландшафтних комплексів в цілому.

Аналіз попередніх досліджень. Пізнання натуральних долинно-річкових ландшафтів фізико-географами проводиться активно. Сукупність досліджень Денисика Г.І., Чиж О.П., Стефанкова Л.І., Гудзевича А.В., відображених у колективній

монографії «Середнє Побужжя» [5], дають уявлення про загальні особливості структури натуральних долинних ландшафтів. На основі досліджень натуральних ландшафтних комплексів долин річок Побужжя та Придністер'я, Г.І. Денисик виділив дев'ять типів місцевості у їх структурі [2]. О.Д. Лаврик розглядає натуральні річкові урочища як палеоландшафтну основу сучасних водних антропогенних ландшафтів [1]. О.В. Рябоконт розглядає натурально-антропогенні ландшафти як особливе поєднання натуральних і антропогенних ландшафтних комплексів [4].

Постановка завдання: проаналізувати сучасний стан натуральних долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя.

Результати дослідження. У структурі долин малих річок Середнього Побужжя нами виявлено незначна кількість урочищ, які мають натуральне походження. Це зумовлено низкою причин: 1) менші морфометричні характеристики долин (у порівнянні з великими), а відповідно мала (до 0,5-1 га) площа урочищ, які швидше трансформуються внаслідок антропогенного чинника; 2) менша різноманітність долинно-річкових урочищ; 3) давність господарського освоєння долин малих річок (водно-річкові урочища розпочали активно змінювати ще з IX ст.); 4) зростаюча інтенсивність сучасного антропогенного навантаження (особливо у результаті рекреаційної діяльності).

У річищах малих річок найбільше натуральних урочищ збереглося на ділянках між верхніми та нижніми б'єфами ставків і водосховищ. Специфічний режим і високий рівень залягання ґрунтових вод зумовлюють функціонування натуральних ландшафтних комплексів у заплавах. Докорінної трансформації не зазнали круті ($>15^\circ$) схили з виходами кристалічних порід Українського щита. Внаслідок значної трансформованості рельєфу на надзаплавних терасах урочищ натурального походження нами не виявлено. Загалом у структурі долин малих річок Середнього Побужжя ландшафти натурального походження зосереджені у межах руслового, заплавного та схилового типів місцевостей (рис. 1).

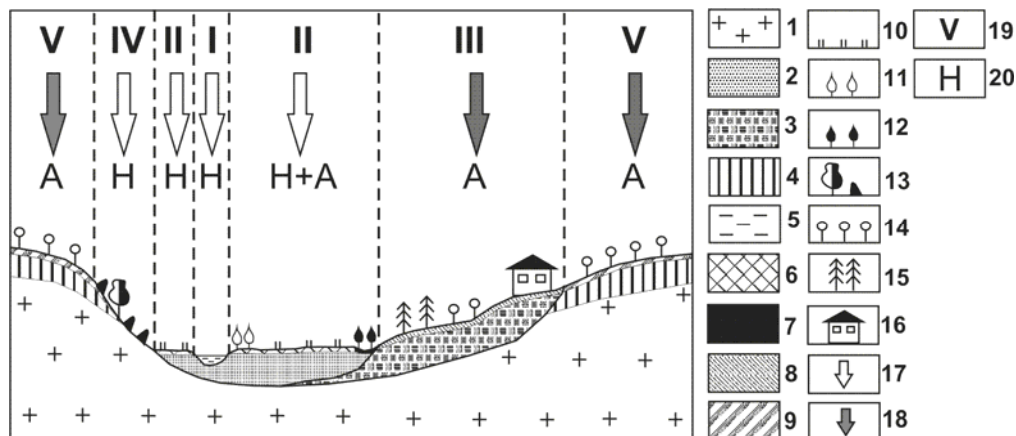

Рис. 1. Модель формування домінуючих ландшафтів у структурі долини малої річки Середнього Побужжя

1 – корінні породи (граніти та гнейси); 2 – сучасні алювіальні відклади; 3 – флювіогляціальні піски й супіски; 4 – лесоподібні та покривні суглинки; 5 – поверхневі води (річка); 6 – заплавні лучні ґрунти; 7 – заболочені ґрунти й торф'яники; 8 – дерново-середньо- та сильно-підзолисті ґрунти; 9 – ясно-сірі й сірі лісові ґрунти; 10 – різнотравно-злакові луки; 11 – вербняки; 12 – чорновільшанники; 13 – широколисті (грабово-дубові) ліси; 14 – агрофітоценози; 15 – сосново-ялинові ліси; 17 – опосередкований вплив антропогенного чинника; 18 – посилений вплив антропогенного чинника; 19 – типи місцевостей (I – русловий, II – заплавний, III – надзаплатно-терасовий, IV – схиловий, V – плакорний); 20 – домінуючі ландшафти (H – натуральні; A – антропогенні; H+A – умовно-натуральні).

Русловий тип місцевостей. Відповідно до законів Л. Фарга [7] у межах річищ є закономірною зміна двох типів аквальних ділянок – перекатів і плес. Вони відрізняються глибиною та швидкістю течії, гранулометричним складом алювію та особливостями рослинного і тваринного світу. У руслах малих річок межі між плесовими та перекатними ділянками визначаються змінами глибин 1–2 м на 10 м відстані.

Перекати приурочені до ділянок річищ із порівняно малою кривизною та похилом (до 2°). Для цих ділянок характерні малі глибини, висока швидкість течії та тверде суглинисте або галькове дно. Саме на перекатах відбувається активне перенесення алювію. У структурі перекатів виділено три типи натуральних урочищ.

1. *Урочища центрального річища* мають глибини від 0,5 до 1,5 м, швидкість течії більше 1 м/с. Днище урочища сформоване твердими суглинистими відкладами, інколи встелене галькою. Унаслідок швидкого перенесення алювіального матеріалу вода непрозора та скаламучена. Для урочища характерні хижі види риб – окунь звичайний (*Perca fluviatilis*), судак звичайний (*Sander lucioperca*), щука звичайна (*Esox lucius*) тощо.

2. *Урочища мілководних рукавів* формуються між корінним берегом та заплавленим островом. Довжина урочищ не перевищує 100–200 метрів, ширина – 1–2 м, глибини – до 1 м, швидкість течії не більше 0,5 м/с. Тут зростає кушир занурений (*Ceratophyllum demersum*), рдест плаваючий (*Potamogeton natans*), ряска мала (*Lemna minor* L.). Під час межені рукави пересихають або замулюються. Урочища стають ареалами карася сріблястого (*Carassius gibelio*), коропу звичайного (*Cyprinus carpio*), плітки звичайної (*Rutilus rutilus*).

3. *Острови* розташовуються лише на ділянках перекатів. В основному вони мають витягнуту та овальну форму. Їх виникнення пов'язане з повеннями або паводками, внаслідок яких відбулося відділення частини заплави. Площі островів від 0,1 до 1 га, висота над рівнем води – 0,5–1,5 м. Основа урочищ складена заплавленими суглинками, галькою та піщано-глинистими наносами. Острови заростають рудеральними видами кущової та деревної рослинності, домінуючими видами серед яких є вільха чорна (*Alnus glutinosa* (L.) Gaerth.), верба ламка (*Salix fragilis* L.), верба козяча (*Salix caprea* L.), шипшина собача (*Rosa canina* L.), бруслина європейська (*Euonymus verrucosus* Scop.). У прибережних заростях осоки та очерету часто гніздяться курочки водянні (*Gallinula chloropus*) та дикі качки (*Anas platyrhynchos*), на деревах роблять гнізда лелеки.

Плеса приурочені до випуклих (С-подібних) сторін річкових заворотів. Це глибоководні ділянки, які чергуються з перекатами. Для них характерні: повна відсутність або повільна швидкість поверхневої течії (0,2–0,3 м/с), глибини більше 1,5 м, мулисте дно й неоднорідність водної товщі щодо температурного режиму та біологічного різноманіття. У структурі плес виділено два типи водно-річкових урочищ.

1. *Урочища центрального глибоководдя* займають частину річища з глибинами понад 1,5–2 м. Відносно рівні ділянки тут чергуються із глибокими ямами. Днища урочищ складені суглинками, піском або галькою, часто замулені. Товщина алювіальних відкладів досягає 0,5–0,7 м. Поверхнева швидкість течії 0,2–0,3 м/с. У теплу пору року вода прогрівається до 16°C на глибину до 0,7 м, придонні шари залишаються значно прохолоднішими. Такі урочища бідні на рослинні угруповання, поблизу берегів іноді зростають глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith.), аїр звичайний (*Acorus calamus* L.), очерет звичайний (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.) та різні види осок (*Carex*).

Для урочищ є характерними карась, короп, в'юн (*Misgurnus fossilis*), сом (*Silurus glanis* L.). У ввігнутих обривистих берегах часто роблять нори видра річкова (*Lutra lutra*), ондатра (*Ondatra zibethicus*), рак річковий (*Astacus astacus*).

2. *Урочища прибережних відмілин* витягнуті уздовж випуклих берегів. Вони сформовані мулистим або піщаним алювієм. Ширина таких відмілин 2–5 м, максимальна глибина – до 0,5 м, швидкість течії 0,1–0,2 м/с. Температурний режим стабільний, улітку вода прогрівається на всю товщу до 21°C. Рослинний покрив майже відсутній.

Заплавний тип місцевостей. Морфологічно у заплавах малих річок Середнього Побужжя виділяються три рівні. Низька заплава відділена від річища крутим береговим схилом висотою 0,5–1 м. Середня заплава виражена фрагментарно у днищі долини і дещо припіднята (0,6–0,8 м) відносно попереднього рівня. Притерасна заплава розташовується біля підніжжя надзаплавної тераси або схилу і представляє вузьку, витягнуту смугу шириною 8–16 м. Найбільш типовими для району досліджень є низькі заплави, для яких характерне високе залягання ґрунтових вод і формування урочищ лук різного ступеня зволоження. Тут виділено три типи натуральних урочищ.

1. *Урочища вологих лук* зустрічаються у центральній частині низької заплави. У них переважають лучно-болотні ґрунти, з рівнем залягання ґрунтових вод до 30–35 см. Поверхня урочищ вирівняна, з окремими ускладненнями мікропідвищень і западин. У рослинному покриві домінує лучно-злакова рослинність: хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.), хвощ лучний (*E. pratense* L.), лисохвіст лучний (*Alopecurus pratensis* L.), костриця овеча (*Festuca ovina* L.), костриця лучна (*F. pratensis* Huds.), тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.), пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), щучник дернистий (*Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv.). Зустрічаються різні види осок.

2. *Урочища надмірно зволжених лук* характеризуються рівнем підпору ґрунтових вод до 15–30 см, які не виходять на поверхню. Луки приурочені до припіднятих ділянок низької заплави. У рослинному покриві переважають осоки. Серед домінантних видів виділяються осока побережна (*Carex riparia* Curt.), осока гостроподібна (*C. acutiformis* Ehrh.), осока чорна (*C. nigra* (L.) Reichard.), айр звичайний (*Acorus calamus* L.), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), калюжниця болотна (*Caltha palustris* L.), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara* L.).

3. *Урочища заболочених зволжених лук* знаходяться у передтерасній частині низької заплави, де на денну поверхню виходять ґрунтові води. Тут типовими є болотні ґрунти. Поверхня урочищ нерівна, заболочена та ускладнена мікро- та мезопідвищеннями і западинами. У рослинному покриві переважають очеретяно-осокові асоціації. Цей тип урочищ є ареалом вужів звичайних (*Natrix natrix* L.) і багаточисельних представників родини жаб (*Ranidae* Rafinesque).

На окремих прируслових або притерасних ділянках заплав зростають вільшняки та вербняки. Однак, оскільки зазначені урочища сформувалися внаслідок опосередкованої дії антропогенного чинника, ми їх відносимо до натурально-антропогенних ландшафтів і не характеризуємо.

Схилувий тип місцевостей. За літологічними особливостями у долинах малих річок Середнього Побужжя найчастіше зустрічаються два варіанти схилувих місцевостей: суглинистий та кристалічно-суглинистий. Вони відрізняються крутизною схилу (пологі, слабкопохилі, похилі, відносно-стрімкі), формою схилу (слабкоувігнуті, прямі, слабкоопуклі), положенням на схилі (верхньоприбровочні,

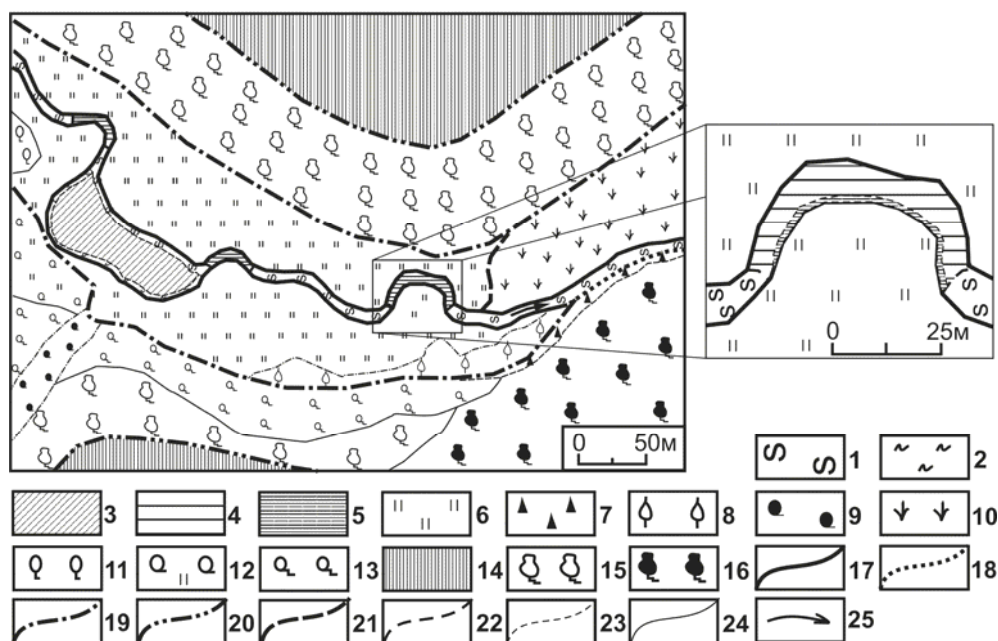

Рис. 2. Сучасна (2015 р.) ландшафтна структура долини річки Ятрань

Натуральні ландшафти. Руслові. Перекати. Урочища: 1 – центральне річище з глибиною 0,5-1 м і швидкістю течії більше 1-1,5 м/с; 2 – мілководний рукав з глибиною до 0,5 м і швидкістю течії більше 0,5-1 м/с; 3 – острів площею 0,46 га з нерівною поверхнею, зарослий різноманітною кущовою та деревною рослинністю на заплавних суглинках. **Плеса.** Урочища: 4 – центральне глибоководдя з глибиною 1,5 м і швидкістю течії 0,2-0,3 м/с; 5 – прибережні відмілини з глибинами до 0,5 м і швидкістю течії 0,1-0,2 м/с. **Заплавні.** Урочища: 6 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні з вологими луками із лучно-злаковою рослинністю на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 7 – круті (70-80°) гранітні схили, частково зарослі мохами та лишайниками. **Натурально-антропогенні ландшафти. Заплавні.** Урочища: 8 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні з заростями вербняків на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 9 – балка із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих ґрунтах. **Водні антропогенні ландшафти. Ставково-заплавні.** Урочища: 10 – рівні поверхні з надмірно зволженими луками із осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах. **Сільськогосподарські ландшафти. Садові. Заплавні.** Урочища: 11 – вирівняні суглинисті поверхні із «здичавілими» яблуневими садками на лучних ґрунтах. **Лучно-пасовищні. Схилові.** Урочища: 12 – круті (25-30°) схили із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих опідзолених ґрунтах під випас; 13 – терасовані круті (25-30°) схили із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих опідзолених ґрунтах під випас. **Польові. Плакорні.** Урочища: 14 – вирівняні суглинисті поверхні під польовими сівозмінами на чорноземах типових. **Лісові антропогенні ландшафти. Лісокультурні. Схилові.** Урочища: 15 – терасовані круті (25-30°) схили з насадженнями білої акації на сірих опідзолених ґрунтах; 16 – терасовані слабкопокаті (3-5°) схили з насадженнями білої акації та дуба звичайного на чорноземах типових. **Межі. Типів місцевостей. Натуральних:** 17 – руслового та заплавного; 18 – руслового та схилового; 19 – заплавного та схилового; 20 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 21 – ставково-заплавного. **Аквальних ділянок:** 22 – переказів і плес. **Урочищ:** 23 – натуральних; 24 – антропогенних. **Інші позначення:** 25 – напрям течії.

середньо- та нижньосхилові). Схилові місцевості включають вузькі смуги корінних схилів річкових долин різної крутизни та ступеня розчленування ерозійно-балковою мережею. Схили сформовані кристалічними породами (в основному гранітоїдного комплексу – кристалічні сланці, гнейси, чарнокіти, амфіболіти, вінніцити, магматити) та четвертинними суглинками, рідше глинами та пісками [3]. Зараз на слабкопохилих, похилих схилах сформувалися польові ландшафти. На крутих і відносно стрімких схилах, які не були порушені кар'єрними розробками, збереглися

натуральні ландшафти. У їх структурі виокремлено три типи урочищ.

1. *Урочища крутих (70-80°) гранітних схилів*, які межують з річищем. Як правило, це правосторонні схили, які підмиваються течією річки (внаслідок сили Коріоліса). На кристалічних породах майже відсутній шар ґрунту. Тут зростають мохи та лишайники. Такі урочища є ареалами для ящірки прудкої (*Lacerta agilis*) та вужа звичайного (*Natrix natrix*). Іноді зустрічається гадюка степова (*Vipera Elena*), яка зараз є рідкісною на Середньому Побужжі.

2. *Урочища сухих лук* сформувалися на крутих (>15°) схилах із виходами кристалічних порід. Луки займають центральну частину схилу. Поверхня урочищ слабоопукла. На дерново-підзолистих і лучних суглинних ґрунтах сформувалася лучно-злакова рослинність. Домінуючими видами є костриця лучна (*Festuca pratensis* Huds.), пірій повзучий (*Elytrigia repens* L.), мишій сизий (*Setaria glauca* L.), горошок мишачий (*Vicia cracca*), в'язіль барвистий (*Coronilla varia* L.), дзвоники перстиколисті (*Campanula persicifolia* L.) тощо.

3. *Урочища грабово-дубових лісів* на крутих (>15°) схилах з виходами кристалічних порід. Ліси сформувалися на опуклих частинах схилів з різною експозицією. На ясно-сірих і сірих лісових ґрунтах зростають дуб звичайний (*Quercus robur* L.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.), в'яз гладкий (*Ulmus laevis*). Трав'яниста рослинність скель під покривом лісу є характерною для Побужжя. Серед основних видів зустрічаються копитняк європейський (*Asarum europaeum* L.), кропива дводомна (*Urtica dioica* L.), підмаренник чіпкий (*Galium aparine*), безщитник жіночий (*Athyrium filix-femina* (L.) Roth), щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas* (L.) Schott).

На основі дослідження натуральних долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя можна розробити напрями їх збереження. Основним із них зараз залишається заповідання. Можливості охорони натуральних ландшафтних комплексів розглянемо на прикладі ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський», що створений у 2011 році між селами Синицівка, Кам'яний Брід та Шамраївка Ульяновського району Кіровоградської області. На площі 230 га заказника охороняється мальовничий природний комплекс схилів долини річки Синиці та нижніх частин долин її приток Таужнянки, Куцої Балки та Лісової. [6]. Ландшафти натурального походження заказника зосереджені в межах схилового типу місцевості. У будові схилів спостерігаються відслонення палеопротерозойських порід Українського кристалічного щита, у структурі яких переважають ендербіти та гранодіорити Гайворонського комплексу, а також граніти й мігматити Побузького комплексу.

Натуральні краєвиди схилових місцевостей ландшафтного заказника доповнені флористичним різноманіттям. У складі степової рослинності переважають фітоценози з домінуванням костриці валійської (*Festuca valesiaca* L.), чебрецю Маршалла (*Thymus marschallianus* Willd.), ковили волосистої (*Stipa capillata* L.), шавлії дібрової (*Salvia nemorosa* L.), вишні кущової (*Cerasus fruticosa* (Pall.) Woronow), тимофіївки степової (*Phleum phleoides* L.), конюшини гірської (*Trifolium montanum* L.), жабриці рівнинної (*Seseli campestre* Bess.), льону шорсткого (*Linum hirsutum* L.), самосилу гайового (*Teucrium chamaedrys* L.). На виходах гранітних порід формуються угруповання з домінуванням молодила руського (*Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. & C.B.Lehm), червецю однорічного (*Scleranthus annuus* L.), очитку їдкою (*Sedum acre* L.). У тріщинах скель північної експозиції зустрічаються угруповання, утворені папоротями – аспленієм волосовидним (*Asplenium trichomanes* L.), багатоніжкою звичайною (*Polypodium vulgare* L.), пухирником ламким

(*Cystopteris fragilis* L.). Натуральні ландшафти заказника постраждали від часткового заліснення степових схилів неаборигенними насадженнями дуба червоного (*Quercus rubra* L.) та експансії білої акації (*Robinia pseudoacacia* L.).

Велику наукову цінність мають локалітети 24 видів, що потребують охорони на різних рівнях. Серед них два види, занесених до червоного списку МСОП, один – до Європейського червоного списку, 7 видів, занесених до діючого видання Червоної книги України (2009) і 17 видів, що потребують регіональної охорони на території Кіровоградської області. Крім того, у складі рослинності даної території виявлено чотири угруповання, які підлягають охороні відповідно до діючого видання Зеленої книги України (2009). Урочища схилів є ареалами поширення ксилокопи звичайної (*Xylocopa valga* L.) та ящірки зеленої (*Lacerta viridis* Laurenti) [6].

Висновки. Натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдного, всебічного антропогенного навантаження потребують раціонального використання та охорони. Серед низки існуючих напрямів їх збереження найдієвішим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площі існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу та створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розбудови екологічної мережі.

Література

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти річища і заплави Південного Бугу : монографія / Г.І. Денисик, О.Д. Лаврик. – Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 210 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Денисик Г.І. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
3. Гудзевич А.В. Схиліві місцевості / А. В. Гудзевич // Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г.І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – С. 125–131.
4. Рябоконь О.В. Регіональні та локальні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів Поділля / Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вип. 26. – Вінниця, 2014. – С. 113–118.
5. Середнє Побужжя : [монографія] ; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – 280 с.
6. Степи України. Наукове обґрунтування створення ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pryroda.in.ua/step/naukove-obgruntuвання-stvorennia-landshaftnoho-zakaznyka-zahalnodержavnogo-znachennya-kamyanohirskyy/>.
7. Fargue L. La forme du lit des rivières a fond mobile / Fargue L. – Paris : Gauthier-Villars, 1908. – 187 p.
1. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty richyshcha i zaplavy Pivdennoho Buhu : monohrafiia / H.I. Denysyk, O.D. Lavryk. – Vinnytsia : PP «TD «Edelveis i K», 2012. – 210 s.
2. Denysyk H. I. Pryrodnycha heohrafiia Podillia / Denysyk H. I. – Vinnytsia : EkoBiznesTsentr, 2011. – 184 s.
3. Hudzevych A.V. Skhylovi mistsevosti / A.V. Hudzevych // Serednie Pobuzhzhia : [monohrafiia] ; za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsia : Hipanis, 2002. – S. 125-131.
4. Riabokon O.V. Rehionalni ta lokalni ansambli naturalno-antropohennykh landshaftiv Podillia / Naukovi zapysky VDPY imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Heohrafiia. – Vyp. 26. – Vinnytsia, 2014. – S. 113-118.
5. Serednie Pobuzhzhia : [monohrafiia] ; za red. H. I. Denysyka. – Vinnytsia : Hipanis, 2002. – 280 s.
6. Stepy Ukrainy. Naukove obgruntuвання stvorennia landshaftnoho zakaznyka zahalnodержavnogo znachennia «Kamianohirskiy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pryroda.in.ua/step/naukove-obgruntuвання-stvorennia-landshaftnoho-zakaznyka-zahalnodержavnogo-znachennya-kamyanohirskyy/>.
7. Fargue L. La forme du lit des rivières a fond mobile / Fargue L. – Paris : Gauthier-Villars, 1908. – 187 r.

Подано до редакції 15.02.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Г.С. Хасцький

УДК 631.4:902:502.2

Пархоменко О.Г.

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Особливості ґрунтово-археологічного підходу у дослідженні природного середовища минулих епох

Проаналізовано публікації з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку з історією землеробства, антропогенним навантаженням на природні комплекси, еволюцією природного середовища у голоцені. Наведено особливості дослідження палеоґрунтів за допомогою ґрунтово-археологічних підходів з метою реконструкції обстановок минулого. Досліджено поховані під валами, курганами та фонові (сучасні) повнопрофільні голоценові ґрунти. Наведено особливості формування та приклади моно- та полігенетичних ліній розвитку ґрунтів. Встановлено, що проблема дослідження включає декілька аспектів, зокрема: загальні і теоретичні питання еволюції ґрунтів; методичні і експериментальні дослідження еволюції ґрунтів; природну та антропогенну еволюції ґрунтів; археологічне ґрунтознавство.

Ключові слова: еволюція, природне середовище, ґрунт, ґрунтово-археологічний підхід, моно- та полігенетичні лінії розвитку ґрунтів.

Особенности почвенно-археологического подхода в изучении природной среды прошлых эпох. Проанализированы публикации с интерпритацией данных касательно погребенных почв в связи с историей земледелия, антропогенным воздействием на природные комплексы, эволюцией природной среды в голоцене. Приведены особенности исследования палеопочв с помощью почвенно-археологических подходов с целью реконструкции обстановок прошлого. Исследованы погребенные под валами, курганами и фоновые (современные) полнопрофильные голоценовые почвы. Наведены особенности формирования, а также примеры моно- и полигенетических линий развития почв. Определено, что проблема исследования включает несколько аспектов, а именно: общие и теоретические вопросы эволюции почв, методические и экспериментальные исследования эволюции почв, природную и антропогенную эволюции почв, археологическое почвоведение.

Ключевые слова: эволюция, природная среда, почва, почвенно-археологический подход, моно- и полигенетические линии развития почв.

O.Parkhomenko. Soil and archaeological approach to the study of the natural environment of the past epochs. There have been analyzed publications with data interpretation as for the buried soils in relation to the history of agriculture, the human activity on the natural complexes, the evolution of environment in the Holocene. The features of the research of paleosoils using soil and archaeological approaches to reconstruct the past situation have been given. The buried under the ramparts, mounds and background (modern) replaces classic-section holocene soils have been researched. The features and examples of mono-and poly genetic lines of development of soils have been described. It has been found that the problem of the study includes several aspects, including: general and theoretical questions of evolution of soils; methodological and experimental studies of evolution of soils; the natural boundary evolution of soils; archaeological soil study.

Keywords: evolution, natural environment, soil, soil and archaeological approach, mono and polygenetic line of soil.

Наявність проблеми. Однією з важливих фундаментальних та прикладних проблем у палеогеографії на сьогодні є – дослідження палеоґрунтів за допомогою ґрунтово-археологічних підходів, які нині все частіше використовуються для реконструкції природних умов проживання давньої людини. Тому лишається актуальним питанням еволюції ґрунтів у їх співвідношенні з географічним середовищем.

Аналіз попередніх досліджень. Інтерес до цієї проблеми підтверджується численними публікаціями з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку

з історією землеробства, антропогенним навантаженням на природні комплекси, еволюцією природного середовища у голоцені. Важливу роль в інтерпретації даних з археологічних об'єктів з використанням педологічних методів відіграли дослідження І.В. Іванова, В.А. Дьомкіна, А.А. Величка, Т.Д. Морозової, О.Л. Александровського, Ю.Г. Чендєва, а в Україні – В.П. Золотуна, Ж.М. Матвіїшиної, Н.П. Герасименко, О.Г. Пархоменка та ін. Всі вони зазначають складність проблеми та необхідність комплексних методичних підходів до питань еволюції ґрунтів у голоцені.

Мета дослідження. Висвітлити особливості застосування ґрунтово-археологічного підходу задля вивчення природного середовища різних історичних епох з метою реконструкції обстановок минулого.

Результати дослідження. Останнім часом палеопедологічний підхід, а також метод хронорядів (геоархеологічний напрямок) (рис. 1) активно

Рис. 1. Схема формування палеогеографічного дослідження ґрунтів

використовується під час палеогеографічних досліджень для реконструкції умов природного середовища проживання давньої людини на конкретних археологічних пам'ятках.

Врахування історії розвитку ґрунтів дозволяє по новому підійти до проблем формування профілю сучасних ґрунтів, коли окремі генетичні горизонти можуть бути пояснені не лише як плід єдиного ґрунотвірного процесу, але і як окремі частини інтегрованого профілю, що сформувалися в різних і змінних кліматичних умовах. Особливо цінними є розрізи ґрунтів, де процес формування профілю переривається в часі за різними причинами і профілі давніх ґрунтів законсервовані (зокрема під валами, курганами та ін. антропогенними або природними утвореннями, в сучасних заплавах), де сформувалися складні алювіальні ґрунти, що розділяються неґрунтовими відкладами.

Найбільший інтерес для виявлення швидкості ґрунотвірного процесу становлять ознаки похованих під датованими валами, курганами та фонових (сучасних) повнопрофільних голоценових ґрунтів. Порівняння цих ґрунтів відображає зміни ґрунтового профілю з часу утворення похованого ґрунту до сучасності.

Вали є чудовим об'єктом, де можна дослідити ґрунти давніх епох для порівняння їх із сучасними, щоб визначити спрямованість ґрунтових процесів, встановити ймовірні зміни природи й клімату в майбутньому. Внаслідок поховання ґрунт ізолюється від впливу зовнішнього середовища, що призводить до затухання його природної еволюції.

Він містить інформацію для палеогеографічної реконструкції умов формування, починаючи з моменту зародження до часу його поховання. У первинних ознаках зафіксовано особливості профілю ґрунту часу існування давніх городищ.

Значний інтерес являють собою розповсюджені на території Середнього Придніпров'я різноманітні сучасні лісостепові ландшафти, як результат історичного розвитку природи у голоцені. Саме тут знайдено сліди процесів контрастної еволюції ґрунтів. Використовуючи порівняльний аналіз генетичного профілю ґрунтів похованих під валами та курганами давніх городищ з профілем фонових (сучасних) ґрунтів на тому ж геоморфологічному рівні досліджено етапність природної та антропогенної еволюції ландшафтів. При цьому похований та фоновий ґрунти можуть різнитися між собою (полі генетична еволюція розвитку ґрунтів). В іншому випадку ґрунти можуть бути подібними (моно генетична еволюція розвитку ґрунтів).

З моногенетичною еволюцією ґрунтів ми маємо справу на ділянках, де протягом голоцену зберігалася степова рослинність, зміни ґрунтів були незначні, похований і сучасний ґрунти генетично подібні. Це добре помітно на прикладі кургану Лядвига (Київська область), на Бельському городищі (Полтавська область) (рис. 2) [1-6, 8, 9], городищах "Рожана криниця" (Черкаська область),

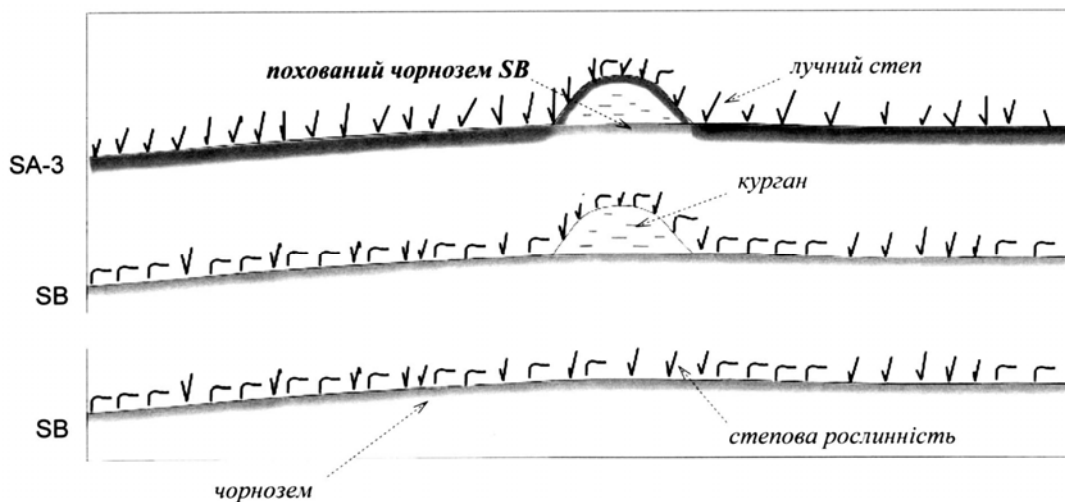

Рис. 2. Моногенетична лінія розвитку ґрунтів у голоцені:

SB – суббореал, SA – субатлантичний період.

Малополовецькому археологічному комплексі (Київська область), давніх поселеннях неподалік сіл Шарин (Черкаська область), Березівка (Київська область), Сторожове (Полтавська область), де у суббореальний період (4500-2100 років тому) відбувалося формування чорноземів під степовою рослинністю. Ґрунти були менш потужні і гумусовані, ніж у наш час. В цей же час споруджується курган на поверхні існуючого чорнозему. Згодом, у другій

половині субатлантичного періоду (близько 1600 років тому) внаслідок зволоження клімату рослинність змінюється на лучно-степову, чорнозем стає потужнішим і з'являється темніше забарвлення профілю, але під курганом залишається чорнозем суббореального часу. Він демонструє нам, якими саме були фонові чорноземи в субатлантичний час.

На інших ділянках виявлено трансформацію чорноземів в сірі лісові та дерново-слабопідзолисті ґрунти, що вказує на прояв *полігенетичної* лінії еволюції ґрунтів (рис. 3), тобто похований та фоновий ґрунти різняться між собою (ґрунти

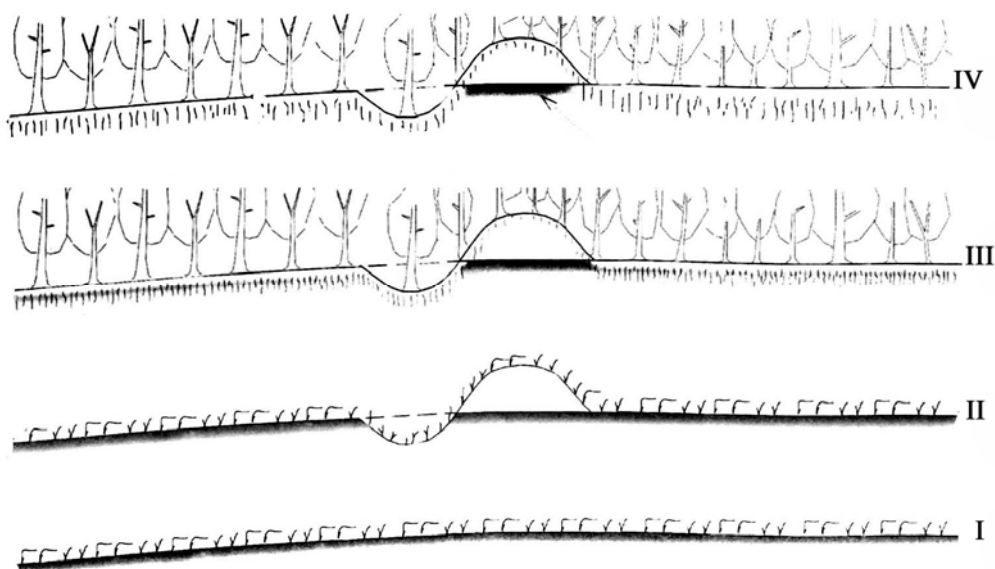

Рис. 3. Полігенетична лінія розвитку ґрунтів у голоцені:

I-IV – стадії голоценового педогенезу.

Шестовицького археологічного комплексу [10], археологічні об'єкти неподалік с. Моринці [7] та ін.). Саме тут простежено еволюцію профілю ґрунту в умовах нормального його розвитку (тобто без седиментації та денудації).

Під час степової стадії у суббореальний період (4500-2100 років тому) формувався чорнозем (стадія I). На початку субатлантичного часу (2100-1600 років тому) відбувається поховання чорнозему під валом городища скіфського часу (стадія II). Згодом, в середині субатлантичного періоду (1600-1000 років тому) починається лісова стадія ґрунтоутворення (стадія III), а від попередньої лишається другий гумусовий горизонт, тобто нижня частина чорнозему, яка збереглася.

Експансія лісових масивів на території лісостепу України в кінці субатлантичного періоду (стадія IV) призвела до стирання другого гумусового горизонту і трансформації чорноземів в текстурно-диференційовані ґрунти, тобто світло-сірі лісові. Лише під валом городища зберігся законсервований (похований) чорнозем, який є індикатором степового педогенезу минулого. У цьому проявляється просторова диференціація виявлених еволюційних змін ґрунтів.

Висновок. Отримані дані з вивчення особливостей ґрунтово-археологічних підходів у дослідженні природного середовища минулих часів відображають тенденцію еволюції ґрунтів, пов'язану зі змінами клімату у пізньому голоцені (4800 років тому – донині), що дозволяє стверджувати про інтенсивність та

спрямованість голоценового педогенезу окремої території дослідження. Ці дослідження досить актуальні в наш час і об'єднують між собою ключові ділянки ґрунтів всієї території України.

Література

1. Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Матвишина Ж.Н. и др. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2005 году // Археологичні дослідження в Україні 2004-2005 рр.: Зб. наук. пр. Вип. 8. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 258-265.
2. Лысенко С.Д., Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г., Бондарь К.М. Могила Лядвига – “царский” курган времени скифской архаики на Фастовщине (по результатам исследований 2005-2006 гг.) // Археологичні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. Прес-музей, №26-27. – Фастів, 2010. – С. 208.
3. Матвишина Ж.М., Пархоменко Ж.М., Куштан Д.П. Вивчення голоценових відкладів археологічного пам'ятника давнього поселення біля с. Шарин на Черкащині // Географія і сучасність: Зб. наук. пр. Нац. педагог. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – 2005. Серія 4, вип. 14. – С. 86-93.
4. Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г., Петрашенко В.О. Палеопедологічні дослідження багатощарової археологічної пам'ятки природи й етнографії “Рожана Криниця” на Черкащині // Географія і сучасність: Зб. наук. пр. Нац. педагог. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во Нац. педагогіч. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – 2006. Серія 4, випуск 15. – С. 35-46.
5. Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г., Куштан Д.П. Педологічні дослідження підніжжя замкової гори давнього Чигирини // Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Ю.О. Кисельов. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 49-53.
6. Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г. Голоценові ґрунти давніх поселень на Полтавщині (на прикладі Бельського городища) // Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006. – С. 103-109.
7. Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г. Палеопедологічні дослідження захисного валу раннього залізного віку на Черкащині (неподалік с.Моринці) // Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – С. 19-23.
8. Матвишина Ж.Н., Пархоменко А.Г. Палеопедологическое исследование кургана у хут. Березовка Макаровского района Киевской области // Археологія і давня історія України. Вип. 2. – Київ, 2010. – С. 57-69.
9. Матвишина Ж., Пархоменко О., Коваленко О., Луговий Р. Палеопедологічне дослідження археологічних курганних пам'ятників в районі с.Сторожове Полтавської області // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С.10-33.
10. Матвишина Ж.М., Пархоменко О.Г., Скороход В.М. Шестовицький археологічний комплекс як об'єкт археотуризму Чернігівщини // Сімферополь: Геополитика и экогеодинамика регионов. Т. 10, вып. 1. – 2014. – С. 294-298.
1. Lysenko S.D., Lysenko S.S., Matviishina ZH.N. i dr. Issledovaniya na mogil'nike Malopolovetskoye-3 v 2005 godu // Arkheologicheskkiye issledovaniya v Ukraine 2004-2005 gg.: Sb. nauk. pr. Vyp. 8. – Zaporozh'ye: Dikoye pole, 2006. – S. 258-265.
2. Lysenko S.D., Matviishina ZH.N., Parkhomenko A., Bondar' K.M. Mogila Lyadviga – "tsarskiy" kurgan vremeni skifskoye arkhaiki na Fastovshchine (po rezul'tatam issledovaniy 2005-2006 gg.) // Arkheologicheskkiye pamyatniki Fastovshchiny: Materialy i issledovaniya. Press-muzei, №26-27. – Fastov, 2010. – S. 208.
3. Matviishina ZH.M., Parkhomenko ZH., Kushtan D.P. Izucheniye golotsenovykh otlozheniy arkheologicheskogo pamyatnika drevnego poseleniya u s. Sharin Cherkasskoy // Geografiya i sovremennost': Sb. nauk. pr. Nats. pedagog. un-ta im. M.P. Dragomanova. – 2005. Seriya 4, vyp. 14. – S. 86-93.
4. Matviishina ZH.M., Parkhomenko A.G., Petrashenko V.A. Paleopedologichni issledovaniya mnogoshloynoy arkheologicheskogo pamyatnika prirody i etnografii "Rozhan Krinita" v Cherkasskoy oblasti // Geografiya i sovremennost': Sb. nauk. pr. Nats. pedagog. un-ta im. M.P. Dragomanova. – M.: Izd-vo Nats. pedagogich. un-ta im. M.P. Dragomanova. – 2006. Seriya 4, vypusk 15. – S. 35-46.
5. Matviishina ZH.M., Parkhomenko A.G., Kushtan D.P. Pedologicheskkiye issledovaniya podnozhiya zamkovoy gory drevnego Chigirina // Regional'nyye geograficheskkiye issledovaniya Ukrainy i sopredel'nykh territoriy: Sb. nauk. pr. / Otv. red. YU.A. Kiselev. – Lugansk: Al'ma-mater, 2006. – S. 49-53.

6. Matviishina ZH.M., Parkhomenko A.G. Golotsena pochvy drevnikh poseleniy na Poltavshchine (na primere Bel'skogo gorodishcha) // Mat-ly Vseukr. nauchno-prakticheskoy. konf. – Sumy: SumGPU im. A.S. Makarenko, 2006. – S. 103-109.
7. Matviishina ZH.M., Parkhomenko A.G. Paleopedologichni issledovaniya zashchitnogo vala rannego zheleznogo veka v Cherkasskoy (nedaleko s.Morinty) // Mat-ly Vseukr. nauchno-prakticheskoy. konf. – Lugansk: Al'ma-mater, 2008. – S. 19-23.
8. Matviishina ZH.N., Parkhomenko A.G. Paleopedologicheskoye issledovaniye kurgana v khut. Berezovka Makarovskogo rayona Kiyevskoy oblasti // Arkheologiya i drevnyaya istoriya Ukrainy. Vyp. 2. – Kiyev, 2010. – S. 57-69.
9. Matviishina ZH., Parkhomenko A., Kovalenko O., Lugovoy R. Paleopedologichne issledovaniya arkheologicheskikh kurgannykh pamyatnikov v rayone s.Storozhevoye Poltavskoy oblasti // Integratsiya arkheologicheskikh i paleogeograficheskikh issledovaniy. – Poltava: PNPU, 2011. – S. 10-33.
10. Matviishina ZH.M., Parkhomenko A.G., Skorokhod V.N. Shestovitskogo arkheologicheskoy kompleks kak ob'yekt arkheoturizmu Chernigovshchiny // Simferopol': Geopolitika i ekogeodinamika regionov. T. 10, vyp. 1. – 2014. – S. 294-298.

Подано до редакції 29.05.2015

Рецензент – кандидат геологічних наук В.І. Корінний

УДК 504.064.2

Дєдов О.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Прогнозування змін ґрунтів Вінниччини в умовах потепління клімату

Показано, що на фоні глобального потепління клімату середньорічна температура повітря у Вінницькій області за останні 25 років підвищилася з 7,5 до 8,0°C. При цьому на 2,0°C стало тепліше в січні, 1,5° у лютому, 1,2° в березні, 1,3° у липні та на 0,9° в серпні. Істотних змін у кількості опадів (при середній багаторічній нормі 440-590 мм) в області не спостерігалось. Це привело до зниження вологозабезпечення ґрунтів та рослин, порушення протікання у них ґрунтових і фізіологічних процесів тощо, а також негативно вплинуло на сільськогосподарське виробництво. Актуальність дослідження полягає у встановленні сучасних змін клімату в межах регіону для передбачення їх тенденцій та впливу на ґрунти і прийняття рішень з попередження зумовлених потеплінням процесів їх дегуміфікації. Метою статті є висвітлення сучасного стану ґрунтів у Вінницької області та можливих їх змін в умовах потепління і зменшення вологозабезпечення. Дослідження проводилося з використанням методів системного аналізу, структурно-логічного узагальнення та прогнозування. Встановлено, що потепління клімату активізує процес дегуміфікації ґрунтів, у них порушується хід мікробіологічних процесів, зменшуються запаси живильних для рослин речовин, погіршуються вбирна здатність, водні та інші властивості. Упродовж останніх років ґрунти регіону втрачають щорічно 0,36-0,53 т/га гумусу, а їх гумусованість знизилася за період 1996-2013 рр. з 2,81 до 2,77 %, від'ємний баланс у них нітрогену (N) досяг 47,3 кг/га, фосфору (P) 29,4 кг/га, калію (K) – 95,3 кг/га. Показано, що для попередження прогресуючих в умовах потепління деструктивних змін ґрунтів у регіоні необхідно ширше впроваджувати вологозберігаючі способи обробітку ґрунту (мінімальний, нульовий), контурно-меліоративну організацію території, збільшувати посіви багаторічних трав, озимих, ранніх ярих культур та гібридів і сортів сільськогосподарських рослин з істотно нижчими, порівняно з традиційними, коефіцієнтами транспірації тощо.

Ключові слова: температура, клімат, прогноз, ґрунт, гумус, бактерії, актиноміцети, добрива, обробіток ґрунту.

Дєдов А.В. Прогнозирование изменений почв Винниччины в условиях потепления климата. Показано, что на фоне глобального потепления климата среднегодовая температура воздуха в Винницкой области за последние 25 лет повысилась с 7,5 до 8,0°C. При этом на 2,0°C стало теплее в январе, 1,5° в феврале, 1,2° в марте, 1,3° в июле и на 0,9° в августе. Существенных изменений в количестве осадков (при средней многолетней норме 440-590 мм) на ее территории не наблюдалось. Это привело к снижению влагообеспеченности почв и растений, нарушения хода у них почвенных и физиологических процессов, а также оказало неблагоприятное влияние на сельскохозяйственное производство. Актуальность исследования состоит в установлении современных изменений климата на территории региона для прогнозирования его тенденций, влияния на почвы и принятия решений с предупреждения вызванных потеплением процессов их дегумификации. Целью статьи есть характеристика современного состояния почв Винницкой области и возможных их изменений в условиях потепления и уменьшения влагообеспеченности. Исследование проводилось с использованием методов системного анализа, структурно-логического обобщения и прогнозирования. Установлено, что потепление климата активизирует процесс дегумификации почв, нарушает ход у них микробиологических процессов, вызывает уменьшение у них содержания питательных веществ, ухудшение поглотительной способности, водные и другие свойства. В течении последних лет почвы региона ежегодно теряют 0,36-0,53 т/га гумуса, а их гумусированность за период 1996-2013 гг. снизилась с 2,81 до 2,77%, отрицательный баланс азота (N) у них достиг 47,3 кг/га, фосфора (P) 29,4 кг/га, калия (K) – 95,3 кг/га. Показано, что для предупреждения прогрессирующих в условиях потепления деструктивных изменений почв у регионе необходимо более широко внедрять сохраняющих влагу способы обработки почв (минимальный, нулевой), контурно-мелиоративное землеустройство, увеличивать посевы многолетних трав, озимых и ранних ярих зерновых культур и гибридов с значительно более низкими, по сравнению с традиционными, коэффициентами транспирации и пр.

Ключевые слова: температура, климат, прогноз, почва, гумус, бактерии, актиномицеты, удобрения, обработка почвы.

Dedov O. V. Prognosis of soil changes in Vinnitsia region due to climate warming. The article shows that due to the global warming average annual air temperature in Vinnitsia region arose from 7,5 to 8° for the last 25 years. It became 2° warmer in January and 1,2° in march, the temperature became higher in 1,3° in june and 0,9° in august. There were no significant changes in the amount of precipitations (with the mean yearly rainfall 440-590 mm) on the territory of Vinnitsia region. As a result, it has led to moisture of plants and soil decrease, soil and physiological process irregularity, and, what's more, it has influenced the agricultural production negatively. The research is relevant due to the identification of climate changes in the region to predict its tendency and influence on the soil in order to avoid the process of humification caused by warming. The aim of the article is to characterize the current state of the soil in Vinnitsia region and to predict its changes under the influence of warming and moisture decrease. The research was conducted with the help of system analysis, logical generalization and forecasting. It was determined that climate warming can activate soil humification process and disturb microbiological processes, decrease the capacity of nutrients of plants, deteriorate absorbing capacity and other features. In recent years the soil of Vinnitsia region is losing 0,36-0,53 tons of humus per hectare and its capacity reduced from 2,81 to 2,77% in the period of 1996-2013, and the negative balance of nitrogen reached the point of 47,3 kilograms per hectare, phosphorus is at the point of 29,4 kilograms per hectare and potassium is 95,3 kilograms per hectare. The article shows that in order to predict progressing destructive soil changes in the region there is a necessity to introduce a wide usage of water saving methods of soil cultivation, outline meliorative organization of the territory, increase the crops of permanent grasses, winter and spring cereal crops and the crops with essentially lower index of transpiration.

Key words: temperature, precipitation, climate, prediction, soil, humus, bacteria, actinomycetes, fertilizers, tillage.

Суть проблеми. Потепління клімату на планеті зумовило підвищення температури і в Україні. За період 1991-2010 рр. середньорічна температура на її території підвищилася на 0,8°C. Це відбулося за рахунок значного потепління зимового періоду 0,9 °C, весняного 0,6, літнього 1,2 і осіннього 0,3°C. Підвищення температури супроводжувалося збільшенням річної кількості опадів на 18 мм, причому це відбулося лише у південних і східних регіонах країни, в інших вона залишилася у межах норми або незначно зменшилася. [1, 8]. Збільшення зволоження спостерігалося у весняний період (на 7 мм) та в осінній (25) (коли більшість рослин, у т.ч. і культурних, припинили або закінчують вегетацію). Зимом кількість опадів зменшилася на 10 мм, у літній період – на 4 мм. Зниження зволоження зимою та літом при підвищенні температури почало негативно впливати на ріст і розвиток рослин, їх урожайність, протікання ґрунтових процесів тощо. До того ж, за повідомленням М. Барабаша та співавторів[2] під час потепління зростає частота і тривалість зимових відлиг, літніх посух, зливових дощів та інших несприятливих кліматичних явищ.

Актуальність дослідження полягає в необхідності вивчення особливостей ходу аномалії температури повітря і режиму зволоження на теренах Вінницької області для передбачення їх трендів та впливу на ґрунти в умовах глобального потепління клімату.

Аналіз попередніх досліджень та виявлення невирішених сторін проблеми. Не зважаючи на визнання важливості і нагальної потреби вирішення проблеми прогнозування змін ґрунтів в умовах прогресуючого процесу потепління та трансформації клімату, її дослідження, особливо у регіонах, знаходяться на початковому етапі й присвячених цьому публікацій явно бракує.

Метою статті є висвітлення сучасного стану ґрунтів у Вінницької області та можливих їх змін в умовах потепління і зменшення вологозабезпечення.

Методи дослідження. Дослідження сучасного стану ґрунтів та можливих

змін їх властивостей під впливом прогресуючого потепління клімату і зменшення вологозабезпечення проводилося з використанням методів системного аналізу, структурно-логічного узагальнення та прогнозування.

Результати досліджень. Аналіз даних метеорологічних станцій Вінниччини за минулі 30-40 років свідчить про підвищення середньорічної температури повітря над її територією на $1,5^{\circ}$, а за минулі 25 років вона збільшилася з $7,5$ до $8,0^{\circ}\text{C}$. При цьому в січні тут стало тепліше на $2,0^{\circ}\text{C}$, у лютому – на $1,5^{\circ}$, в березні на $1,2^{\circ}$, у липні на $1,3^{\circ}$, в серпні – на $0,9^{\circ}$. Упродовж решти місяців (за виключенням грудня, який став прохолоднішим на $0,6^{\circ}$) термічні показники залишалися тут близькими до норми. У зимовий період в області почастишали і стали тривалішими відлиги, під час яких температура повітря піднімалася до $+10-13^{\circ}\text{C}$.

Річні суми опадів на території Вінницької області залишалися близькими до середньої багаторічної норми – 440-590 мм. Максимум їх тут припадає на травень-липень (130-170 мм), мінімум – на грудень-лютий (65-80 мм).

Змінились дати початку сезонів. Особливо це стосується весни котра тепер в області починається 26 лютого, тобто на два тижні раніше. Початок літа змістився на більш ранні терміни – з 24-26 травня на вісімнадцяте, а осені – на першу декаду жовтня [6].

За прогнозами, при збереженні сучасних темпів потепління клімату, приблизно до 2040 року помірно континентальний клімат на території Вінниччини південніше лінії Муровані Курилівці-Гайсин зміниться субтропічним, а згодом (до 2050 р.) субтропічний клімат він буде і у північних її районах [6].

Істотні зміни температурного режиму впливають і будуть “корегувати” еволюцію ґрунту, зокрема: гумусоутворення, діяльність ґрунтових мікроорганізмів, фізико-хімічні властивості тощо.

Синтез і мінералізація гумусу (як складової всього процесу ґрунтоутворення) значною мірою визначаються впливом багатьох чинників. За визначенням фундатора сучасного наукового ґрунтознавства В.В. Докучаєва ґрунт “... является продуктом совокупной деятельности а) ґрунта, б) климата, с) растительных и животных организмов, d) возраста страны, а отчасти и е) рельефа местности” [5, с. 284].

Встановлено, що гумус інтенсивно синтезується у ґрунті при температурі нижчій $+ 25^{\circ}\text{C}$. Зниження температури (у відомій мірі) дає більше переваг для розвитку вищій рослинності й посилення процесу накопичення гумусу [3].

У весняний період при порівняно низьких температурах у ґрунтах інтенсивно розвиваються нітрифікуючі (переважно види *Nitrosomanas* і *Nitrobacter*) бактерії що використовують енергію мінеральних сполук нітрогену. Після масового їх розмноження та відмирання (в результаті накопичення у ґрунті токсичних продуктів їх життєдіяльності) у ньому з’являється велика кількість бактеріальної маси. Її починають розкладати бактерії – амоніфікатори (представники роду *Bacillus* – *B. subtilis*, *B. cereus*, *B. mycoides*; *Pseudomonas* – *P. fluorescens*, *P. Aeruginosa*; *Clostridium* – *C. sporogenes*, *C. Putrificus* та інші). У результаті цього у ґрунтове середовище надходять продукти, які були у складі тіла нітрифікуючих бактерій і які є основою для утворення гумусних кислот.

Синтез гумусу в ґрунтах відбувається одночасно з його мінералізацією, яка посилюється з підвищенням температури [7, 9, 11, 12]. Так, у дослідженнях впливу температури на процес мінералізації гумусу встановлено, що при вологості ґрунту 60-65% НВ і температурі $+ 16^{\circ}\text{C}$ мінералізація гумусу в сірому

лісовому ґрунті під аргоценозом становила 43 % (від прийнятої за 100 % при +26°C), а при + 21°C вона зростала до 59%; у чорноземі вилугованому – вона досягала відповідно 36 і 59%; чорноземі типовому 48 і 53% [7].

Значна інтенсифікація процесів мінералізації органічної речовини у ґрунті спостерігається при зниженні вологозабезпечення та температурі вищій 25°C. Це відбувається внаслідок розвитку деструкторів органічної речовини – актиноміцетів (найбільш поширені у ґрунтах представники роду *Streptomyces*), які активно ростуть при + 25-30°C і бактерій денітрифікаторів (*B. denitrificans*, *B. Fluorescens* та ін.), максимальна активність яких проявляється при + 30-35° [10] та найбільшого зниження при цьому активності його ферментів [4].

Саме більш низькі температури весняного періоду та довша тривалість його у лісостеповій зоні, в порівнянні зі степовою, на фоні кращого забезпечення ґрунтів першої з них органікою, зумовлює і потужніший розвиток у них мікроорганізмів, а також менші об'єми мінералізації органічної речовини, є причинами вищої їх гуміфікації.

Потепління клімату може призвести до подальшого зменшення гумусованості ґрунтів також внаслідок збільшення частоти відлиг з аномально високими, для цієї пори року, термічними показниками. Адже експериментально доведено, що при розмерзанні ґрунтів до +10°C (після промерзання) швидкість руйнування органічної речовини збільшується у них 2,5-7 разів у порівнянні з температурою +10°C до їх замерзання, а іноді цей процес може досягати інтенсивності, з якою він відбувався у них при температурі + 21-26°C [7].

Зважаючи на сучасну тенденцію змін кліматичних умов, ще більш інтенсивна дегуміфікація ґрунтів на території Вінниччини (при сучасному від'ємному балансі гумусу у них 0,36-0,53 т/га/р.) розпочнеться з південних її районів, а з часом охопить і їх усі. Це приведе до збільшення втрат ґрунтами гумусу, які і так мають низький його середній вміст – 2,7% (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Зрівноважений вміст гумусу у ґрунтах Вінницької області. За [6].

Райони	Роки обстеження	Зрівноважений вміст гумусу, %
Північна агроґрунтова зона		
Хмільницький, Калинівський, Оратівський, Козятинський, Липовецький, Погребищенський	1985-1995	3,61
	1996-2006	3,57
	2007-2013	3,48
Центральна агроґрунтова зона		
Літинський, Жмеринський, Вінницький, Гайсинський, Іллінецький, Немирівський, Тульчинський, Тиврівський, Барський, Томашпільський, Шаргородський	1985-1995	2,16
	1996-2006	2,10
	2007-2013	2,03
Південна агроґрунтова зона		
Мурованокуриловецький, Чернівецький, Могилів-Подільський, Ямпільський, Чечельницький, Піщанський, Крижопільський, Бершадський, Теплицький, Тростянецький	1985-1995	2,88
	1996-2006	2,76
	2007-2013	2,74
Всього по області	1985-1995	2,88
	1996-2006	2,81
	2007-2013	2,77

Підвищення загальної ефективності діяльності ґрунтових мікроорганізмів (роль яких в утворенні гумусу переоцінити важко) можна забезпечити

Таблиця 2

Характеристика ґрунтів Вінницької області за вмістом гумусу. За [6].

Площа ґрунтів, %						Середньо- зважений показник, %
дуже низький < 1,1	низький 1,1-2,0	середній 2,1-3,0	підвищений 3,1-4,0	високий 4,1-5,0	дуже високий >5,0	
0,2	21,7	41,0	29,5	7,1	0,5	2,70

збільшенням внесення гною, торфу, мінеральних добрив тощо. Це сприятиме також і підвищенню вологостійкості ґрунтів та вмісту в них елементів живлення рослин. Відомо, що у їх середовищі лише в результаті нітрифікації надходить у середньому 300 кг/га нітратної (азотної) кислоти, що сприяє розчиненню фосфатів і перетворенню їх у доступні для рослин форми. Названі заходи сприятимуть також збільшенню вмісту у ґрунтах поживних для рослин речовин. Адже на сьогодні вони мають від'ємний баланс нітрогену (N) – 47,3 кг/га, фосфору (P) – 29,4 кг/га, калію (K) – 95,3 кг/га [6].

В умовах посушення клімату важливим є питання максимального накопичення вологи упродовж року і найраціональнішого її використання у вегетаційний період. Досягти цього можна при впровадженні нульового та поверхневого способів обробітку ґрунту, та хоч би контурно-смугової організації території, збільшенні в структурі посівів частки площ озимих і ранніх ярих культур, гібридів і сортів з істотно нижчими порівняно з традиційними транспіраційними коефіцієнтами, знищення бур'янів.

Висновки. За минулі 30-40 років середньорічна температура повітря над територією області підвищилася на 1,5°C, а за попередні 25 років вона підвищилася з 7,5 до 8,0°C. Суттєвих відхилень від середньої багаторічної суми опадів (440-590 мм) на її території не спостерігалось. Зросла частота різких змін кліматичних показників під час сезонів, та значних (до стихійних) коливань температури, збільшення частоти відлиг, посух, зливових дощів тощо.

Потепління клімату активізує процес дегуміфікації ґрунтів, у них порушується хід мікробіологічних процесів, погіршуються вбирна здатність, водні та інші властивості. Упродовж минулих років ґрунти регіону щорічно втрачають 0,36-0,53 т/га гумусу, а їх гумусованість знизилася за період 1996-2013 рр. з 2,81 до 2,77%, від'ємний баланс у них нітрогену досяг 47,3 кг/га, фосфору 29,4 кг/га, калію (K) – 95,3 кг/га.

Для попередження прогресуючих в умовах потепління деструктивних змін ґрунтів тут необхідно ширше впроваджувати вологозберігаючі способи обробітку ґрунту (поверхневий, нульовий), контурно-меліоративну організацію території, збільшувати посіви озимих і ранніх ярих культур та гібридів і сортів з істотно нижчими транспіраційними коефіцієнтами тощо.

Література

1. Барабаш М.Б. Дослідження змін та коливань опадів на рубежі XX і XXI ст. в умовах потепління глобального клімату / М.Б. Барабаш, Т.В. Корж, О.Г. Татарчук // Наук. праці Укр. НДГМІ. – 2004. – Вип. 253. – С. 92-102.
2. Барабаш М. Зміна клімату при глобальному потеплінні / М. Барабаш, Н. Гребенюк, О. Татарчук // Водне господарство України. – 1998. – № 3. – С. 9-12.
3. Влияние климата на природу гумуса (часть 1) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fordgood.ru/gumus/2157-vliyanie-klimata-na-prirodu-gumusa-chast-1.html>. – Загл. с экрана.

4. Войнова В.Н. Окислительно-восстановительные ферменты серой лесной почвы и влияние на их активность внесения органического вещества и условий увлажнения : автореф. дис. ... канд. биол. наук / В.Н. Войнова. – М., 1980. – 15 с.
 5. Докучаев В.В. К вопросу о соотношении между возрастом страны и высотой местности, с одной стороны, характером и распределением черноземов, лесных земель и солонцов – с другой / В.В. Докучаев. Избр. соч. Т. III. – М. : Госсельхозиздат, 1949. – С. 284.
 6. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Вінницькій області (2013 рік). – Вінниця : Департамент екології та природних ресурсів ОДА, 2014. – С. 6-109.
 7. Каганов В.В. Оценка скорости минерализации органического вещества основных типов почв европейской части России при различных температурных режимах / В.В. Каганов, И.Н. Курганова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер. : Естественные науки. – 2011. – Вып. 16, № 15 (110). – С.145-151.
 8. Косовець О.О. Зміни клімату Криму у порівнянні зі змінами клімату в континентальній Україні / О.О. Косовець, О.А. Доніч // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. – 2014. – Т. 10, вип. 1. – С. 657-659.
 9. Сергеев В.С. Влияние растительных остатков на показатели почвенного плодородия / В.С. Сергеев // Вестник АГАУ. – 2010. – № 9. – С. 28-34.
 10. Умаров М.М. Микробиологическая трансформация азота в почве / М.М. Умаров, А.В. Кураков, А.Л. Степанов. – М. : ГЕОС, 2007. – 138 с.
 11. Lomander A. Carbon dioxide evolution from top- and subsoil as affected by moisture and constant and fluctuation temperature / A. Lomander, T. Kiitterer, O. Andren // Soil Biology & Biochemistry – 1998. – Vol. 30, № 14. – P. 2017-2022.
 12. Rustad L.E. Controls on soil respiration: Implication for climate change / L. E. Rustad, T.G. Huntington, R. Boone // Biogeochemistry. – 2000. – Vol. 48. – P. 1-6.
-
1. Barabash M.B. Doslidzhennia zmin ta kolyvan opadiv na rubezhi XX i XXI st v umovakh poteplinnia globalnogo klimatu / M.B. Barabash T.V. Korzh, O.G. Tatarchuk // Nauk. pratsi Ukr.NDGMi. – 2004. – Vyp. 253. – S. 92-102.
 2. Barabash M. Zmina klimatu pry globalnomu poteplinni / M. Barabash, N. Grebeniuk, O. Tatarchuk // Vodne gospodarstvo Ukrainy. – 1998. – № 3. – S. 9-12.
 3. Vliianie klimata na prirodu gumusa (chast 1) [Elertronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://fordgood.ru/gumus/2157-vliyanie-klimata-na-prirodu-gumusa-chast-1.html>. – Zagl. s ekrana
 4. Voinova V. N. Okislitelno-vosstanovitelnye fermenty seroi lesnoi pochvy i vliianie na ikh aktivnost vneseniia organicheskogo veshchestva i usloviiy uvlazhnienia : avtoref. dis. kand. biol. nauk / V.N. Voinova. – М., 1980. – 15 s.
 5. Dokuchaev V.V. K voprosu o sootnoshenii mezhdu vozrastom strany i vysotoi mestnosni, s odnoi storony, kharakterom i raspreniem chernozemov lesnykh zemel i solontsov s drugoi / V.V. Dokuchaev. Izbr. soch. T. III. – М., Gosselhozizdat, 1949. – S. 284.
 6. Dopovid pro stan navklyshnogo pryrodnogo sredovyshcha u Vinnitskii oblasti (2013 rik). – Vinnitsia : Departament ekologii ta pryrodnykh resursiv ODA, 2014. – S. 6-109.
 7. Kaganov V.V. Otsenka skorosti mineralizatsii organicheskogo veshstva osnovnykh tipov pochv evropeiskoichasti Rossii pri razlichnykh temperaturnykh rezhimakh / V.V. Kaganov, I.N. Kurganova // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. : Estestvennye nauki. – 2011. – Vyp. 16, № 15 (110). – S. 145-151.
 8. Kosovets O.O. Zminy klimatu Krymu u porivnianni zi zminamy klimatu v kontynentalni Ukraini / O.O. Kosovets, O.A. Donich // Geopolitika i ekoгеodinamika regionov. – 2014. – T. 10, vyp. 1. – S. 657-659.
 9. Sergeev V.S. Vliianie rastitelnykh ostatkov na pokazateli pochvennogo plodorodiia / V.S. Sergeev // Vestnik AGAU. – 2010. – № 9. – P. 28-34.
 10. Umarov M.M. Mikrobiologicheskaiia transformatsiia azota v pochve / M.M. Umarov, A.V. Kurakov, A. L. Stepanov. – М. : GEOS, 2007. – 138 s.
 11. Lomander A. Carbon dioxide evolution from top- and subsoil as affected by moisture and constant and fluctuation temperature / A. Lomander, T. Kiitterer, O. Andren // Soil Biology & Biochemistry – 1998. – Vol. 30, № 14. – P. 2017-2022.
 12. Rustad L.E. Controls on soil respiration: Implication for climate change / L.E. Rustad, T.G. Huntington, R. Boone // Biogeochemistry. – 2000. – Vol. 48. – P. 1-6.

Подано до редакції 18.12.2014

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 908

Авраменко О.В.

Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

Зародження та розвиток краєзнавчих студій на Поділлі наприкінці XIX – початку XX століття

На основі аналізу літературних джерел розглянуто розвиток краєзнавчих студій на Поділлі та їх роль під час формування краєзнавчого руху у регіоні. Охарактеризовано основні напрями краєзнавчих досліджень, проаналізовано дослідження членів науково-краєзнавчих студій і товариств, що вивчали регіон у період з другої половини XIX – початку XX ст. Обґрунтовано визначення поняття «краєзнавча студія». Досліджено історичні та географічні причини зародження краєзнавчих студій на Поділлі, проаналізовано чинники, що зумовили розгортання досліджень у регіоні. З'ясовано внесок В.Д. Отамановського у розвиток краєзнавства регіону, як основоположника розгортання краєзнавчого руху на Поділлі. Охарактеризовано заснування В.Д. Отамановським видання «Інформаційного огляду дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі», «Часописів Поділля» та Кабінету виучування Поділля, як наукового осередку дослідження історії та природи краю. Вокреплена науково-дослідна діяльність Кабінету виучування Поділля, що об'єднала навколо себе провідних дослідників регіону, з'ясовано значення праць вчених науково-краєзнавчих товариств для подальшого розвитку краєзнавчих досліджень. Розглянуто внесок вчених-природознавців Кабінету виучування Поділля у розвиток географічних досліджень, створення та формування краєзнавчих студій регіону наприкінці XIX–початку XX ст.

Ключові слова: Поділля, краєзнавство, краєзнавчі студії, наукові товариства, Кабінет виучування Поділля.

Авраменко О.В. Зарождение и развитие краеведческих исследований на Подолье в конце XIX – начале XX века. На основе анализа литературных источников рассмотрено развитие краеведческих исследований на Подолье и их роль при формировании краеведческого движения в регионе. Охарактеризованы основные направления краеведческих исследований, проанализированы исследования членов научно-краеведческих исследований и обществ, изучавшие регион в период со второй половины XIX – начала XX в. Обосновано определение понятия «краеведческая студия». Исследованы исторические и географические причины зарождения краеведческих исследований на Подолье, проанализированы факторы, обусловившие развертывание исследований в регионе. Изучено вклад В.Д. Отамановского в развитие краеведения региона, как основоположника развертывания краеведческого движения на Подолье. Охарактеризовано основанные В.Д. Отамановским издание «Информационного осмотра опытно-краеведческой работы на Подолье», «Журналы Подолья» и Кабинета выучивания Подолья, как научного центра исследования истории и природы края. Охарактеризована научно-исследовательская деятельность Кабинета выучивания Подолья, объединившая вокруг себя ведущих исследователей региона, выяснено значение трудов ученых научно-краеведческих обществ для дальнейшего развития краеведческих исследований. Рассмотрен вклад ученых-естествоиспытателей Кабинета выучивания Подолья в развитие географических исследований, создания и формирования краеведческих исследований региона в конце XIX-начале XX века.

Ключевые слова: Подолье, краеведение, краеведческие студии, научные общества, Кабинет выучування Подолья.

Avramenko O.V The origin and development of local history studies on the tail end of XIX – early XX century. On the basis of the literature reviewed studies on the development of local lore Podillia their role in the formation of regional traffic in the region. Characterized the main directions of regional researches and analyzes scientific research members and societies local history studies that studied the region during the second half of XIX – early XX century. Grounded definition of "local lore studio." Researched historical and geographical reasons naturalistic studies on the origin of the tail, analyzed the factors that led to the deployment of research in rehioni. Clarified contribution Otamanovskoho V.D the development of local history of the region, as the founder of the deployment of regional traffic on the establishment Podilli. Characterized Otamanovskym V.D publication "Information given local history research and work on the tail", "Journal skirts" and the Cabinet vyuchuvannya skirts, as a scientific

research center of the history and nature of the region. Singled out research activities of the Cabinet vyuchuvannya skirts that united leading researchers around the region, scientists found mentioned scientific works of local history societies to further develop regional researches. The contribution of scientists and naturalists Cabinet vyuchuvannya skirts the development of geographical research, development and formation of local history studies of the region in the late XIX – early XX century.

Key words: skirts, local history, regional studies, scientific societies, Cabinet vyuchuvannya skirts.

Наявність проблеми. Становлення України, як вільної та незалежної держави принесло значні зміни в життя українського суспільства. Національні чинники поступово почали відігравати важливу роль у формуванні ідеології. У цьому процесі краєзнавство займає важливе місце-звернення до історичних витоків, національних традицій, ставлення людини до природи та ін. Проблема вивчення і осмислення розвитку краєзнавчих студій має актуальне значення, бо дає можливість: вивчити процес становлення і розвитку краєзнавчого руху на Поділлі у контексті українських природничих досліджень, де осередками науки зазвичай залишалися навчальні заклади та бібліотеки; виявити провідні тенденції і напрямки розвитку краєзнавчого руху, осмислити науковий досвід визначних вчених краю, що зумовили позитивну зміну ціннісних основ краєзнавчого світогляду; здійснити актуалізацію всього цінного з минулого для соціуму сьогодення. Проблематика наукового дослідження полягає у недостатньому вивченні краєзнавчих студій на Поділлі, як складового компоненту розвитку краєзнавства.

Аналіз попередніх досліджень. Найбільше уваги розвитку краєзнавчого руху наприкінці XIX- початку XX століття на Поділлі приділили дослідники Кабінету виучування Поділля, варто відзначити праці В.Д. Отамановського, який у 1926 р. випустив збірник «Краєзнавство на Поділлі», «Часописи Поділля», де сформовані завдання й роль краєзнавства. Вагому інформацію можна почерпнути в «Енциклопедії поділезнавства», до якої увійшли роботи Л.Л. Данилова «Клімат Поділля», О.О. Савостіянова «Рослинність Поділля», Г. Махова «Землі та ґрунти Поділля», В.П. Храневича «Фауна Поділля» (в 2 вип.) Ю. Сіцінського «Історія Поділля» (у 2-х вип.), А.І. Ярошевича «Економіка Поділля», М. Безбородька «Геологія та мінеральні багатства Поділля», А.Й. Зекцера «1905 рік на Поділлі». Видання Л.В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.», «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-XX ст.», приділені діяльності місцевих краєзнавчих товариств, розвитку наукових шкіл та їх дослідницькій діяльності.

Мета дослідження. З'ясувати роль краєзнавчих студій та функціонування Кабінету виучування Поділля у розвитку природничих досліджень краю в період кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. На розвиток краєзнавства вплинуло багато чинників, серед яких політичні – приєднання у XVIII ст. регіону до Росії, створення у 80-х на початку 90-х років XVIII ст. координуючого центру – Всеукраїнської спілки краєзнавства та її друкованого органу – журналу «Краєзнавство», роль реформ у 60-70-х роках XIX ст., що викликали неабияке пробудження національної свідомості народу та значний інтерес до вивчення краю, однак найбільш ґрунтовні досліджень були започатковані у період національного відродження на початку XX ст., який вчені називають «золотим віком» розвитку краєзнавства. У цей час із заняття одинаків воно виросло до рівня виняткової державної справи. Була створена розгалужена система кабінетів краєзнавства та постійно діючих семінарів [2, с 128]. Все це сприяло швидкому

вивченню історії, географічного положення краю та взаємодії людини з природою, і призвело до формування наукових краєзнавчих осередків, товариств та студій, на базі яких вчені могли проводити активну науково-дослідну діяльність, друкувати праці, що сприяли закладанню методологічних і методичних основи краєзнавства як науки.

Наприкінці XIX- початку XX ст. вагомий внесок у розвиток краєзнавчої галузі зробили наукові товариства. У середині XX ст. краєзнавство ототожнювали з суспільним рухом, що об'єднував місцеве населення, яке бере активну участь у суспільному будівництві краю на основі його всебічного вивчення. За П. Троньком «Краєзнавче товариство(громадська організація) – самодіяльна організація, із понад 30-40 членами, які цікавляться краєзнавством. Товариство може складатися з 3-5 споріднених за змістом роботи секцій (географічних, біологічних, історичних, літераторів-етнографів, туристів-краєзнавців), де вищим органом товариства є збори. Товариство складається з дійсних членів, яких обирають на загальних зборах після дво-, тримісячної активної роботи в одній із секцій. Почесними членами є учені, ветерани, видатні люди краю. Товариство має власні емблему, девіз, статут» [14 с.19].

Ще однією формою організації краєзнавчого руху наприкінці XIX ст. стали краєзнавчі студії, які були тим засобом, який породжує інтерес до вивчення рідного краю, його традицій, історії та культури. Етимологічне походження цього слова бере початок від італійського слова “studium” (від *studere* – навчання).Об'єктом краєзнавчих студій є обраний регіон. У процесі дослідження застосовують такі методи дослідження: літературний, статистичний, візуальний (спостереження), картографічний, анкетний, польових досліджень, математичний, описовий методи та низку інших. Серед поширених математичних методів першочергово варто зазначити статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз, регресійний аналіз тощо [6 с. 20]. Суть цих методів зводиться до математичної формалізації закономірностей розвитку того чи іншого явища (процесу) на обраній території у координатах простору-часу, а відтак до "стискування" формалізованої інформації про різноякісні характеристики (параметри) території чи до виведення закономірностей перебігу того чи іншого процесу.

Провідна роль у формуванні студій належить дослідникам, які у 1920-ті – на початку 1930-х років видали частину надрукованих праць до складу яких входили краєзнавчі, історіографічні, бібліографічні та джерелознавчі, літературознавчі, етнографічні й археологічні. Цим було доведено, що краєзнавчі студії – це не лише локальні та прикладні дослідження, а й клопітка наукова робота [5 с. 33]. Дослідження часто проводилися в вузьких рамках індивідуальних дослідників місцевого краю, але потребували зусиль та створення масових наукових асоціацій. З появою музейної мережі краєзнавчі студії стали предметом уваги вчених та практиків. Авторитетним осередком краєзнавчих студій в Україні була "Комісія для опису губерній Київського навчального округу" (1850-1864 р.). Її зусиллями було зібрано значний фактичний історичний, економічний, географічний, статистичний матеріал, що стосувався досліджуваного регіону [2 с. 8].

Наприкінці XIX ст. основи краєзнавчих студій на Поділлі закладали видатні діячі української науки – В.Д. Отамановський, В.П. Храневич, А. Ярошевич, О.О. Севастіанов та ін.

Розвиток краєзнавства у регіоні наприкінці XIX ст. пов'язаний з діяльністю В.Д. Отамановського, якого по праву варто називати основоположником краєзнавчих студій, а також засновником Кабінету виучування Поділля.

30 вересня 1920 року відбулося перше засідання Тимчасового комітету з організації Вінницької філії Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН), як центру краєзнавчих досліджень 4 грудня 1920 р. В.Д. Отамановського призначено «підстаршим бібліотекарем відділу «Українка» з виконанням обов'язків старшого бібліотекаря того ж відділу» [13 с. 69].

Після наукового стажування у Всенародній бібліотеці при Всеукраїнській Академії Наук з 1920-1923 років В.Д. Отамановський призначається у 1923 р. в.о. директора, а наприкінці 1924 р. директором Вінницької філії ВБУ. 15 березня 1924 р. починає працювати Кабінет виучування Поділля на базі підвідділу «Подоліка» і відділу «Українка». Спрямовуючи діяльність Кабінету В.Д. Отамановський орієнтується на науково-дослідницькі методи, розуміючи під краєзнавством комплексну наукову дисципліну з вивчення регіону. Це розуміння краєзнавства В.Д. Отамановський доводить на з'їзді у справі дослідження продуктивних сил та народного господарства України, в ході дискусій з питання, що таке краєзнавство та перспективи його розвитку в Україні [13 с. 70].

Починаючи з 1925 р. в діяльності Вінницької філії характерною рисою стає досконале поєднання дослідження історії, культури та продуктивних сил, тобто всебічне вивчення краю. Важливе значення в організації краєзнавчої роботи В.Д. Отамановський надав складанню наукової бібліографії краю та формуванню фонду наукової літератури. Про це він доповідав на Першій Конференції наукових бібліотек у Києві 1925 р. Вчений цілком слушно вважав, що крім джерелознавчої функції, складання краєзнавчої бібліографії має і всеукраїнське і культурологічне значення, оскільки творить умови для здійснення одного з грандіозних завдань – складання української національної бібліографії [5 с. 842].

Раціоналізацією цього напрямку діяльності Кабінету виучування Поділля стало складання бібліографічним відділом Вінницької філії ВУАН «Матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля». Вся діяльність Кабінету виучування Поділля здійснювалася на громадських засадах, без будь-якого цільового фінансування, базуючись на ентузіазмі науковців з числа консультантів Кабінету та директора філії [8 с. 26].

Функціонування краєзнавчого товариства при бібліотеці давало можливість поглибленої профільної бібліотечно-бібліографічної діяльності. Бібліотекарі філії В. Отамановський, М. Білінський, М. Хращевський, Н. Борщевська сформували Бібліографічну секцію Кабінету, що прагнула скласти «*Bibliographia Podolica*», яка мала містити усю літературу про Поділля незалежно від місця її видання; часописи, що виходили на території краю; твори авторів-подільян, та праці про них. Пошук краєзнавчих матеріалів мав проводитися «... на підставі реєстрів, складених науковими консультантами Кабінету виучування Поділля, та їхніх вказівок, на підставі покажчиків, каталогів та бібліографічних відділів у журналах, через систематичне опрацювання журналів та збірників...» У коло обов'язків секції також входило складання універсальної краєзнавчої бібліографії, краєзнавчих галузевих та персональних бібліографічних покажчиків. У жовтні 1925 р. при Кабінеті було організовано Секцію єврейської культури та побуту під керівництвом Б. Кагана (культура й побут) та при участі О. Губермана (народна музика) і В. Отамановського (історія міщанського німецького права) [11 с. 23].

Діяльність кабінету проводилася у чотирьох напрямках: вивчення пам'яток старовини, мистецтва та природи, бібліотечно-бібліографічна робота, науково-освітня та методична робота. Дослідженнями природи займалися В. Храневич, О. Бируля, Л. Данилов, Р. Вижківський, С. Городецький та багато інших [13 с. 70].

Осередкове географічне положення м. Вінниці давало змогу Кабінету виучування планового досліджувати регіон, а близькість до Києва й безпосередня підлеглість Всеукраїнської Академії Наук давали можливість використати й досвід провідних науковців цієї установи.

Кабінет Виучування Поділля в період з 1924 по 1926 роки виконав такі завдання: [11, с. 25]: 1) об'єднав у колегію науковців, консультантів Кабінету виучування Поділля значну кількість (понад 20 дослідників), особливо Вінничан та Кам'янчан; 2) допомагав у проведенні планового дослідження Поділля, опубліковуючи набутий дослідний матеріал; 3) видав «Енциклопедії Поділля-знавства», де було: а) дано всебічний опис Поділля, б) критично підсумовано працю попередніх дослідників та в) опубліковано відповідно розроблений дослідний матеріал; 4) розпочав роботу над складенням покажчика літератури про Поділля, що за вказівками Institute International de Bibliographiea Bruxelles і була видрукувана у чергових випусках «Енциклопедії Поділля-знавства», як Bibliographie Podolica; 5) організував на Поділлі мережу краєзнавчих товариств та наукове керівництво їхньою працею, видавав для зв'язку між дослідниками-краєзнавцями «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі»; 6) налагодив обмін виданнями з понад 50 науковими установами Західної Європи, Америки та Близького Сходу (серед яких є Пруська, Віденська й Баварська Академії Наук, Єрусалимський університет та інші) та 180 установами – на території етнографічної України з колоніями; 7) сприяв охороні та вивченню пам'яток старовини, мистецтва й природи на Поділлі.

Всі дослідницькі матеріали були надруковані у 1924 р. у «Звідомленні про діяльність Кабінету Виучування Поділля», у 2-му випуску «Енциклопедія Поділля» у 1926 р., та у «Інформаційному огляді дослідницько-краєзнавчої праці на Поділлі».

Кабінет виучування Поділля основним завданням ставив опис Поділля, включаючи і Поділля Галицьке. Беручи за об'єкт дослідження природничу, етнологічну й культурно-історичну цілісність, де дослідник може додержатися науковості у написанні та зробити належні наукові узагальнення.

В.Д. Отамановський доклав усіх зусиль для вдосконалення організаційної структури Кабінету, вважав, що його варто перетворити на науково-дослідний інститут з вивчення краю, який діяв би у структурі ВУАН. У складі такого інституту мають бути лабораторії, видавництва, наукова бібліотека, ботанічний сад, метеорологічна станція [11 с. 23]. У червні 1929 року Президія ВУАН, схваливши досягнення Вінницької філії ВБУ та Кабінету виучування Поділля, вирішила реорганізувати ці установи в науково-дослідний інститут вивчення Поділля Академії наук [13 с. 57].

За редакцією В.Д. Отамановського та його авторства було видано 26 випусків краєзнавчих видань. Серед них варто назвати такі збірники: «Краєзнавчий часопис» 1926 р., «Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля» 1926 р., 1927 р., «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» 1927 р., «Часописи Поділля» 1927 р. 1928 р., М.І. Білінського «Часописи Поділля в межах УСРР» 1927 р. 1928 р., монографічні

дослідження: А.Й. Зекцера «1905 рік на Поділлі» 1925 та інші [5 с. 50].

Кабінет виучування Поділля велику увагу приділяв питанням економічного розвитку краю. Науковці Кабінету разом із Вінницьким окрпланом здійснювали планові економічні дослідження, зокрема вивчення річки Буг та її приток, фауни водоймищ, рибного господарства Вінницької округи, зооценози досліджувалися під науковим керівництвом зоолога-іхтіолога професора Д.Є. Белінга. Також здійснювалось камерально-експедиційне обстеження лісів Вінницької округи (експедиція працювала під керівництвом професора сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту В.П. Шевчука). У планах Кабінету були й інші обстеження, зокрема розвитку скотарства, з'ясування причин малого поширення бурякосіяння в краї на загальному фоні інтенсифікації сільського господарства, тощо [11].

Для широкої громадськості читалися цикли публічних краєзнавчих лекцій, що мали успіх й були фінансово вдалими. Також проводилися публічні засідання з науковими консультантами та на окремі замовлення читалися лекції у навчальних закладах і установах м. Вінниці.

На запрошення Кабінету в липні 1929 р. до Вінниці прибула комісія лісознавців на чолі з професором Київського сільськогосподарського інституту Д.Д. Шевчуком. Завданням цієї експедиції було з'ясувати сучасний стан лісів, скласти карту лісів, визначити шляхи раціонального використання лісових ресурсів. Упродовж чотирьох місяців комісія проводила експедиційне обслідування лісів Вінницької округи. За результатами експедиції планувалося випустити монографічний опис «Ліси Вінницької округи» з додатком карти лісів Вінниччини [12 с. 18].

Історичні джерела переконливо доводять, що В.Д. Отамановський виступив в Україні першопрохідником в розробці багатьох теоретико-методологічних засад сучасного розуміння краєзнавства і застосував їх в своїх дослідженнях, присвячених Поділлю. Теоретичні й методичні напрацювання В.Д. Отамановського справили значний вплив на формування сучасного розуміння краєзнавства. За п'ять років існування Кабінетом було видано 26 книг, що стосувалися різних аспектів життя краю. Третина з них була присвячена вивченню природи регіону. Крім того, до друку було підготовлено ще кілька цікавих праць, але за браком коштів вони так і не побачили світ.

Арешт В.Д. Отамановського на тривалий час поклав край краєзнавчій діяльності на Вінниччині до повної реабілітації через 60 років у серпні 1989 р.

У середині 30-х років ХХ ст. значну частину дослідників і краєзнавців Кабінету було репресовано. Жертвами сталінських репресій, крім В.Д. Отамановського, стали М.І. Безбородько, О.В. Красівський, В.П. Храневич, А.І. Ярошевич, О.О. Чередніков та низка інших. Краєзнавча робота майже припинилась. Доля деяких з них досі залишається невідомою [8 с. 71].

Восени 1992 р. Історик Юрій Савчук знайшов у московських архівах кандидатську дисертацію В.Д. Отамановського. Через рік, в 1993 році вона була видана в серії «Історична бібліотека Поділля» під назвою «Вінниця в XIV–XVII століттях». Наукове видання Вінницького обласного краєзнавчого музею «Подільська старовина» 1993 р. було присвячене 100-річчю з дня народження В.Д. Отамановського.

Висновки. Загалом кінець ХІХ – початок ХХ ст. можна називати науковим етапом становлення та розвитку краєзнавства на Поділлі, попри істотний вплив

історичних та політичних подій, формування національної свідомості відбувається на основі вивчення своєї історії. На базі наукових краєзнавчих організацій працювала значна кількість дослідників, що випустили у світ ґрунтовні праці з геології, ґрунтознавства, гідрології, детально описали флору та фауну Поділля. Початок репресій наприкінці 1920-х років, припинили діяльність найкращих науковців, етнографів, дослідників, а під час арештів членів Кабінету всі рукописи з етнографії та історії Поділля було знищено.

Проте, варто зауважити, що в період кінця XIX – початку XXст. на Поділлі сформувалася регіональна школа наукового краєзнавства, яка мала розгалужену структуру, об'єднала у своїх лавах широкі кола науковців-краєзнавців, виступила ініціатором реалізації низки національно-культурних програм. Така активна діяльність дослідників, з одного боку, отримала високе визнання і авторитет як на всеукраїнському рівні, так і в зарубіжних колах. З іншого – ініціатива, творчість, сповідування національно-культурних пріоритетів не могли не викликати негативного ставлення влади до діяльності науковців-краєзнавців, яка відреагувала на це політичними репресіями.

Література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX століття / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Доля, 1993. – С. 11-66.
2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIXпочатку XX століття / Л.В. Баженов. – Кам'янець Подільський: Доля, 1995. – С. 126-135.
3. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля / Л.В. Баженов // Науковий збірник Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Житомир: Доля, 1995. – С. 334-339.
4. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX–XX століття / Гальчак С.Д. – Вінниця: Меркьюрі Поділля, 2011. – С. 162-218.
5. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі XIX–XX століття / Гальчак С.Д. – Вінниця: Меркьюрі Поділля, 2013. – С. 842-853.
6. Гальчак С.Д. Краєзнавство Східного Поділля / Гальчак С.Д. – Вінниця: Книга Вега, 2005. – С. 6-46.
7. Денисик Г.І. Процес становлення географічного краєзнавства / Г.І. Денисик // Тези доповідей Тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 71.
8. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 183 с.
9. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. посібник / Я.І. Жупанський. – Львів: Світ, 1997. – 275 с.
10. Кокус В.В. Кабінет виучування Поділля центр природничих досліджень регіону у 20-х рр. XX століття / В.В. Кокус // Бібліографічний покажчик. Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині. – Вінниця, 2013. – С. 38-52.
11. Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля / В.Д. Отамановський. – Вінниця, 1926. – С. 5-24.
12. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – Київ: Рідний край, 1995. – С. 3-70.
13. Петрикова В. Роль В.Д. Отамановського в організації краєзнавчих студій на Поділлі / В. Петрикова // Тези доповідей Тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 69-71.
14. Соломонова Т.Р. Кабінет виучування Поділля: кроки діяльності / Т.Р. Соломонова // Бібліографічний покажчик. Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині. – Вінниця, 2013. – С. 24-34.
1. Bazhenov L.V. Podol'ye v trudakh issledovateley i krayevedov XIX–XX veka / L.V. Bazhenov. – Kamenets-Podol'skiy: Sud'ba, 1993. – S. 11-66.
2. Bazhenov L.V. Istoricheskoye krayevedeniye Pravoberezhnoy Ukrainy XIXpochatku XX veka / L.V. Bazhenov. – Kamenets-Podol'skiy: Sud'ba, 1995. – S. 126-135.

3. Bazhenov L.V. Osnovnyye nauchnyye shkoly istoriko-kraevedcheskogo izucheniya Podol'ya / L.V. Bazhenov // Nauchnyy sbornik Podol'ye i Volyn' v kontekste istorii ukrainskogo natsional'nogo vrozozhdeniya. – Zhitomir: Sud'ba, 1995. – S. 334-339.
4. Gal'chak S.D. Razvitiye kraevedeniya v Vostochnom Podol'ye XIX–XX veka / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Merk'yuri Podol'ye, 2011. – S. 162-218.
5. Gal'chak S.D. Razvitiye kraevedeniya v Vostochnom Podol'ye XIX–XX veka / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Merk'yuri Podol'ye, 2013. – S. 842-853.
6. Gal'chak S.D. Kraevedeniye Vostochnogo Podol'ya / Gal'chak S.D. – Vinnitsa: Kniga Vega, 2005. – S. 6-46.
7. Denisik G.I. Protsess stanovleniya geograficheskogo kraevedeniya / G.I. Denisik // Tezisy dokladov Trinadtsatoy Vinnitskoy oblastnoy istoriko-kraevedcheskoy konferentsii. – Vinnitsa, 1994. – S. 71.
8. Denisik G.I. Yestestvennaya geografiya Podol'ye / G.I. Denisik. – Vinnitsa: EkoBiznesTsentr, 1998. – 183 s.
9. Zhupanskiy YA.I. Istoriya geografii v Ukraine: Ucheb. posobiye / YA.I Zhupanskiy. – L'vov: Mir, 1997. – 275 s.
10. Kokus V.V. Kabinet viuchuvannya Podol'ye tsentr yestestvennykh issledovaniy regiona v 20-kh gg. XX veka / V.V. Kokus // Bibliograficheskiy ukazatel'. Kabinet viuchuvannya Podol'ye – yarkaya stranitsa kraevedcheskogo dvizheniya na Vinnichchine. – Vinnitsa, 2013. – S. 38-52.
11. Otamanovskiy V.D. Kraevedeniye na Podol'ye blizhayshiye yego zadachi i potrebnosti i rol' v kraevedcheskoy raboty Kabineta vyuchivaniya Podol'ya / V.D. Otamanovskiy. – Vinnitsa, 1926. – S. 5-24.
12. Prokopchuk V.S. Kraevedeniye na Podol'ye: istoriya i sovremennost' / V.S. Prokopchuk. – Kiyev: Rodnoy kray, 1995. – S. 3-70.
13. Petrikova V. Rol' V.D. Otamanovskogo v organizatsii kraevedcheskikh issledovaniy na Podol'ye / V. Petrikova // Tezisy dokladov Trinadtsatoy Vinnitskoy oblastnoy istoriko-kraevedcheskoy konferentsii. – Vinnitsya, 1994. – S. 69-71.
14. Solomonova T.R. Kabinet viuchuvannya Podol'ya: shagi deyatel'nosti / T.R. Solomonova // Bibliograficheskiy ukazatel'. Kabinet viuchuvannya Podol'ye – yarkaya stranitsa kraevedcheskogo dvizheniya na Vinnichchine. – Vinnitsa, 2013. – S. 24-34.

Подано до редакції 04.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Денисик Г.І., Кізюн А.Г.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Селитебні ландшафти і селитебне ландшафтознавство

Розглянута проблема дослідження селитебних ландшафтів, що разом із дорожними формують основний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону. Відповідно до складових селитебних ландшафтів – міських, містечкових і сільських, запропоновано в структурі селитебного ландшафтознавства виділяти міське, містечкове і сільське ландшафтознавство. Це зумовлено тим, що селитебні ландшафти мають лише їм притаманні ознаки: відносяться до каркасних антропогенних ландшафтів, інтегрують у собі всі прояви антропогенезу, в них докорінно змінено всі геокомпоненти і ландшафтні комплекси, разом з прилеглими ландшафтами формують складні парадинамічні та парагенетичні системи, функціонують як цілісні природно-суспільні утворення тощо. Зазначено, що у структурі селитебних ландшафтів України в минулому, зараз і у найближчому майбутньому переважали і будуть домінувати сільські ландшафти, пізнанню яких приділяється менше уваги ніж міським і містечковим. Доказано, що саме сільські ландшафти у поєднанні з сільськогосподарськими формуватимуть ландшафтний «образ» майбутньої України, а тому їх дослідження є пріоритетним у антропогенному ландшафтознавстві.

Ключові слова: Україна, антропогенний ландшафт, селитебний ландшафт, селитебне ландшафтознавство, структура, оптимізація.

Денисик Г.И., Кизюн А.Г. Селитебные ландшафты и селитебное ландшафтоведение. Рассмотрена проблема исследования селитебных ландшафтов, которые вместе с дорожными, формируют основной каркас антропогенных ландшафтов любого региона. У соответствии со слагающими селитебных ландшафтов – городских, местечковых и сельских, в структуре селитебного ландшафтоведения предложено выделять городское, местечковое и сельское ландшафтоведение. Это обусловлено тем, что селитебные ландшафты имеют только или присущие признаки: относятся к каркасным антропогенным ландшафтам, интегрируют в себе все проявления антропогенеза, в них коренным образом изменены все геокомпоненты и ландшафтные комплексы, вместе с прилегающими ландшафтами формируют сложные парадинамические и парагенетические ландшафтные системы, функционируют как целостные природно-хозяйственные структуры. Отмечено, что в структуре селитебных ландшафтов Украины в прошлом, сейчас и в ближайшем будущем преобладали и будут доминировать сельские ландшафты, изучению которых уделяется меньше внимания, чем городским и местечковым. Доказано, что именно сельские ландшафты у совокупности из сельскохозяйственными в будущем будут формировать ландшафтный «образ» Украины, поэтому их исследования есть приоритетными в антропогенном ландшафтоведении.

Ключевые слова: Украина, антропогенный ландшафт, селитебный ландшафт, селитебное ландшафтоведение, структура, оптимизация.

Denysyk G.I., Kiziun A.G. Selytebni landshafty i selytebne landshaftoznavstvo. The problem of studying the residential landscapes, together with the road landscapes form the basic framework of anthropogenic landscapes of each region considered. According to the components of settler landscapes – urban, rural and small towns proposed in the structure of the residential landscape allocate urban, small town and rural landscape study. This is because the residential landscapes with only their inherent features: related to frame anthropogenic landscapes, integrate in itself all manifestations of anthropogenesis, they radically changed all geological components and landscape complexes, along with the surrounding landscapes form a complex paradyamic and paragenetic systems function as integral natural and social education and more. It is noted that the structure of settler landscapes of Ukraine in the past, now and in the near future dominated and will dominate the rural landscape, knowledge of which is given less attention than urban and small-town. Proved that it is the rural landscapes combined with agricultural landscape form the «image» of the future of Ukraine, but because their research is a priority

in anthropogenic landscape.

Key words: Ukraine, anthropogenic landscape, the residential landscape, residential landscape study, structure, optimization.

Наявність проблеми. Перехід в Україні до ринкової економіки у 90-х роках ХХ ст. спричинив посилення галузево-структурних і територіальних диспропорцій, що в першу чергу відобразилось на погіршенні стану сільських і частково містечкових ландшафтів, особливо депресивних територій. З іншого боку спостерігається тенденція розвитку субурбанізації, що проявляється у значному рості темпів забудови й розширення площ та кількості населення хуторів, сіл і містечок приміських зон міст обласного підпорядкування. Це призводить до зростання інтенсивності природокористування й, часто, погіршення екологічного стану у приміських зонах і значного їх послаблення у віддалених, депресивних регіонах. За таких умов стратегію природокористування необхідно зорієнтувати не стільки на зниження або збільшення антропогенного навантаження, скільки на його раціональний просторовий розподіл [4, 5]. Селитебна мережа у цьому просторовому розподілі є своєрідним каркасом, що визначає і стимулює подальший розвиток чи занепад будь-якого регіону. Однак, селитебна мережа України й, особливо, її ландшафти досліджені слабо. Дещо краще пізнані міські ландшафти; вивчення містечкових і сільських лише розпочато. Узагальнюючих публікацій щодо селитебних ландшафтів України поки що немає. Пора уже зрозуміти, що збалансований розвиток як окремих регіонів, так і України загалом, неможливий без вирішення проблем раціональної організації структури і оптимального використання селитебних ландшафтів, які забезпечують комфортні умови життя і діяльності людей.

Аналіз попередніх публікацій. Загальних (природа, населення, господарство, функції тощо), але часто детальних історико – краєзнавчих описів і наукових досліджень об'єктів селитебної мережі – окремих сіл, містечок і міст України, небагато, однак їх кількість зростає. Зразками у цьому відношенні є дві публікації львівських географів: індивідуальна О.І. Шаблія: «Село на золотому Поділлі» [14] і колективна – за редакцією М.М. Лаврук та А.В. Мельника «Новомалин» [13].

Детальні ландшафтознавчі дослідження селитебної мережі України розпочалися лише з другої половини ХХ ст. Ці дослідження стосувалися окремих міст та їх околиць, зокрема Чернівців [8] і Львова [10]. У подальшому вони були продовжені географами Львівського, Чернівецького, Київського, Вінницького та інших університетів [1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11]. Набутий досвід пізнання ландшафтної структури міст особливостей її формування, можливості картографування у подальшому були використані у спробах вивчення сільських [5] і містечкових [1] ландшафтів. Однак, на початку ХХІ ст. дослідження селитебних ландшафтів ведуться недостатньо активно. Одна із основних причин – пізнання селитебних ландшафтів вимагає від фахівців поєднання знань з історії, ландшафтознавства, архітектури, техніки і екології. Поки що таких фахівців мало.

Мета – розглянути специфіку селитебних ландшафтів, як основи збалансованого розвитку будь-якого регіону.

Результати дослідження. Щодо розуміння поняття «селитебний ландшафт» суттєвих розбіжностей у різних авторів немає. За основу взято визначення селитебного ландшафту Ф.М. Мількова [12, с. 71], яке визнають і автори. Однак, з погляду використання термінів «селитебний», «сельбищний», «поселенський» та

інших (більше 16), є різні думки, критичний огляд яких зроблено авторами в окремих публікаціях [4, 5].

Селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, що формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей. Якщо селитебна діяльність призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 1). Їх роль у розбудові і функціонуванні

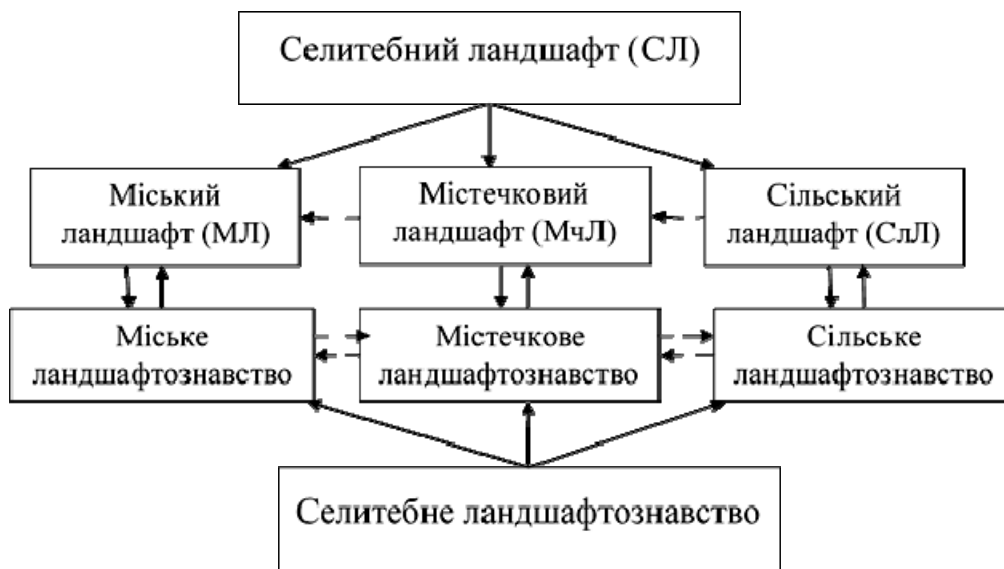

Рис. 1. Складові селитебних ландшафту і ландшафтознавства

господарства та життєдіяльності людей будь-якого регіону настільки велика, що на основі кожного із виокремлених селитебних ландшафтів поступово формується окремий напрям у структурі селитебного ландшафтознавства (рис. 1).

Серед сучасних, зокрема й антропогенних ландшафтів, селитебні ландшафти виокремлюються низкою ознак, а саме:

- формують разом з дорожніми, каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону, а люди і техніка, що тут знаходяться – основне джерело їх подальшого функціонування та розвитку. В Україні досить щільна мережа селитебних ландшафтів. Навіть у таких сільськогосподарських регіонах як Поділля, на 100 км² припадає від 8 до 12 поселень. Тут зосереджено 49 міст, 70 містечок і 3880 сіл. Вони займають площу близько 6600 км² на якій проживає 4024 тис. осіб [7];

- селитебні ландшафти інтегрують у собі всі прояви антропогенезу при постійному зростанні ролі і значення техногенезу. Каркас селитебних ландшафтів надзвичайно складний ландшафтознавчий об'єкт з постійним рухом потоків людей і техніки, речовин, енергії, інформації тощо. Усе разом настільки тісно переплетено і взаємопов'язано, що селитебні ландшафти виділяють як своєрідний феномен не лише серед антропогенних ландшафтів, але й при будь-якому (економічному, соціальному, екологічному, гуманістичному) аналізі розвитку тієї чи іншої території зараз і у майбутньому;

- каркас селитебних ландшафтів – територія корінних змін геокомпонентів і ландшафтних комплексів, їх речовинного складу, структури, зв'язків, морфології, особливостей функціонування, що призводить до насичення селитебних ландшафтів типовими, притаманними лише їм ландшафтними

комплексами і об'єктами. Як результат формується специфічне середовище життя і діяльності людей, зберігаються традиції і звичаї того чи іншого етносу, закладаються основи майбутнього розвитку регіону;

– формують складні парадинамічні і парагенетичні системи «селитебні – прилеглі ландшафти», що в результаті призводить, здебільшого, до активного розвитку приселитебних, зокрема міських, містечкових, рідше селищних, зон. Дослідження цих складних систем лише розпочинається [4, 8, 10, 11]. До них відносяться не лише приселитебні зони, але й системи «селитьба – поле», «селитьба – ліс», «селитьба – водойма» тощо. Звідси, селитебні ландшафти – індикатори розвитку чи занепаду не лише селитебного каркасу, але прилеглих до нього ландшафтів регіону, що знаходиться під їх контролем;

– формуються та функціонують в результаті взаємодії натуральних і антропогенних чинників, що дає можливість розглядати їх як цілісні природно-суспільні утворення. Співпадання чи напівспадання у їх розвитку природних і суспільних законів та закономірностей, призводить, відповідно, до розвитку або занепаду не лише селитебних ландшафтів, але й районів їх функціонування.

У структурі селитебних ландшафтів України кількісно і за площею переважають сільські ландшафти. Їх перевага над містечковими й міськими ландшафтами була явною у минулому, збережеться, мабуть, і у найближчому майбутньому. Ландшафтознавці основну увагу приділяють міським ландшафтам, хоча у збалансованому розвитку більшості регіонів України провідне значення мають сільські ландшафти. Саме вони разом із сільськогосподарськими, зараз і у майбутньому формуватимуть ландшафтний «образ» України.

Упродовж сторічч розквіт або занепад селитебних ландшафтів України залежав від багатьох чинників, але завжди на першому місці було землеробство. Землеробство, безперечно, є символом не лише сільського, але й українського способу життя, символом української культури. Землеробство є надзвичайно складним утворенням. Воно давало змогу здобути не лише хліб насущний, а й хліб духовний. Етнографи та культурологи вважають, що саме землероби зробили найвагоміший внесок у розвиток світової культури. Навіть тепер, коли селянська праця давно вже вважається найбільш кваліфікованою і простою, спеціалісти поступово переконуються, що вона сприяє формуванню людськості в людині й потребує ще вищої кваліфікації, ніж праця індустріального робітника [9].

Прикметним є те, що одні тлумачать українську культуру як спільний селянський світ, а інші розглядають як єдиний осередок, де щось зберилось з величного колись та органічного світобачення наших пращурів. Інші нетерпляче демонструють прагнення якомога швидше покінчити з провінційністю української культури, трансформувати її у сучасну міську, індустріальну, аби тільки вписатися в європейський контекст. Якщо до цього додати негаразди які постійно спіткають нашу державу, то неможливо не погодитись з В.І. Гетьманом: «Сучасний стан більшості сіл, «поставлених на коліна» в Україні, «морально зношена» природа довкола них наводять на думку, що знищивши коріння, елітне українське село, його автентичність, знівечивши ніжну і водночас галасливу красу сільської природи, можна без жодного пострілу «стерти з лиця» землі древній народ великої країни» [3, с. 3].

У тому, що українська культура за своїми витокami є переважно сільською, немає нічого такого, чого можна було б соромитись. Більшість нині передових і розвинутих націй починала своє сходження із землеробства.

Землеробство, ще з античних часів вважали одним із найшляхетніших занять. М. Цицерон назвав його найкращим, найблагороднішим і найдостойнішим заняттям вільної людини, а М. Хайдеггер витлумачував феномен землеробства як символ мудрості та людської «укоріненості» [9].

Ставлення українського селянина до землі завжди було схоже на обожнення. Її величали святою і матір'ю. Найстрашнішою клятвою була клятва землею. Навіть небо здавалось нашим пращурам нивою, а зорі ватагою овець. В українському землеробському етносі напрочуд органічно поєднувались етнічні та естетичні компоненти, тому й села завжди були чепурні, квітучі, веселі і багаті. Це не означає, що обов'язково необхідно повертатися до традиційного селянського укладу, щоб зберегти сільські ландшафти. Коли ми прагнемо до відродження села та землеробства, маємо використовувати і залучити те цінне, що було набуто народом (селянами) у минулому: його етнічну культуру, землеробський та екологічний досвід, звичаї тощо. Ігнорування здобутків минулого, наших історичних коренів, є таким же небезпечним, як і міфологізація їх. Звідси, для відродження українського, зокрема й подільського, села, приведення в порядок сільського ландшафту, необхідно використовувати увесь набутий найкращий досвід із врахуванням їх розбудови у майбутньому. Шляхів для цього багато. Окремі з них розглянуто нами у регіональному дослідженні щодо сільських ландшафтів Поділля [5].

Безперечно, що й міським, й містечковим ландшафтам необхідно приділяти належну увагу. Більше того, набутий досвід їх пізнання застосовувати у процесі дослідження сільських ландшафтів. Це дасть змогу краще зрозуміти ландшафти селитебного каркасу України, оптимізувати його структуру, суттєво вплине й на прилеглі ландшафти у процесі їх подальшого розвитку.

Висновок. Дослідження селитебних ландшафтів активно розпочаті наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. зараз дещо призупинитись. Їх поновленню сприятиме розвиток селитебного ландшафтознавства, а в його структурі трьох нових напрямів: сільського, містечкового й міського ландшафтознавства. Окремі з них – міське й частково містечкове ландшафтознавство, уже мають відповідні напрацювання; значно більше уваги необхідно приділити сільському ландшафтознавству. При цьому, не лише історії формування, структурі й типології та класифікації сільських ландшафтів, але й, особливо, їх парадинамічним зв'язкам із сільськогосподарськими, лісовими й водними антропогенними та іншими ландшафтами. Це дасть можливість оптимально «вписати» селитебних каркас у сучасний і майбутній ландшафт будь-якого регіону України та раціонально використовувати його для життєдіяльності людей.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подольи / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982 – 90 с.
3. Гетьман В. І. Духовна сила народу – у збереженні природи / В. І. Гетьман // Екологічний вісник, 2010. – №1 (59). – С. 2-5.
4. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. – Вінниця: Теза, 2006. – 255 с.
5. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця:

- ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 200 с.
6. Дмитрук О.Ю. Урбанізовані ландшафти: теоретичні та методичні конструктивно-географічні дослідження / О.Ю. Дмитрук. – Київ: ВГЛ Обрій, 2004. – 240 с.
 7. Доценко А.І. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз: монографія / А.І. Доценко, В.Т. Зінич, О.Т. Великохатко та ін. – Київ: РВПС України НАН України, 2007. – 376 с.
 8. Дорфман Я.Р. Ландшафтно-географическая характеристика города Черновцы и его пригородного района. – Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Львов, 1966. – 18 с.
 9. Кисельов М.М. Національне та екологічне: сфери перетину / М.М. Кисельов // Збереження природної, історичної та культурної спадщини як фактор формування національної свідомості. – Київ: Центр екологічної освіти та інформації, 2005. – С. 5-18.
 10. Койнов О.М. Ландшафты города Львова / О.М. Кайнов // Доклады и сообщения Львов. отдела Географического общества УССР. – Львов, 1964. – С. 22-26.
 11. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование: монография [ред. А.М. Маринич]. – Киев: Наукова думка, 1983. – 241 с.
 12. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
 13. Новомалин у просторі і часі: краєзнавче дослідження волинського села: монографія / [М.М. Лаврук, А.В. Мельник, М.П. Манько та ін.]: за ред. М.М. Лаврук, А. В.Мельника. – Харків: Чайка, 2013. – 744 с.
 14. Шаблій О.І. Село на золотому Поділлі / О.І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – 712 с.
1. Volovyk V.M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia: monografiia / V.M. Volovyk. – Vinnytsa: VNTU, 2011. – 270 s.
 2. Voropai L.I. Selytebni geosystemy fizyko-geografichnykh raioniv Podolia / L.I. Voropai, M.N. Kunytsa. – Chernivtsi: ChGU, 1982 – 90 s.
 3. Getman V.I. Dukhovna syla narodu – u zberezheni pryrody / V.I. Getman // Ekologichniy visnyk, 2010. – №1 (59). – S. 2-5.
 4. Denysyk G.I. Selytebni landshafty Podillia: monografiia / G.I. Denysyk, O.I. Babchynska. – Vinnitsa: Teza, 2006. – 255 s.
 5. Denysyk G.I. Silski landshafty Podillia: monografiia / G.I. Denysyk, A.G. Kiziun. – Vinnitsa: PP «TD «Edelveis i K», 2012. – 200 s.
 6. Dmytruk O.Yu. Urbanizovani landshafty: teoretychni ta metodichni konstruktyvno-geografichni doslidzhennia / O.Yu. Dmytruk. – Kyiv: VGL Obrii, 2004. – 240 s.
 7. Dotsenko A.I. Regionalne rozselennia v Ukraini: stan i prohnoz: monografiia / A.I. Dotsenko, V.T. Zynych, O.T. Velykohatko ta in. – Kyiv: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – 376 c.
 8. Dorfman Ya.R. Landshaftno-geografichna harakterystyka mista Chernivtsi i yogo prymiskogo raionu. – Avtoref. dys. ... kand. heohr. nauk. – Lvov, 1966. – 18 s.
 9. Kyseliov M.M. Natsionalne nf ekologiche: sfery peretynu / M.M. Kyseliov // Zberezhenia pryrodnoi, istorychnoi ta kulturnoi spadshchyny yak factor formuvannia natsionalnoi svidomosti. – Kyiv: Tsentr ekologichnoi osvity ta informatsii, 2005. – S. 5-18.
 10. Koinov O.M. Landshafty gorodo Lvova / O.M. Kainov // Doklady s soobshchenia. – Lvov, 1964. – S. 22-26.
 11. Landshafty prygorodnoi zony Kyiva: monografiia [red. A. M. Marynych]. – Kyiv: Nauk. dumka, 1983. – 241 s.
 12. Milkov F.N. Chelovek i landshafty / F.N. Milkov. – Moskva: Mysl, 1973. – 222 s.
 13. Novomalyn u prostory i chasi: kraieznavch doslidzhennia volynskogo sela: monografiia / M.M. Lavruk, A.V. Melnyk, M.P. Manko. – Kharkov: Chaika, 2013. – 744 s.
 14. Shablui O.I. Selo na zolotomu Podilli / O.I. Shablui. – Lviv: Avers, 2011. – 712 s.

Подано до редакції 02.03.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів

Розглянута проблема термінології в антропогенному, зокрема в селитебному ландшафтознавстві, у зв'язку з чим детально проаналізовано етимологію і дефініцію терміну «містечко», історію його зародження і використання, звернено увагу на неоднозначність використання терміну «містечко» (наведено дев'ять дефініцій) та відсутність його ландшафтознавчого визначення. Серед критеріїв за якими можливим є визначення містечка та містечкових ландшафтів виокремлено: формування і розвиток у межах території з оригінальною природою і ландшафтною структурою; наявність чітко вираженого центру – культового, торговельного, ремісничо-промислового, белигеративного, транспортного, лікувально-оздоровчого тощо; наявність нетрадиційної для регіону розташування містечка селитебної структури, що сформувалась під впливом різних етносів; відповідна кількість населення та, частково, будинків; наявність своєрідних містечкових традицій, звичаїв, свят тощо. Зазначені критерії виділені на основі аналізу архівних і опублікованих літературних матеріалах та власних польових ландшафтознавчих дослідженнях; зауважено, що містечковий ландшафт цікава селитебна структура, однак ще слабо досліджена ландшафтознавцями.

Ключові слова: містечко, етимологія, критерії, містечковий ландшафт, виокремлення, раціональне використання.

Буряк-Габрись І.А. Местечко: этимология термина и критерии выделения местечковых ландшафтов. Рассмотрена проблема терминологии в антропогенном, в частности в селитебном ландшафтоведении, в связи с чем подробно проанализировано этимологию и дефиницию термина «местечко», историю его зарождения и использования, обращено внимание на неоднозначность использования термина «местечко» (приведено девять дефиниций) и отсутствие его ландшафтоведческого определения. Среди критериев по которым возможно определение города и местечковых ландшафтов выделены: формирование и развитие в пределах территории с оригинальной природой и ландшафтной структурой; наличие четко выраженного центра - культового, торгового, ремесленно-промышленного, белигеративного, транспортного, лечебно-оздоровительного и тому подобное; наличие нетрадиционной для региона расположения местечка селитебной структуры, сформировалась под влиянием различных этносов; соответствующее число населения и, частично, домов; наличие своеобразных местечковых традиций, обычаев, праздников и т. д. Указанные критерии выделении на основе анализа архивных и опубликованных литературных материалах и собственных полевых ландшафтоведческих исследованиях; отмечено, что местечковый ландшафт интересная селитебная структура, однако еще слабо исследована ландшафтоведами.

Ключевые слова: местечко, этимология, критерии, местечковый ландшафт, выделение, рациональное использование.

Buryak-Gabrys I.A. Small town: etymology of the term and the criteria for isolating landscapes small towns. Consider the problem of terminology in anthropogenic, particularly in the settlement landscape, and therefore the detailed analysis of the etymology and definition of the term "small town", history of its origin and use, drawn attention to the ambiguous use of the term "small town" (example are nine definitions) and definition of landscape its lack. Among the criteria by which it is possible to determine the small towns and landscapes of small towns singled out: the formation and development of the territory with the original nature and landscape structure; a clearly marked center - religious, commercial, craft and industrial, cantonment, transport, medical and health, etc; the presence of non-traditional locations in the region of the small town the residential structures formed under various ethnic groups; on population and partly houses; availability of original small towns traditions, customs, holidays and more. These selection criteria based on an analysis of published literature, archival materials and private landscape field studies; to remark that landscape a small-town have a residential structure is interesting, but still poorly investigated the science of landscape.

Keywords: small town, etymology, criteria, landscape of small-town, singled out, rational use.

Наявність проблеми. Термінології у ландшафтознавстві, зокрема й антропогенному, не приділяється належної уваги. Це затрудняє не лише розуміння окремих, особливо нових та маловживаних термінів, але інколи і спілкування між ландшафтознавцями. До таких відносяться й терміни «містечко» та «містечковий ландшафт». Дослідження містечок та містечкових ландшафтів в Україні, зокрема й на Поділлі, розпочалося лише на початку ХХ ст. У процесі їх пізнання вияснилося. Що зрозуміти справжню суть містечка, як і містечкового ландшафту, можливе лише при наявності критеріїв їх виокремлення, критеріїв, що притаманні лише для цих селитебних структур. Зараз це актуально, бо з наданням містечковим громадам самостійно вирішувати власні проблеми, правильна термінологія і виділення тих чи інших, зокрема і ландшафтних, структур, при розробці перспективних планів розвитку містечок та їх околиць є обов'язковим.

Аналіз попередніх досліджень. Загалом містечкам (історії формування, розвитку господарства, культури, релігії, звичаям тощо) приділяється достатньо уваги. Значно менше вивчали їх природу, а ландшафтознавчі дослідження розпочалися лише на початку ХХІ ст. Тут немає потреби детально розглядати це питання тому, що воно висвітлено у монографії В.М. Воловика «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [1]. Однак зазначимо, що у цьому виданні прекрасно розглянуто саме етнокультурний процес формування містечок та їх сучасної структури і менше уваги приділено процесу трансформації натуральних ландшафтів у містечкові, критеріям виділення містечкових ландшафтів, їх реконструкції тощо. З інших публікацій заслуговують на увагу окремі статті та розділи у монографіях Г.І. Денисика, зокрема щодо розуміння термінів «селитебний» і «містечковий» ландшафт, а також частковий розгляд критеріїв їх виокремлення [2, 3]. Серед науково-популярних видань звертає на себе увагу збірка «Містечка Східного Поділля» [4], де вперше зроблена спроба комплексної характеристики містечок – аналіз назви, природи, населення, господарства, культури й екологічних проблем. Ландшафти містечок не розглядалися, однак цікаві дані про них є.

Мета: розглянути етимологію й дефініцію терміну «містечко», обґрунтовано виокремити критерії, що призводять до формування містечкових ландшафтів.

Результати дослідження. За 45 років активного розвитку антропогенного ландшафтознавства, детального аналізу його нових термінів і понять поки-що не зроблено. Однак, це питання не випадало з поля зору науковців. Першим полеміку щодо термінів «антропогенний» чи «антропічний» розпочав В.П. Коржик [2]. Пізніше звернено увагу на абсурдність вживання таких термінів як «природно-антропогенний» ландшафт, «природно-антропогенний» процес, «антропогенно-сільськогосподарський» ландшафт, «штучний» ландшафт та інші. Стосовно термінів які використовуються у процесі пізнання селитебних ландшафтів, їх аналіз зроблено у кількох монографічних виданнях [4]. Зокрема, обґрунтовано, що «селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, який формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей» [1, с. 9]. При цьому зазначено, якщо селитебна діяльність призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 1).

Якщо термінам «сільський ландшафт» і «міський ландшафт» приділено достатньо уваги, то «містечковий ландшафт» залишився поза увагою науковців. Не приділено уваги термінам «містечко» і «містечковий ландшафт» у географічних енциклопедіях, словниках і довідниках.

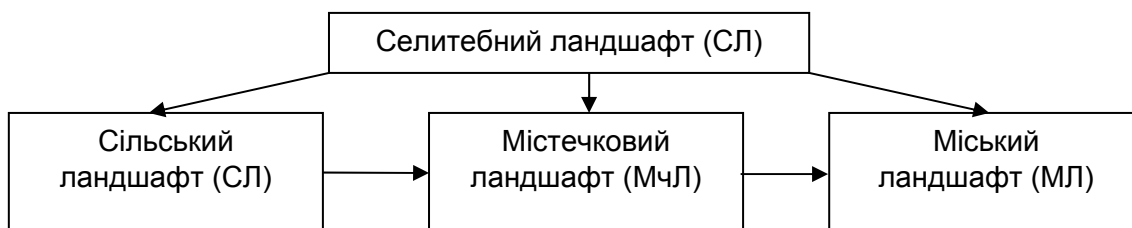

Рис. 1. Складові селитебного ландшафту

Етимологія. Слово *містечко* утворене від слова *місто* з допомогою типового для української мови суфікса -ечк (о) і означає «маленьке місто». Слово *місто* праслов'янського походження. Це означає, що воно увійшло до всіх сучасних слов'янських мов: болг. М'ясо, сербохорх. Mjěsto, словенське mēsto, чеське místo – місце і město – місто, польське miasto, російське место, українське місто та ін. Праслов'янське *město найперше було пов'язане із словом *metati – «кидати» і означало «накидане на землю покриття для розташування». Далі воно набуло значення «ринкова площа, базар». Поступово розвинулось сучасне значення – «великий населений пункт». З цим значенням через польську мову увійшло до української лексики [Етимологічний словник української мови]. Відповідно до законів українського словотвору від нього утворилось зменшене *містечко*, тобто «невеликий населений пункт».

Дефініція. Аналітичний огляд праць присвячених дефініції «міста» і «містечка» у контексті антропогенного ландшафту показує, що надається перевага культурологічному підходу. Це закономірно, адже містечка завжди формувались як своєрідні центри, що віддзеркалювали розвиток, на відповідному етапі, тієї чи іншої культури.

В.М. Воловик зазначає, що «термінологічна диференціація між малим та великим містом з'явилась у Європі у XIII столітті» [1, с. 131]. Частково, це підтверджується тим, що у західнослов'янських землях *civitas* вживався майже для всіх поселень міського типу, які мали магдебурзьке право. У Польщі, зокрема в офіційних документах, вживали терміни *forum*, *locus forensis*, *ville forenses*, *ville fori*, які у польських актах XII-XIII сторіч означали містечкам з місцевим правом; *civitas forensis*, *civitas cum foro* у польських чеських привілеях XIII-XIV ст. означали приватні міста [1, с. 192]. Загалом, у Західній Європі, а також у тій частині Поділля, що тривалий час перебувало під протекторатом західних держав й, особливо Польщі, магдебурзьке право мало суттєве значення у формуванні та розбудові містечок. П.М. Батюжков зазначав, що «після введення магдебурзького права, подільські міста із земських перетворювались у міщанські, тобто містечка» [1, с. 73].

У межах України, ще з часів Київської Русі розуміння поняття «містечко» дещо відрізнялось від загальноєвропейського, хоча й мало багато спільного. У праці «Містечка Східного Поділля» зазначено, що перші містечка під назвою «гради» почали розбудовуватись в Україні з VI-VII сторіччя. «Однак типових містечок і міст у IX-X ст. у межах Київської Русі ще не було». Тут основна частина містечок формується упродовж IX-X сторіч. Інше питання: чи розбудовувались у цей час і міста? У Київській Русі міські селитебні ландшафти мали різні назви: «мале місто», «міста-держави». Значно пізніше у Росії, аналогом поняття «містечко» було «посад», «городок», у Білорусі – «м'ястечко».

Тривалий розвиток містечок, набуття ними різних статусів і форм, призвели до наявності різноманітних визначень поняття «містечко» (табл. 1).

Таблиця 1

Дефініції «містечка» [За В.М. Воловиком]

№	Автор, рік	Визначення
1.	Владимирський-Буданов М., 1888	К городским поселениям не в смысле укреплений должны быть также отнесены такие, которые не носят названия – место, местечко.
2.	Городове положення, 1892	Містечко - «щось середнє між містом і селом»
3.	Енциклопедія Брокгауза та Єфрона, 1896	Містечка виділялись за своїм економічним значенням, за переважанням серед жителів (переважно євреїв) торгівельно-промислових занять, поселення наближаються до міського типу.
4.	Живописная Россия, 1897	Поселення, які не мають значення адміністративних міст, але можуть бути поставлені у ряд не тільки з повітовими містами, деякі з них навіть «вище – по обширности и численности населения, по развитию торговой и промышленной деятельности, по отношению лучшему их устройству, по зажиточности населения, наконец – по историческому значению».
5.	Местечки, 1911	Містечко – поселення або селище, яке є чимось середнім між селами, з одного боку та містами, з іншого. Зазвичай поселення знаходяться на землях поміщика, але їх жителі займаються не землеробством, а торгівлею та ремеслами.
6.	Архітектура малих міст, 1981	Містечко – торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилягаючих територій.
7.	Географія українських і суміжних земель, 2005	Містечка мали частинно міський, але ж переважно – сільський характер. Українська людність у них займалась сільським господарством, жидівська – торгівлею та ремеслом.
8.	Дністрянська Н., 2009	Селище міського типу (селище, містечко) – це мале міське поселення людністю не менше 1 тис. осіб, що має відповідну вуличну забудову і переважно вже сформовані міські традиції, на території якого розташовані значущі промислові, транспортні чи рекреаційні об'єкти, де працює не менше третини зайнятого населення, є адміністративні установи чи об'єкти соціально-культурної інфраструктури, що забезпечують обслуговування прилеглих сільських населених пунктів.
9.	Воловик В.М., 2011	У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт з яскраво вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури.

Сучасні визначення «містечка» втрачають історико-культурну та етнічну складову, а про їх попередню або сучасну ландшафтну структуру немає навіть згадок. У кращому випадку є лише зауваження, що містечко розташоване на «невисоких пагорбах», або у «мальовничій долині» річки. Здебільшого акцентується увага на кількості населення та наявності містечкової соціально-економічної інфраструктури [1].

Критерії виокремлення містечка. Розгляд дефініції «містечка» показує, що критерії виокремлення містечка серед інших селитебних структур теж давно у полі зору науковців. Таких критеріїв багато і вони різні, інколи й своєрідні. Зокрема, В. Пернацький запропонував оригінальний критерій для відокремлення

містечок від сіл – спосіб життя. Автор містечковий спосіб життя називає «вертикальним» або багаторівневим, де наявні у містечку ландшафти на другому плані після виробничих відносин. Для села характерний «горизонтальний» – однорівневий спосіб життя де переважає природна складова.

Польським сенатом у 1894 році встановлено, що єдиною ознакою, або критерієм виділення містечка, які відрізняють його від села, є думка його мешканців, які вважають його таким. На Західному Поділлі критеріями виокремлення містечок були: майнова незалежність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів та культових споруд, розмір поселення та просторовий розвиток. Однак, головним критерієм виділення містечка майже завжди був демографічний показник незалежно від його структури.

За радянських часів постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 року термін «містечко» відмінили, а замість нього ввели термін «селище міського типу». Вважалося, що селитебна структура «селище міського типу» займе проміжне місце між селом і містом. Лише на початку XXI ст. в історичних, географічних та краєзнавчих літературно-картографічних джерелах знову почали активно використовувати термін «містечко». З цього приводу Н. Дністрянська зауважує: «Логічними є й аргументи (лексичні, етимологічні) щодо перейменування селищ міського типу в містечка. Однак, ставлячи питання про такі зміни, стратегічно важливо, щоб нові положення не вели до зниження статусу поселень, а сприяли зміцненню поселенської мережі. В цьому контексті зміна назви «селище міського типу» на назву «містечко» є досить логічною».

Безперечно, що реальному виокремленню містечок сприятимуть і обґрунтовані критерії, які притаманні лише для них. В.М. Воловик зробив спробу узагальнити наявні в інших публікаціях критерії, що виокремлюють містечка серед інших селитебних структур. Однак, В.М. Воловик критерії лише на основі аналізу дефініції «містечка». Як результат із п'яти головних критеріїв, лише один – п'ятий, за кількістю населення і будинків, більш-менш підходить до поняття «критерій» [1, с. 131-132]. Для прикладу розглянемо лише один з них – географічний, згідно якого містечко займає проміжне положення між міськими та сільськими селитибними ландшафтами.

Містечко, як одна із складових селитьби будь-якого регіону, не займає проміжне положення між селом і містом. Не кожне містечко спочатку було селом, а у процесі розвитку лише окремі з них переходили в категорію міст.

Значна частина містечок зразу формувались як такі, навіть без «ембріонального» етапу розвитку. Окремі з них у процесі воєнних дій або непередбаченого господарювання (будівництво водосховищ) були знищені і їх більше не відбудовували. Звідси, містечка – це самостійні і часто оригінальні селитебні структури будь-якого регіону. Їх виокремлення необхідно проводити за притаманними лише для містечкових ландшафтів критеріями:

- майже всі містечка зароджувалися і активно розвивалися у межах території з оригінальною природою і ландшафтною структурою, що у подальшому й сприяло формуванню своєрідної структури містечкових ландшафтів;

- наявність чітко вираженого центру бelligеративного (фортеці, замки – навколо яких поступово формувалось поселення), ремісничо-промислового, культового, торгівельного (базарні площі оточені торгівельними, складськими і іншими спорудами), лікувально-оздоровчого, транспортного тощо. Наявність у великому селі 5-6 дво-, чотирьоповерхових будинків не надає цьому селу статусі

містечка, хоча його інколи відносили до селищ міського типу. Здебільшого центри містечок – це історично сформовані структури, що безпосередньо впливали на процес формування самого містечка;

– наявність нетрадиційної для регіону дослідження селитебної структури, що сформувалась під впливом історико-культурних та етнографічних чинників. Як наслідок, такі містечка можуть бути представлені оригінальною поквартальною забудовою, що зумовлена етнокультурними та архітектурними традиціями людей, які упродовж сторіч розбудовували це містечко: польські, вірменські, молдавські, українські квартали;

– за кількістю населення та, частково, будинків. І.П. Крип'якевич вважав містечком поселення з кількістю у 500 будинків. Щодо кількості населення у різних країнах цей показник неоднаковий: у США – 2,5 тис. осіб, в Японії – 30 тис., Канаді – 1 тис., Росії – 12 тис., в Україні – чітко не визначено: понад 2 тис. жителів. Загалом показники змінюються від 3 до 40 тис. осіб [3].

За своєрідними містечковими традиціями, звичаями, святами і містечковим духом. На основі цього містечка найкраще виокремлюють історики, краєзнавці, письменники та журналісти. Журналістка Олена Радзивіл на прикладі м. Гнівань Вінницької області вдало відобразила специфіку подільських містечок з їх «особливим, неквапливим ритмом життя, з неповторною атмосферою спокою, певності, сталості існування» [4, с. 3]. Коли в країні або в окремому регіоні негаразди містечковий спосіб життя можна розглядати як цілком позитивний та бажаний.

Висновок. Українське, зокрема й подільське, «містечко – надзвичайно цікавий і мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [4, с. 4]. Тим більше, що використання поняття «містечко» просторово обмежене: «... в Україні, Білорусі та близько прилеглих до них областях» [4, с. 4]. Подальша розбудова містечок, формування їх оптимальної структури буде нераціональною без детальних ландшафтознавчих досліджень території містечок та прилеглих до них ландшафтів. Це особливо актуально у зв'язку наданням містечкових громадам можливостей самостійно вирішувати місцеві проблеми.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця: ПП «ТД»Едельвейс і К», 2012. – 200 с.
4. Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Григорія Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
1. Volovik V.M. Etnokulturny landshafti mistechok Podillya: monografiya / V.M. Volovik. – Vinnitsa: VNTU, 2011. – 270 c.
2. Denisik G.I. Antropogenni landshafti pravoberejnoy Ukrainy: monografiya / G.I. Denisik. – Vinnitsa: Arbat, 1998. – 292c.
3. Denisik G.I. Silski landshafti Podillya: monografiya / G.I. Denisik, A.G. Kizyun. – Vinnitsa: PP “TD”, “Edelveys i K”, 2012. – 200 c.
4. Mistechka Shidnogo Podillya / pid zag. red. Grigoriya Denisika. – Vinnitsa: Tezis, 2002. – 92 c.

Подано до редакції 26.02.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3+502.6

Kozynska I.P.

Uman State Pedagogic University named after Pavlo Tychyna

Underground version of industrial landscapes in the region of uranium mining in Ukraine

In this article I examined the main types of underground industrial landscape that were formed in the region of uranium excavation – Mining and Drilling. I characterized the main features of underground mining cavities together with the corresponding to them types of tracts. It is noted that this type of landscape is dominating in all fields of uranium ore, where the excavation is conducted with underground mining method (e.g. Ingylsk mine). Type of the area "underground industrial cavities", depending on the variety of extracted rocks that contains uranium, can be divided into different variants: granite, iron ore, sandstone etc. It is outlined that in Ukraine the granite variant of terrain type "underground industrial cavities" is dominating. In its structure the dominating types of underground mining tracts are shafts, tunnels, mining chamber blocks, mines, crosscuts, tunnels, and horizons that penetrate and outline the granite rocks. It was also stated that the iron ore variant of terrain type "underground industrial cavities", which, as well as sandstone variant, was developed in the early stages of the formation of industrial landscape in the uranium mining region of Ukraine. It is indicated that underground drilling type of industrial landscapes, is forming only in fields where the mining of uranium is possible using underground leaching method. Using this method two deposits of uranium ore are worked out in Ukraine-Devladivske and Bratsk in Dnipropetrovsk and Mykolaiv regions respectively. It is outlined that the deposits suitable for mining of uranium using underground leaching method, are of the hydrogenous type. They are located in water-permeable crumbly sedimentary deposits of Paleogene. Apart from the exogenous-epigenetic uranium deposits, the deposits of sandstone-type can be also developed using underground leaching method.

Keywords: underground landscape, underground mining cavity, mining type of underground industrial landscapes, non-mining (drilling) type of underground industrial landscapes, underground leaching, field of uranium ore, shafts, tunnel, well, the chamber-block mining, mine-crosscut.

Козинська І.П. Підземний варіант промислових ландшафтів регіону видобутку уранових руд в Україні. Розглянуто основні типи підземних промислових ландшафтів, що сформувались в регіоні видобутку уранових руд – *шахтний та свердловинний*. У структурі шахтного типу підземних промислових ландшафтів виокремлено один тип місцевості – підземні гірничопромислові порожнини з належними їм типами урочищ. Зазначено, що цей тип *місцевості* домінує на всіх родовищах уранових руд, де розробки ведуть підземним способом (наприклад, Інгільська шахта). Тип місцевості «підземні гірничопромислові порожнини», залежно від різновиду видобувної породи, яка містить уран, поділено на варіанти: гранітний, залізорудний, піщаниковий тощо. Окреслено, що в Україні переважає гранітний варіант типу місцевості «підземні гірничопромислові порожнини». В його структурі переважають такі типи підземних гірничопромислових урочищ, як шахтні стволи, тунелі, добувні камери-блоки, шахти-квершлаг, виробки, штольні, гезенки, горизонти, що пронизують і оконтурюють гранітні породи. Розглянуто *залізорудний варіант типу місцевості «підземні гірничопромислові порожнини»*, котрий, як і піщаниковий, розвивався на початкових етапах формування промислових ландшафтів урановидобувного регіону України. Зазначено, що *свердловинний* тип підземних промислових ландшафтів, формується лише на родовищах, де можливий видобуток урану способом підземного вилуговування. Таким способом в Україні відпрацьовано два родовища уранових руд – Девладівське й Братське у Дніпропетровській та Миколаївській областях відповідно. Окреслено, що родовища, які придатні для видобутку урану способом підземного вилуговування, відносяться до типу гідрогенних. Вони локалізовані у водопроникних сипких осадових відкладах палеогену. Крім екзогенно-епігенетичних родовищ урану, підземним способом вилуговування можна розробляти й родовища піщаникового типу.

Ключові слова: підземний ландшафт, підземні гірничопромислові порожнини, шахтний тип підземних промислових ландшафтів, нешахтний (свердловинний) тип підземних промислових ландшафтів, підземне вилуговування, родовище уранових руд, шахтний ствол, тунель, свердловина, добувні камера-блок, шахта-квершлаг.

Козинская И.П. Подземный вариант промышленных ландшафтов региона добычи урановых руд в Украине. Рассмотрены основные типы подземных промышленных ландшафтов, которые сформировались в регионе добычи урановых руд – шахтный и скважинный. В структуре шахтного типа подземных промышленных ландшафтов выделен один тип местности – подземные горнопромышленные полости с принадлежащими им типами урочищ. Указано, что этот тип местности доминирует на всех месторождениях урановых руд, где разработки ведут подземным способом (например, Ингульская шахта). Тип местности «подземные горнопромышленные полости», в зависимости от разновидности породы, которая содержит уран, делится на варианты: гранитный, железорудный, песчаниковый и т.д. Определено, что в Украине преобладает гранитный вариант типа местности «подземные горнопромышленные полости». В его структуре преобладают следующие типы подземных горнопромышленных урочищ: шахтные стволы, тоннели, добывающие камеры-блоки, шахты-квершлаг, выработки, штольни, гезенки, горизонты, которые пронизывают и оконтуривают гранитные породы. Рассмотрены железорудный вариант типа местности «подземные горнопромышленные полости», который, как и песчаниковый, развивался на начальных этапах формирования промышленных ландшафтов уранодобывающего региона Украины. Отмечено, что скважинный тип подземных промышленных ландшафтов, формируется на месторождениях, где возможна добыча урана способом подземного выщелачивания. Таким способом в Украине отработано два месторождения урановых руд – Девладовское и Братское в Днепропетровской и Николаевской областях соответственно. Определено, что месторождения, пригодные для добычи урана способом подземного выщелачивания, относятся к типу гидrogenных. Они локализованы в водопроницаемых сыпучих осадочных отложениях палеогена. Кроме экзогенно-эпигенетических месторождений урана, подземным способом выщелачивания можно разрабатывать и месторождения песчаникового типа.

Ключевые слова: подземный ландшафт, подземные горнопромышленные полости, шахтный тип подземных промышленных ландшафтов, нешахтный (скважинный) тип подземных промышленных ландшафтов, подземное выщелачивание, месторождение урановых руд, шахтный ствол, тоннель, скважина, добывающая камера-блок, шахта-квершлаг.

Problem presence. During the centuries of active and versatile operation the human being rebuilt not only a significant portion of terrestrial landscapes, but also intervened in the upper part of the lithosphere, which led to the formation of peculiar and still poorly studied underground man-made landscapes, some of which are on the stage of landscape engineering systems. Special attention should be drawn to the underground industrial landscape, in particular those formed in the uranium mining region in Ukraine.

Analysis of former studies. In the twentieth century the rapid development of industry and its significant impact on the environment has led to a fundamental restructuring not only of small plots of land, but also individual regions of the landscape sphere of the Earth. In the mid-twentieth century the role and meaning of industry in restructuring of landscapes caught attention of the scientists in Ukraine, and in particular geomorphologists and geologists. V.G. Bondarchuk, as mentioned above, even suggested and introduced to the literature the term "mining industrial landscape", although still in "landscape" sense [1].

Landscape research on industrial, especially mining industrial, regions and individual exploitation of mineral resources in Ukraine began only in the middle of 70th after the book of F.M. Mil'kov "Man and landscapes" [12] was published. Y.I. Glushchenko was first in Ukraine to get interested in studying anthropogenic and mining industrial landscapes, particularly in the southern Ukraine. He was working on the typology of anthropogenic and natural complexes of Kerch Peninsula, describing mining exploitation.

The question of human integration and differentiation of the Crimean landscapes was considered by G.E. Grishankova [4], but she paid little attention to industrial

landscapes. Certainly, the impulse for active research of industrial, especially mining landscapes in Ukraine were theoretical and methodological development of anthropogenic landscape by Voronezh geographers – F.M. Mil'kov, V.I. Fedotov, V.N. Dvurechenski, etc., and scientists landscapers from Moscow landscape school.

In the late 70's - early 80s the study of anthropogenic landscapes of Bukovina and Podillia was founded by a group of physics – geographers of Chernivtsi University. Their program contained the theory of anthropogenic landscape (L.I. Voropay), the study of man-made (G.I. Denysyk), settler (M.M. Kunytsia) and other landscapes. Furthermore, the studies of anthropogenic, including industrial landscapes of the Right-Bank Ukraine, were continued by G.I. Denysyk [5]. His researches were also based on the area of our study region, but only in the theoretical and methodological aspects.

Landscape complexes of the region of the uranium developments are not mentioned in works of G.I. Denysyk. Overall, the study of industrial landscapes, including mining, in 70s-90s was conducted mainly within the forest and steppe region, and only at the end of the XX – beginning of XXI century similar studies were conducted in Right-Bank Ukraine steppe.

These studies concerned mostly Kryvbas – region of development of iron ore and partially other minerals. Among the works related to the study of industrial landscapes, works of L.M. Bulava [2] and J.G. Tiutiunnyk are worthy of mentioning. We can see that in their works for the first time the industrial landscapes of Kryvbas were described based on the field research, classification schemes were proposed, their geochemical properties were partly explored and the maps were composed. Henceforward their studies carried on by many other scientists, in particular V.L. Kazakov worked on theoretical problems of anthropogenic landscape, put a classification of man-made, especially mining landscapes, into practice, proposed mechanism of its rational use and development through the landscapes of industrial tourism [8]; I.A. Ostapchuk described the ecological risk in the area of Kryvyi Rih natural and economic region. S.V. Yarkov explored syngeneses of the plant communities in landscaped areas of technogenesis taking Kryvbas as an example. G.N. Zadorozhna first explored in details the derivative processes and phenomena in the mining landscapes of the same region.

The studies, similar in content to landscape topics, on the level of facies and tracts were also carried out by industry experts, including geologists (I.S. Paranko (1988-2009); I.M. Malakhov (2003-2007.)), biologists and soil scientists (O.M. Smetana and N.M. Smetana (2005-2009) geobotanists (I.A. Dobrovolsky (1979-2000) Y.V. Malenko (1996, 2005)), etc., as well as staff of Botanical Garden of The National Academy of Sciences of Ukraine in Dnepropetrovsk.

Scholars from other scientific and educational institutions partially studied mining industrial landscapes of Industrial Dnipro. One of the first scholars interested in industrial, especially mining, landscapes, was assistant professor (now professor) at the Department of Physical Geography of the University of Voronezh (Russia), representative of Milkov school, V.I. Fedotov. For the purpose of recultivation he studied and mapped tailings ponds in the worked out Oleksandrivka pit of Ordzhonikidze mining and processing plant [15].

There were also other attempts to study strictly industrial and mining landscapes of the region under investigation, but almost all of them were related to industrial landscapes in the formation of which (especially mining landscapes) there were no toxic and radioactive substances.

Mining of uranium ore in Kirovograd region began in the late 40s of XX century. Since then more than two dozen uranium deposits were open, some of which are already exhausted; a series of radioactive tailings ponds were created and they actively interact with the surrounding landscapes, but complex landscape studies of these unique landscapes were not yet conducted.

The aim of investigation – to consider and explore the underground industrial landscape complexes in the region uranium mining.

The results of the investigation. Diverse underground landscape complexes, their size and the number have not yet been counted. Among the underground landscapes clearly distinguishes communication (multiple communication under the cities, industrial facilities, underground sewage channels, etc.); road (tunnels, subways, underground passages etc.); military (storage, missile systems, factories, barracks, command posts) sacral (monasteries, churches, caves); industrial (tunnels, mines, pits, drifts, etc.); water (underground irrigation canals, ponds and reservoirs, wells, etc.). Such diversity allows to reveal the underground version of anthropogenic landscapes.

In Ukraine uranium ore is mined mainly by underground excavation. This leads to the formation of a complex system of underground excavation, all of which results in the formation of a specific, often original, landscape. Certainly, there may be doubts about the rightfulness of the name - underground landscape. However, given the diversity of industrial landscapes, their number and area, as well as their importance in the life of the population, the doubts will disappear. Let's examine this in more details by taking as an example some deposits of uranium ore.

On the basis of Vatutinsky deposit of uranium, in 1972 "Smolinska" mine was established. Uranium mining was started there in 1976. The projected capacity is 800 thousand tons of ore per year. Industrial site of Smolinska mining complex is located 4 km away from the village Smoline of Malovyskivskiy district in Kirovograd region.

Vatutinsky deposit is represented by lenticular deposits of highly complex contours. In the field 17 large ore deposits are explored in detail. Dimensions of individual deposit vary widely: the strike – 50-690 m, the fall – 35-180 m. The total length of the mineralization is 950 m of strike, and up to 850 m of fall. The main rock-forming mineral of all kinds of albitites is albite, which in average contains 60-80% of host rocks. Uranium ore deposits of Vatutine are characterized by poor and ordinary CaO content, that is only 1-3% [14]. The structure of the deposit consists of three zones – Eastern, Central and North-West, each of which represents a series of ore bodies.

The deposit is open by three vertical round shafts: paired "main" and "Subsidiary" till the horizon of 460 m in the southern, and "ventilating" till the horizon of 280 m on the northern flank. The lower part of deposit (between horizons of 460 m and 640 m) is open by two blind shafts "blind-1", which stretches from horizon 280 m to horizon 640 m, and "Blind 2" – from horizon 460 m to horizon 640 m. Stocks below the horizon 640 m are not disclosed.

Delivery of the rock mass on the surface is conducted by two shafts "Main" and "Subsidiary". Lifting capacity of these shafts is 800 thousand tons of rock mass per year. The main excavation of ore is conducted in the level 550-460 and 100-70 meters.

Production of ore reserves occurs by using surface-chamber system of development, followed by filling the excavated space with hardening mixture. As a result a complex system of partially filled cavities is formed. This system is constantly improved and modernized [14].

The volume of accumulated solid waste from mining amounted to 330 thousand tons at the end of 2012.

Novokostiantynivka deposit of uranium is the biggest, giant (the area of deposit is approximately 1,5x1,5 km), it was open in 1975, and in 1984 the construction of the mine complex started. "Novokonstantinovska" mine is located in the village Oleksiivka in Malovyskivskyi district of Kirovograd region. In 2011, for the first time since the opening of the regular deposits continuous excavation of uranium ore began. The design capacity of the mine complex is 250 thousand tons per year. Uranium ore reserves at the mine ensure mining project for more than 40 years.

We can differentiate three ore zones that are similar in its reserves on the field. Ore zones contain 178 ore bodies consisting of spatially separated ore deposits and differ in size, morphology, quality of ores and other parameters [14].

The field is opened by three shafts: "main" that traverses the horizon at 680 m, "the intelligence and operational" (RE-6) – up to horizon at 1086 m and "ventilation" – up to the horizon at 680 m. Mineralization can be traced to the depth of about 1200 m. The total length of mineralization along the strike is 1.5 kilometers, and the fall is 1.2 km. In ores they found 9 uranium and 5 uranium-containing minerals, the most important of which are: oxides – uraninite, pitchblende, uranium hydroxide constituting in total 74% of metal mineralization, silicates of uranium – coffinite, uranophan, boltwoodite, betauranotil 21% and titanates - 5% of brannerite .

Development takes place in the form of surface-chamber system. Height of the floors planned for working is 90 m, height semi-floors – 30-40 m. Sewage treatment works are on the horizon of 240-300 m, mountain - on the horizon 300 m.

Ore albitites and granites that contain them are solid, so the excavation is held without roofing. Their strength is 160-180 MPa. Ore-containing zones 1, 2 and 3 are located in the north-western part, near the intersection of the fracture and in the eastern part of the deposit, stocks of which are 38, 25.6 and 36.4% of balanced reserves, respectively.

Now ores are excavated in horizontal layers, which allows extracting small isolated layers on the horizons above to reduce payback periods of construction, mining and capital works.

By the plan of the mine construction a gradual increase of volumes of ore mining from 30 thousand tons in 2009 to 75 thousand tons in 2011 was foreseen, and from 2012 it would make 250, 500, ..., 2457 thousand tons per year. As a result, the length of underground cavities would increase by 12-20 km each year.

Today the main production direction of Novokostyantynivska pit is building an underground and ground production facilities. Rock mass formed during the construction of the underground complex, is taken to the surface and sorted. Extracted along with construction of the mine uranium ore is transported by auto transport to the ore storehouse of Ingulsk pit for loading into the freight railcars for further processing at the hydrometallurgical plant in the town of Zhovti Vody [14].

The structure of mining type of underground industrial landscapes singles out one type of terrain – underground mining cavity with appropriate types of tracts [6, 7].

The type of terrain of underground mining cavity is dominating in all the fields of uranium ore, where the excavation is done with underground mining method. Ingulsk mine could serve as an example. Underground industrial mining cavities are represented by the variety of tunnels, shafts, drifts, excavation, blocks tunnels, crosscut, mining chambers, horizons, that are penetrating and outlining the granite rocks, which contain uranium.

Overall Ingulsk mine at a depth from 160 to 650 meters – is an underground city that is developing two uranium deposits – Michurinske and Central. In 2011 and 2012 they extracted such an amount of ore, from which they could obtain 370 tons of uranium concentrate. The total length of underground cavities of Ingulsk mine exceeds 120 km. The cavities extend not only within the mine location, but also penetrate under the city of Kirovograd and river Ingul. Industrial mining cavities are multi-storied, their height sometimes reaches 20 meters or more (generally 5-15 m), diameter is from 5-8 to 20-32m, a form is different – round, square, sometimes cavities of arbitrary shape [10].

After finishing the extraction of the uranium ore, in the abandoned cavities we can observe the processes of self-development, in particular they are filled with fissure waters, radioactive gases, we can also notice that some sinter forms appear, active processes of crumbling are activating, etc.

F.V. Kotlov notes that in the field of underground mining the underground weathering is actively developing, the speed of which is slower than on the surface, but leads to the formation of fractures, delamination, crumbling, shifting of the rock [9].

Experimental and scientific exploration of the cavities uranium developments are extremely dangerous not only because of the unfavorable factors mentioned above, but also because of high rates of radioactivity.

Depending on the kind of mining rocks, that contains uranium, the type of terrain "underground industrial mining cavity" should be divided into variants: granite, iron ore, sandstone, etc. In Ukraine, the granite variant of "underground industrial mining cavity" is dominating. Its structure is dominated by such types of underground mining tracts as shafts, tunnels, mining chamber blocks, mines-crosscuts:

- Shaft is the integral part of any mine. This vertically arranged cavities in rocks, that represent the geological section in the area of uranium ore mining. Mostly its diameter is from 2-3 to 5-6 meters, the depth of the mines of uranium production reaches 1000-1200 m, but the depths of 300-650 m is more common. The walls of the shafts are reinforced with metal and concrete, a special equipment that serves the workers of the mine is concentrated here. Some mines have from 2-3 to 8 shafts. Its peculiar type is a well that is formed in the process of exploration of uranium ore. Their diameter is not significant – 10-30 cm, sometimes more, but depth may reach 2-3 and more kilometers. Only at Novokostiantynivka deposit we can count around 1500 wells drilled on the area 1,5x1,5 km. Another type of shafts are also transitional wells – vertical stepped passages for transporting the ore;

- Tunnels. Tunnels are built to service the mine. They are at the necessary distance from the adits. Mostly the tunnels are laid at the angle to the surface of the ground so that they could carry uranium ore out from the mine. For the service of a remote from the main deposits of uranium Michurinsky deposit – the underground tunnel of nearly 6 km was laid, and it runs under the river Ingul and concentrates there a portion of its water. Every hour up to 500 m³ of water gets into the tunnel. This water is pumped out to the surface, purified from the uranium and other elements and then released into the river system. The tunnels are damp, this the reason why radon more actively influences the population [10];

- Mining chamber blocks. Underground tracts – are "blocks" that are formed as a result of the fact that the uranium ore in the soil is often concentrated in the so-called lens. The size of lens can vary and can reach a diameter of 160 meters or more and length of several hundred meters. Michurinske and Central deposits of Ingulsk mine differ by the complex conditions of occurrence – ore lies by the great size lenses. In the

process of ore extraction it is necessary to cut so-called blocks in an average of 50-70 thousand tons. The blocks are gradually blasted and taken for processing, and voids that remain after them, are often filled with waste rock [11].

In Novokonstantinovska mine two blocks are under exploitation. Introduced in 2011, the block 321-4, with ore reserves of about 70 thousand tons, is located at 240-300 m depth. For its development about 600 meters of mine workings had to be surmounted and 16 thousand meters of exploitation wells to be drilled. The next step is to create two other blocks [6]. Together with wells, tunnels and mines the blocks shape the complex underground systems;

– Mine crosscut. These underground tracts are represented by horizontal excavations, sometimes with a small (3-5°) slope. They form an underground labyrinth of uranium ore deposits that are developed using mining method. The working conditions of workers depend on its conditions and technical equipment. In the mines of uranium ore deposits the background radiation of voids is of particular importance. For workers and professionals who deal directly with ore a permissible exposure dose reaches 1,200 mR / hr. [13]. Specific types of tracts of the crosscut-mines, that the miners mostly lay from the trunk to a layer, are the *drifts* – horizontal passages along the ore deposit. They are laid mainly for exploration of ore bodies, in order to better study them for the future sustainable development.

Iron ore variant of the locality type "underground industrial mining cavity" as well as sandstone one, rapidly developed in the early stages of the formation of industrial landscapes in the uranium mining region of Ukraine. Its remains are now preserved in the fields of Kryvyi Rih and Zhovti Vody. Mostly cavities are covered with waste rock or sand, and those that remained – are blocked or bricked. Sometimes on the walls of the abandoned iron ore pit mines in the town Zhovti Vody we can trace cavities of the underground mining landscapes.

Non-mining (downhole) type of underground industrial landscapes is formed only in the fields where the uranium ore mining is possible only in the most progressive way - method of underground leaching. Due to the fact that this way is new, non-mining type of underground industrial landscape has not received more recognition. At the time being underground leaching method worked only in two deposits of uranium ore – Devladivske and Bratske in Dnipropetrovsk and Mykolaiv regions respectively. But the prospects are considerable. Within the right bank of the Dnieper brown coal basin there are open explored and preliminary estimated over ten deposits and individual deposits of uranium, suitable for underground leaching. Among them, five – Sadove, Safonivske, Novohurivske, Surske and Chervonoyarske are already prepared for development.

All deposits suitable for uranium mining using underground leaching method, are of the hydrogenous type. They are located in water-permeable crumbly sedimentary deposits of Paleogene, that are filling the erosion-tectonic depression in the Precambrian crystalline basement (Fig. 1).

These wells cover the field in rows. In one series of wells a weak solution of sulfuric acid is pumped, which reaches uranium in crumbly rocks, and from the other wells, after a certain period of time - miners pump uranium-saturated solution on the surface and collect it in the closed basins through the pipes. After the "wet" mine working of deposits, there remains an underground system of radioactive bores and cavities formed by subsidence and compaction of loose rocks during the leaching of uranium. On the surface there is a network of radioactive belts (up to 20-50 mR/h), with width of 0.5-1.0 m, that formed from the pipes that transported sulfuric solution of

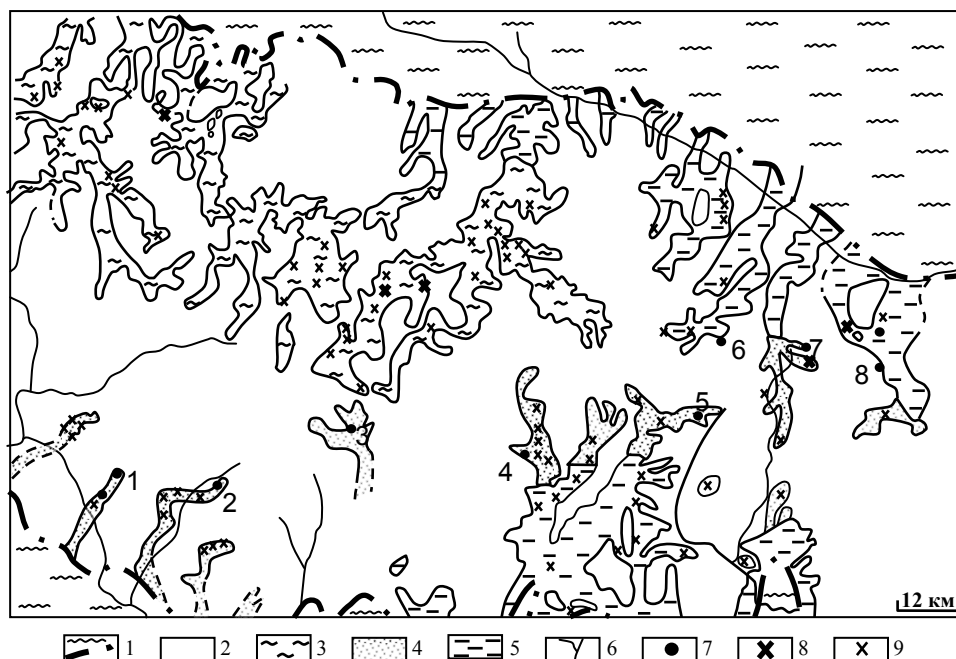

Fig. 1. Location of hydrogenous uranium deposits in the western part of the Dnipro basin, the middle Eocene [3]

1 – marine sediments; 2 – watershed eluvial and deluvial deposits; 3 – watershed lake-marsh deposits; 4 – river sediments of palaeovalleys; 5 – coastal river sediments of the lower tyde of palaeovalleys with significant coal concentration; 6 – streams; 7 – deposits of uranium; 8 – ore occurrences; 9 – points of mineralization. Deposits and ore occurrences: 1 – Sadove; 2 – Bratske; 3 – Safonivske; 4 – Khrystoforivske; 5 – Devladivske; 6 – Novohurivske; 7 – Khutirske; 8 – Syrske.

uranium, and industrial facilities where it was collected for further processing, as well as access to the roads.

The presence of uranium in the water-permeable crumbly sedimentary deposits allowed to use the original method of underground mining, the essence of which is that the bored are drilled every 20-25 m, depth of which depends on the depth occurrence of uranium.

The underground leaching method can be used to develop not only exogenous-epigenetic uranium deposits, but also sandstone-type deposits, although they are small and medium-sized with reserves of uranium 1-3 thousand tons.

At the moment in the Central and Eastern parts of the Dnipro brown coal basin 12 areas with the perspective deposits and occurrences of uranium are defined. In each of these areas 1-3 uranium deposits can be open. Furthermore, in the northwest part of the Dnipro brown coal basin there is also a possibility of the opening of 5 to 7 new uranium deposits.

Conclusion. Extraction of uranium ore using mainly underground mining led to the formation of a complex system of underground workings, causing the creation of a peculiar underground industrial landscape.

References

1. Bondarchuk V.G. Osnovy geomorfology / V.G. Bondarchuk. – M.: Uchpedgiz, 1949. – S.292-294.
2. Bulava L.N. Landshaftnyj analiz narychenux zemel v cheljax ix rekyktivachyy (na primere Krivorigskogo gornopromychnogo rayona) avtoref. dis. ... kand. geogr. nayk / L.N. Bylava. – K., 1989. – 16 s.
3. Gyrskej D. Pro ekonomichny dochilnist zalychennja investichij v rozvidky ta osvoennja yranovux rodovisch Ykrajnu [Elektronnij resyrs] / Gyrskej D., Metalidi B., Chornokyr I. – Regim dostypy :

- <http://www.-geoproject.com.ua/en/publ010.html>.
4. Grishankov G.E. Anthropogennaja integrachija i differentchiatchja landchaftiv v ysllovijax Kruma / G.E. Grishankov // Voprosu geografii. – M., 1977. – № 106. – S. 138-145.
 5. Denisik G.I. Antropogenni landchaftu Pravoberezhnoï Ukrainu: monografiya / G.I. Denisik. – Vinnitsa: Arbat, 1998. – 292 s.
 6. Dergavne pidpriemstvo "Shidny girnicho-zbagachuvalny kombinat" [Eelectronnyj resyrs]. – Regim dostypy: rudana.in.ua/wostgok_ua.htm.
 7. Dopovid pro stan, yadernoi radiatsiynoi bezpeki v Ukraïni y 2010 rochi [Electronnyj resyrs]. – K., 2011. – 104 s. – Regim dostypy : <http://www/snrc.gov.ua/nuclear/doccatalog/document?id=174133>
 8. Kazakov V.L. Antropogenni landchaftu Krivbasy / V.L. Kazakov // Problemu landchaftnogo riznomanittya Ukrainu: zb. nayk. prac'. – K., Karbon Ltd, 2000. – S. 108-112.
 9. Kotlov F.V. Izmeneniya geologicheskoy sredy gorodov pod vlijaniem dejatel'nosti cheloveka / F.V. Kotlov. – M., 1978. – 273 s.
 10. Koshchenko O. Na uranovomy gorizonti / Olena Koshchenko / Silski visti. – № 138 (18728). – 2 gryd. 2011 r.
 11. Maskalevich I. Uran po-ukraïnski [Electronnyj resyrs] / Igor Maskalevich // Dzerkalo tyznja. – 2010. – № 29. – 14 serpnja. – Regim dostypy do gazetu : http://dt.ua/economics/uran_po-ukrayinski-60830.html.
 12. Milkov F.N. Chelovek i landchaftu. Ocherki antropogennogo landchaftovedenia / F.N. Milkov. – M.: Musl', 1973. – 224 s.
 13. Normu radiacijnoi bezpeku Ukrainu (NRDU-97) [Electronnyj resyrs]. – K., 1997. – 121 s. – Regim dostypy : <http://document.ua/normiradiaci-inoyi-bezpeki-ukrayini-nrbu-97-nor5265.html>.
 14. Uranovue predprijatija Ukrainu [Electronnyj resyrs]. – Regim dostypy : http://rudana.in.ua/uran_predpr.htm.
 15. Fedotov V.I. Tekhnogennyye landshafty: teoriya, regional'nyye struktury, praktika / V.I. Fedotov. – Voronezh : Izd-vo VGU, 1985. – 192 s.

Подано до редакції 02.03.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.С. Канський

УДК 911.375.2

Вальчук-Оркуша О.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси

Розглянута проблема дослідження ґрунтових доріг як своєрідних ландшафтних комплексів у структурі не лише дорожніх, але й загалом антропогенних ландшафтів. Серед ознак, що виокремлюють ґрунтові дороги з межі інших дорожніх ландшафтів – широке розповсюдження, значна протяжність при невеликій ширині, безвитратність, екологічність, тривалість функціонування, естетичність. Відзначено, що різноманіття ґрунтових доріг зумовлене не лише їх приуроченістю до відповідного типу місцевостей, але й належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів. Показано, що серед ландшафтних комплексів «ґрунтові дороги», особливе значення мають і наведена характеристика сільських польових та лісових доріг, розроблена та обґрунтована типологія ґрунтових доріг, запропонована класифікація ґрунтових доріг у якості сімейства, під сімейства і роду урочищ, що має суттєве значення для їх подальших досліджень і раціонального використання.

Ключові слова: дорожні ландшафти, ґрунтові дороги, сільські, польові та лісові дороги, ознаки, типологія, раціональне використання.

Вальчук-Оркуша О.Н. Грунтовые дороги как своеобразные ландшафтные комплексы. Рассмотрена проблема исследования грунтовых дорог как своеобразных ландшафтных комплексов в структуре не только дорожных, но и в целом антропогенных ландшафтов. Среди признаков, выделяют грунтовые дороги с пределы других дорожных ландшафтов – широкое распространение, значительная протяженность при небольшой ширине, беззатратность, экологичность, устойчивость функционирования, эстетичность. Отмечено, что многообразие грунтовых дорог обусловлено не только их приуроченностью к соответствующему типу местностей, но и принадлежностью к тому или иному классу антропогенных ландшафтов. Показано, что среди ландшафтных комплексов «грунтовые дороги», особое значение имеют и приведена характеристика сельских полевых и лесных дорог, разработана и обоснована типология грунтовых дорог, предложена классификация грунтовых дорог в качестве семейства, под семейства и рода урочищ, что имеет существенное значение для их дальнейших исследований и рационального использования.

Ключевые слова: дорожные ландшафты, грунтовые дороги, сельские, полевые и лесные дороги, признаки, типология, рациональное использование.

Valchuk-Orkusha O.M. Unpaved roads as a kind of landscape complexes. The problem of the study of dirt roads as unique landscapes in the structure of not only traffic, but generally man-made landscapes. Among the features that distinguish dirt roads with other road landmark landscape – widespread, a significant length with a small width, bezvytratnist, environmental friendliness, durability performance, aesthetics. It is noted that the diversity of dirt roads due not only to their affinity to the respective type localities, but belonging to a particular class of man-made landscapes. It is shown that among landscapes "dirt roads", are of particular importance and the characteristics of rural field and forest roads, developed and substantiated typology of dirt roads, dirt roads proposed classification as a family, in the family and clan boundaries, which is essential for their further research and management.

Keywords. Road landscapes, dirt roads, rural, field and forest roads, signs, types, efficient use.

Наявність проблеми. Роль та значення доріг у житті та діяльності людей ні в кого не викликає сумнівів, однак їх дослідженням ще не приділено достатньої уваги. Поки що детальніше пізнана історія формування, ландшафтна структура та проведена загальна класифікація дорожніх ландшафтів, зародження і функціонування яких зумовлено автомобільним транспортом. Майже поза увагою науковців залізничні ландшафти, ландшафти, що формуються у процесі будівництва і функціонування ліній електропередач, різноманітних трубопроводів тощо. Випали з поля зору ландшафтознавців й ґрунтові дороги, хоча їх протяжність, різноманіття, структура та значення у будь-якому регіоні України не завжди другорядна. Цим

зумовлена актуальність їх дослідження, що направлене на раціональне використання ґрунтових доріг як своєрідних ландшафтних комплексів та їх оптимізацію.

Аналіз опублікованих праць. Дорожніми ландшафтами географи зацікавилися лише на початку 70-х років XX ст. [4]. За минулі 40 років опубліковано низку праць, серед яких переважають дослідження ландшафтів автомобільних доріг [2, 3].

Наведений аналіз показує, що ґрунтовим дорогам як своєрідним ландшафтним комплексам, приділялась увага лише в процесі дослідження інших дорожніх ландшафтів, однак детального їх вивчення не проводилось.

Мета дослідження. На матеріалах польових ландшафтознавчих вишукувань показати різноманіття ландшафтних комплексів «ґрунтова дорога», дослідити їх структуру та запропонувати можливі шляхи їх раціонального використання та збереження.

Результати дослідження. Серед науковців, зокрема, шкіл класичного ландшафтознавства, відношення до ґрунтових доріг, як своєрідних ландшафтних комплексів, неоднозначне, іноді навіть скептичне. Невипадково на жодних ландшафтознавчих картах, включно і дрібномасштабні, ґрунтові дороги не показані. Серед інших карт, заслуговують на увагу топокарти, особливо для військових потреб, де ґрунтові дороги подані з мінімальною інформацією про них. Немає й детальних описів ґрунтових доріг, не всіх звичайно, а хоча би окремих регіонів. Причин такої стабільної неуваги науковців до ґрунтових доріг кілька; однак переважає те, що ці дороги здебільшого тимчасові («сьогодні є – завтра немає» – із анкет опитування) і затрати на їх функціонування мінімальні. Це зовсім не відповідає дійсності тому, що ґрунтові дороги, як своєрідні ландшафтні комплекси, мають притаманні лише для них ознаки, часто унікальні. Серед ознак, що виокремлюють ґрунтові дороги серед інших дорожніх ландшафтів, такі:

– *широке розповсюдження.* Ґрунтові дороги є навіть там, де автомобільні й залізничні важко, або взагалі неможливо збудувати. Мабуть, немає жодної країни у світі, в структурі дорожніх ландшафтів якої не було б ґрунтових доріг. Вони стали настільки звичними, що їх інколи й не помічаємо;

– *значна протяжність при невеликій ширині.* Важко, хоча й потрібно, підрахувати загальну довжину ґрунтових доріг й, відповідно, площу яку вони займають. Можна лише передбачити, що одержані дані будуть значно «соліднішими», ніж довжина і площа сучасних автомагістральних доріг та залізниць разом взятих;

– *безвитратність.* Ґрунтові дороги не будують, їх прокладають у необхідних напрямках. Коштів на подальшу експлуатацію ґрунтових доріг не потрібно. Однак, ніхто ще не підрахував економічного ефекту від їх експлуатації, навіть у порівнянні з тими «клаптиками» асфальтованих та гравійних доріг, що функціонують серед сільсько- і лісгосподарських ландшафтів;

– *екологічність.* Безперечно, що порівнювати екологічний стан, наприклад, автомобільних магістралей і ґрунтових доріг – некоректно. Роль автомобілів у сучасному формуванні та функціонуванні ґрунтових доріг постійно зростає, однак головне значення для їх розвитку має гужовий транспорт, транспорт, що не потребує пального;

– *тривалість функціонування.* На перший погляд, ґрунтові дороги недовговічні. Їх інколи, особливо на схилах та вододілах, «переносять» з одного місця на інше, ґрунтові дороги часто змінюють свій напрям і це формує відношення

до них, як до тимчасових доріг. Однак, навіть покинуті ґрунтові дороги упродовж століть залишають свій слід у ландшафтах. Про це у подальшому, тут лише зазначимо, що на аерофотознімках чітко помітні сліди античних доріг, які з'єднували Ольвію із зовнішнім світом. Зараз їх на поверхні немає. Ці дороги розходились від двох вузлів (воріт) і поступово зникали віддаляючись від міста;

– *естетичність*. Не часто з'являється бажання пройтися босоніж автомобільною трасою, гравійною або викладеною каменем, дорогою. Така ж прогулянка польовою дорогою викликає справжнє задоволення. При цьому на фоні гарних краєвидів, майже в абсолютній тиші, лише пісня жайворонка, аромати польових трав та хліба. Мабуть, необхідно розглядати й психологічне та лікувальне значення ґрунтових доріг.

Наведені ознаки виокремлюють ґрунтові дороги як своєрідні ландшафтні комплекси в структурі дорожніх. Це необхідно враховувати у процесі подальших їх досліджень та деталізації наявної схеми класифікації дорожніх ландшафтів [2]. У поки що єдиній і достатньо обґрунтованій схемі класифікації дорожніх ландшафтів, ґрунтові дороги виділено в окремий варіант зонально-аонального типу підкласу шосейних дорожніх ландшафтів [3]. Подальша їх класифікація передбачає розгляд ґрунтових доріг за типами місцевостей та видами у відповідності з ґрунтово-рослинним покривом. Характеристика дорожніх ландшафтів загалом за типами місцевостей, частково наведена, ґрунтові дороги – не розглянуті.

Польові дослідження ландшафтних комплексів «ґрунтові дороги» показують, що їх різноманіття зумовлене не лише приуроченістю до відповідного типу місцевостей, але й належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів. Особливо виокремлюються ґрунтові дороги в сільських, сільськогосподарських та лісгосподарських ландшафтах. Вони є також в структурі міських і містечкових, промислових, рекреаційних та інших класів антропогенних ландшафтів.

Сільські ґрунтові дороги завжди доглянуті, їх частіше вирівнюють й підсипають різноманітними будівельними матеріалами, гравієм, що поступово змінює їх ґрунтове покриття та повністю знищує характерний для ґрунтових доріг рослинний покрив. На особливу увагу заслуговують сільські дороги на схиловому типі місцевостей, зокрема прокладені у легкорозчинних та розмивних породах – лесах, лесоподібних суглинках, різноманітних глинах та пісках, іноді навіть вапняках, крейді тощо. На схилах ґрунтові дороги концентрують у своїх коліях атмосферні опади і сприяють розвитку похідних форм рельєфу: рівчаків і ярів. У процесі подальшого вирівнювання цих ерозійних форм, поступово поглиблюється в породах і сама дорога. На схилах формуються дорожні мікроканьйони глибиною до 3-5 м.

Польові дороги. Під такою назвою відомі всі ґрунтові дороги в структурі сільськогосподарських ландшафтів. У порівнянні із сільськими, функціонування польових доріг не підтримується постійно тому, що їх інтенсивно використовують лише під час активних польових робіт – весною та осінню. Їх мережа щільніша серед польових (звідси й назва) ландшафтів. Ширина, здебільшого не обмежена, хоча рідко перевищує 3-4 м. Там, де формуються вибоїни та час від часу збираються атмосферні опади, дорога поступово заболочується і цю її ділянку «переносять». Формуються дві, інколи й три, колії, а ширина такої ґрунтової дороги збільшується у 2-3 рази (до 10-12 м).

За освітленням, вітровим режимом та кількістю опадів польові дороги майже не відрізняються від прилеглих сільськогосподарських ландшафтів. Суттєво виокремлюється їх ґрунтовий та рослинний покрив. Ґрунти не лише

ущільнені, але й змінюється їх структура, вони зазнають впливу площинної та лінійної ерозії, а в поліських районах ґрунтовий покрив знищується повністю і піщані відклади на дорогах зазнають подальшої швидкої руйнації. Це призводить до заглиблення доріг, зокрема в дюни, до 1-2 м. Рослинний покрив польових доріг представлений переважно пирієм повзучим (*Elytrigia repens*), подорожником великим (*Plantago major*), подорожником середнім (*Plantago media*) та кульбабою лікарською (*Taraxacum officinale*). На узбіччях польових доріг переважає різно-трав'я та бур'янові асоціації із видів характерних для прилеглих полів та пасовищ.

Лісові дороги. У лісах ґрунтові дороги не рідкість. Вони часто оконтурюють лісові квартали, прокладаються для вивезення лісу, між селами та хуторами, що примикають до лісу, а інколи й просто місцевими жителями для проїзду до лісового озера або річки. На відміну від сільських і польових, лісові ґрунтові дороги затінені, «провітрювання» тут незначне і вони вологіші. На лісових дорогах частіше зустрічаються вибоїни, здебільшого зволожені або заболочені, що суттєво утруднює проїзд навіть гужового транспорту. Зміна напрямку або «перенесення» лісових ґрунтових доріг завжди проблематичні. Покинуті лісові дороги упродовж 3-5 років активно заростають типовими для лісу розташування видами дерев та чагарників.

Враховуючи наявні літературні та польові результати дослідження ґрунтових доріг Поділля, як ландшафтних комплексів, пропонуємо їх класифікацію, де всі ґрунтові дороги розглядаються умовно у якості сімейства урочищ (рис. 1). Можуть бути й інші класифікації ґрунтових доріг як

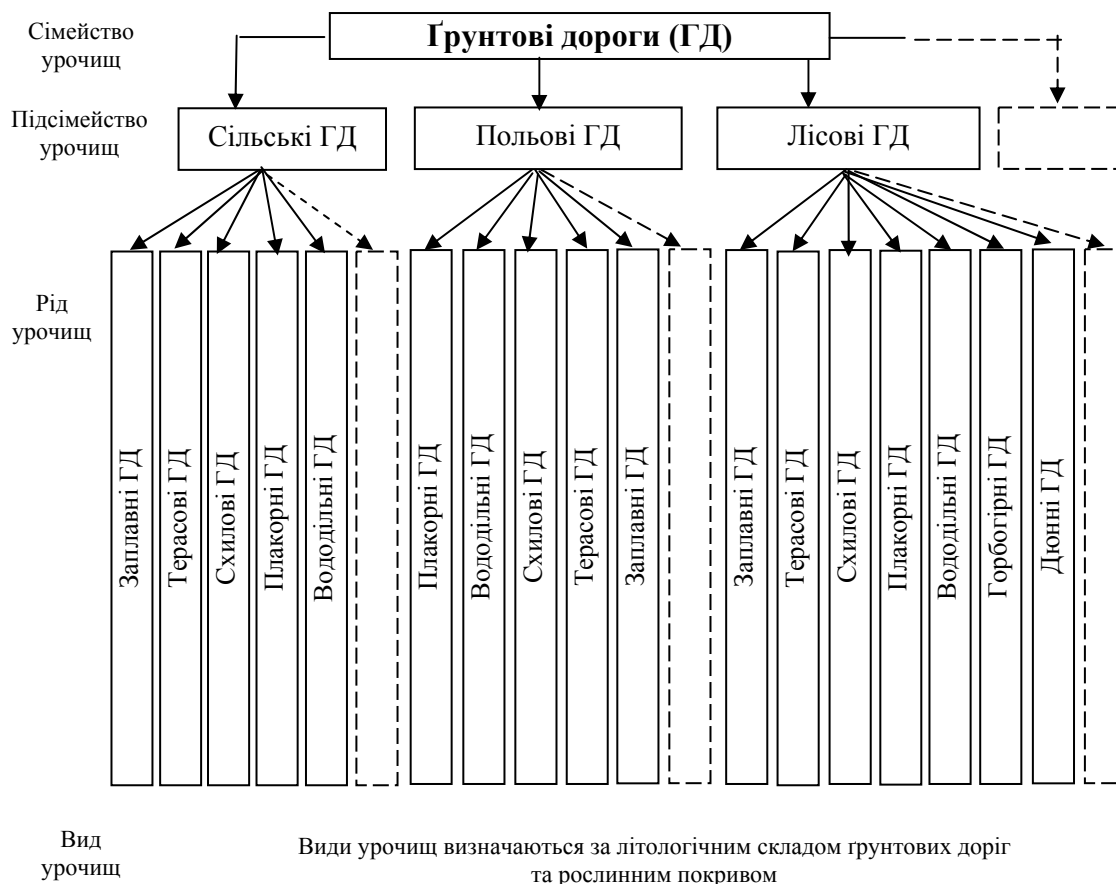

Рис. 1. Класифікація урочищ ґрунтових доріг Поділля

ландшафтних комплексів, зокрема за тривалістю функціонування, належністю до того чи іншого класу антропогенних ландшафтів, генезою тощо.

Висновок. Грунтові дороги мали, мають і будуть мати суттєве значення у господарській діяльності людей. Їх детальні дослідження давно назріли. Уже перші спроби пізнання ґрунтових доріг показали, що це не звичайні, як здавалося на перших порах, ландшафтні комплекси, а своєрідні дорожні ландшафти, що потребують не менше уваги, ніж інші антропогенні ландшафти. Особливе значення вони мають для функціонування селитебних, сільсько- і лісгосподарських, тобто каркасних і фонових антропогенних ландшафтів. У подальшому необхідні дослідження ґрунтових доріг, розробки схем їх типології та класифікації, можливостей поліпшення їх раціонального використання. При цьому не варто забувати не лише про практичне, але й гуманістичне значення ґрунтових доріг.

Література

1. Бабков В.Ф. Ландшафтное проектирование автомобильных дорог / В.Ф. Бабков. – М.: Транспорт, 1980. – 189 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Дорожні ландшафти Поділля // Г.І. Денисик, О.М. Вальчук. – Вінниця: Теза, 2005. – 178 с.
4. Мильков Ф.М. Человек и ландшафт / Ф.М. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
1. Babkov V.F. Landschaftnoe proektirovanie avtomobilnyh dorog / V.F. Babkov. – M.: Transort, 1980. – 189 s.
2. Denysyk G.I Antropogenni landashafty Pravoberezhnoi Ukrainy / G.I Denysyk. – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 292 s.
3. Denysyk G.I Dorozni landshafty Podillay / G.I Denysyk, O.M. Valchyk. – Vinnytsya: Teza, 2005. – 178 s.
4. Milkov F.M. Chelovek I landshaft / F.M. Milkov. – M.: Mysl, 1973. – 222 s.

Подано до редакції 10.04.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк

УДК 911.3

Антонюк О.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Структура белигеративних ландшафтів Поділля

Спираючись на попередні дослідження воронезьких і тамбовських географів з даної тематики, праці науковців Вінницького педуніверситету, на частково розроблену Денисюком Г.І. класифікацію белигеративних ландшафтів, зроблена спроба виділити основні типи ландшафтів, виокремити переважаючі типи місцевостей з притаманними їм типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ в структурі антропогенних ландшафтів Поділля. В результаті комплексних досліджень в структурі белигеративних ландшафтів Поділля виокремлено два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Відповідно до географічного положення, на Поділлі переважають белигеративні ландшафти лісопольового типу. В їх структурі виокремлено три типи місцевостей з притаманними типами белигеративних ландшафтних ділянок та урочищ. Описані такі основні типи місцевостей: стародавніх оборонних споруд, укріплених поселень, виокремлених валів, оборонних ліній і основні елементи їх ландшафтної структури, дана характеристика їх сучасного стану. Визначені особливості формування поліського зонального типу ландшафтів, що представлений двома розірваними між собою ареалами: власне Поліссям і Подільськими поліссями. Виділені ознаки, які вирізняють белигеративні ландшафти поліського типу з-поміж ландшафтів лісопольового типу.

Ключові слова: белигеративний ландшафт, місцевість, ландшафтна структура, оборонні місцевості, укріплені поселення, оборонні рови, вали, ескарпи, Троянові вали, сторожові кургани, оборонні лінії, оборонні вузли.

Antoniuk O.O. Structure of the fortification landscapes of Podillya. The article aims to explore the structure of the fortification landscapes. Based on previous research on the subject and partly developed by Denysyk G.I. classification of the fortification landscapes, is made an attempt to identify the main types of landscapes, identify the prevailing types of terrain, with their inherent fortification landscaped areas and staws in anthropogenic structure of Podillya landscapes. As a result of comprehensive research in the structure of fortification landscapes of Podillya, two zonal types ara distinguished - Lisopolovyy and Poliskiy. The basic types of locations are discribed: the ancient fortifications, fortified settlements, the stanghened shaft, defensive lines and basic elements of landscape structure. Features of formation of Polissya zone type landscapes are difined in the artikle.

Keywords: fortification landscape, terrain, landscape structure, defensive terrain fortified settlements, defensive ditches, ramparts, scarps, trojans shafts, watch mounds, defensive line, defensive units.

Антонюк Е.А. Структура белигеративных ландшафтов Подолья. Опираясь на предыдущие исследования воронезских и тамбовских географов по данной тематике, труды ученых Винницкого педуниверситета, на частично разработанную Денисюком Г.И. классификацию белигеративных ландшафтов, предпринята попытка выделить основные типы ландшафтов, преобладающие типы местностей с присущими им типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ в структуре антропогенных ландшафтов Подолья. В результате комплексных исследований в структуре белигеративных ландшафтов Подолья выделены два их зональных типа – лесопольевой и полесский. На Подолье преобладают белигеративные ландшафты лесопольевого типа. В их структуре выделены три типа местностей с присущими типами белигеративных ландшафтных участков и урочищ. Описаны основные типы местностей: древних оборонительных сооружений, укрепленных поселений, отделенных валов, оборонительных линий и основные элементы их ландшафтной структуры, дана характеристика их современного состояния. Определены особенности формирования полесского зонального типа ландшафтов, который представлен двумя разорванными между собой ареалами: собственно Полесьем и Подольскими полесьями. Отмечены особенности формирования и развития полесского типа белигеративных ландшафтов.

Ключевые слова: белигеративный ландшафт, местность, ландшафтная структура, оборонительные местности, укрепленные поселения, оборонительные рвы, вали, эскарпы, Трояновы валы, сторожевые курганы, оборонительные линии, оборонительные узлы.

Наявність проблеми. З кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, проте їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але й природи зростає [3]. Серед антропогенних ландшафтів комплекси, сформовані в процесі воєнних дій, ландшафтознавцями досліджені недостатньо. Процес пізнання белігеративних ландшафтів складний і поки-що слабо відпрацьований науковцями. Складність не лише в самій структурі белігеративних ландшафтів, можливостях їх класифікації, але й у необхідності проведення сумісних польових досліджень та консультацій з археологами, істориками, військовими та іншими фахівцями.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженнями оборонних споруд здавна займаються історики, археологи, військові, народознавці, навіть ґрунтознавці, біологи і зоологи. З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М Мільков, але у 1973 році він не виділяв їх в окремий клас, а лише як "інші антропогенні комплекси" [10]. В подальшому опубліковано декілька статей воронезьких і тамбовських географів, присвячених загальній характеристиці белігеративних ландшафтів Середньоруської височини [7, 12].

В Україні дослідження белігеративних ландшафтів Поділля, а потім і Правобережної України розпочали географи Вінницького педуніверситету [2, 3]. В результаті проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Проте це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати белігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх оптимізації.

Мета дослідження. Виділити основні типи белігеративних ландшафтів Поділля, розглянути їх структуру.

Результати дослідження. В результаті комплексних досліджень в структурі белігеративних ландшафтів Поділля виокремлено *два їх зональних типи – лісопольовий і поліський*. Як ландшафтно-інженерні системи, белігеративні ландшафти азональні ландшафтні комплекси. Таких зараз мало, однак є тенденція до значного збільшення їх площ. Коли белігеративні ландшафтно-інженерні системи починають розвиватися без підтримки людини, за природними закономірностями, вони відносяться до зонально-азональних. Таких більше і вони чітко виокремлюються у структурі сучасних ландшафтів Поділля.

Лісопольовий тип белігеративних ландшафтів. Природні та соціально-історичні умови сприяли різноманіттю структур белігеративних ландшафтів у межах Поділля. Їх сучасне функціонування на фоні сільськогосподарських (переважно польових і лучно-пасовищних), у меншій мірі лісових та, частково, селитебних ландшафтів, суттєво не змінює їх внутрішньої структури (будови), однак впливає на процеси, що формують їх сучасний стан та зовнішній вигляд, а інколи призводять до знищення. Так, серед польових ландшафтів укріплені городища, кургани й вали більше зазнають впливу зональних кліматичних чинників, чинників, пов'язаних з веденням польових робіт і, навіть, розташування у межах поля або пасовища. Рослинний покрив і тваринний світ белігеративних ландшафтних комплексів – це суміш минулого зонального різнотрав'я та сучасних бур'янових асоціацій полів та лук. Однак, є й такі, що представляють типові лісостепові у минулому рослинні угруповання з наявністю відповідних типових видів тварин, птахів та комах.

В структурі лісопольового типу белігеративних ландшафтів Поділля

виокремлено три типи місцевостей з притаманними їм типами белігеративних ландшафтних ділянок та урочищ.

Місцевості стародавніх оборонних споруд. До них відносяться різновікові белігеративні споруди і ділянки створені для захисту окремих поселень або територій. Це укріплені городища, поселення, системи оборонних валів та ровів, фортець, замків та інших захисних споруд, що зустрічаються скрізь серед лісопольових ландшафтів Поділля.

У ландшафтній структурі оборонних місцевостей виділено своєрідні белігеративні ландшафтні ділянки та урочища.

Ландшафтні ділянки укріплених поселень. Це порівняно невеликі за площею (5-200 га) частини вододілів, схилів долин річок і балок, мисів, або окремі "гори", горби і острови, оконтурені валами та ровами. У центральних районах Поділля вони відомі як "городище", "городисько", "городок", в західних ще – "замчище", "замок".

Перші укріплення-городища, які були призначені для охорони окремих общинних поселень, побудовані в межах Поділля в епоху бронзи (II – початок I тис. до н.е.). Їх конфігурація, невеликі (2-3 га) площі часто залежали від природних умов місцезнаходження. Переважали укріплення на високих (до 100 м над рівнем долини), важкодоступних річкових або яружних мисах. Вони мали 1-2 невисоких (до 2 м) земляних валів зі схожим на пліт обмазаним глиною частоколом на вершині, рови глибиною 1,5-2 м.

В скіфський час (VII – V ст. до н.е.) у лісостепу України будувались значні за площею (140-200 га) племенні укріплення-городища. Це була найвища ступінь в розвитку оборонного будівництва. Добре збережені Мотронінське (200 га) і Шарнівське (160 га) городища в Черкаській, Немирівське (150 га) у Вінницькій, Хотівське (180 га) у Київській областях і ряд інших до сьогодення часу вражають розмірами та об'ємом виконаних земельних робіт. Частіше такі городища займають ділянку долини невеликої річки, одночасно охоплюють оборонними спорудами вододіл, схили і заплаву. Потужні вали і рови створюють тут 2-3 лінії оборони. Невеликі скіфські городища будувались на зручних для оборони крутих схилах, мисах, горах. Більшість наявних у теперішній час укріплених поселень (городищ) Поділля були побудовані на рубежі I тис. до н.е. — I тис. н.е. та в давньоруський час (IX – XIV ст.). Розвиток феодальних відносин сприяв будівництву власних укріплених городищ, їх створювали в різноманітних топографічних умовах, зокрема і на відкритих ділянках вододілів. Відомі випадки, коли укріплення-городища будували на штучних насипах.

У межах Поділля різновікові укріплені поселення зустрічаються часто, але розміщені вони нерівномірно. На зведеній археологічній карті Середнього Придністер'я позначено 124 поселення, які мають белігеративні комплекси; на Середньому Побужжі лише давньоруських городищ відомо 64 [3]. Але навіть в регіонах підвищеної концентрації укріплені поселення розміщені безсистемно. Переважають одинокі городища приурочені до вододілів і схилів долин річок. Більшість з них знаходиться за межами сучасних поселень. Не кожне укріплене поселення відноситься до рангу ландшафтних ділянок. Особливості їх сучасної ландшафтної структури, збереженість, характер використання, площі і низка інших показників дають можливість частину з них віднести до складних і навіть простих урочищ. Серед різноманітних типів урочищ, які визначають сучасну структуру белігеративних комплексів укріплених поселень, переважають оборонні вали, рови, ескарпи.

Характерні ландшафтні риси укріплених поселень визначають *урочища*

оборонних валів. Завдяки їм городища іноді називають "валами", "буртами". Значні за площею укріплені поселення оточені декількома лініями валів. Слов'янські та давньоруські городища на Середньому Побужжі та Придністер'ї оточують по 4-5 валів, але частіше тут зустрічаються 2-3 вали.

Тепер оборонні вали городищ в багатьох місцях розорані, розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами. В процесі природного руйнування з обох сторін валів формується шар відкладів, який археологи виділяють як культурний. В лісах, вали заростають типовими для цього лісового масиву породами дерев. Однак структура лісових насаджень, кількісне співвідношення порід і діловий вихід деревини ділянок на валах помітно відрізняються від прилеглих масивів лісу.

На відкритих ділянках лісостепу вали заростають типовим степовим травостоєм. Там, де не ведеться інтенсивний випас худоби, домінують тирсоковильно-типчакові асоціації з переважанням різнотрав'я і типчака. При інтенсивному випасі в травостої валів випадає типчак, і вже до середини літа вони перетворюються на пустирі з проєктивним покриттям ґрунту 60-70% тонконогом гребінчатим, вівсюгом і метлицею звичайною. З чагарників повсюдно панують глід український, різновиди шипшини, лісові яблуня та груша.

До оригінальних можна віднести *урочища ескарпів* (франц. *eskarpe* – укіс, схил). Термін використовують військові будівельники та археологи. Це круті (45-70°), штучно створені укоси висотою 8-14 м і довжиною до 2 км, що примикають з зовнішнього боку до валів укріплених поселень. Утворилися шляхом зрізання природних схилів долин річок, горбів, гір та мисів, на яких розташовані городища. Ескарпи характерні для Придністер'я, але дуже рідко зустрічаються на Середньому Побужжі. Ескарпи, що збереглися, важко відрізнити від природних схилів. Вони добре задерновані різнотравно-злаковою рослинністю і часто використовуються під сінокоси. Значна крутизна ускладнює випас худоби, що охороняє ескарпи від розвитку ерозійних процесів. З деревної рослинності характерні дикі груші і яблуні, рідше клен польовий і татарський, в штучних насадженнях акація біла, серед чагарників – шипшина (зафіксовано 6 видів), глід (3 види).

Урочища ровів хоча й частково, однак збереглися на усіх стародавніх городищах. У минулому це глибокі, до 3 інколи й до 5 метрів, лінійно витягнуті вздовж валів і фортечних стін заглиблення. Чітко виокремлювалося два види ровів: сухі та обводнені. Сухі оконтурювали городища, фортеці та замки розташовані на крутих схилах, горбах, горах, останцях; обводнені – оборонні споруди збудовані на першій, рідше другій терасі, в заплавах та на островах річок (Середнє Побужжя) тощо. Форма ровів різноманітна – від округлої до прямокутної. Однак, стінки завжди стрімкі (60-90°), без рослинності, інколи викладені цеглою або каменем (граніт, вапняк, пісковик). Забутовані рови характерні для замків та фортець, зокрема у Тернопільській області.

Коли людина перестала підтримувати рови у належному стані і вони почали розвиватися як власне белігеративні ландшафтні комплекси, рови як і вали зазнали суттєвих змін. Загалом, урочища валів збереглися краще, рови повсюдно зникають. Упродовж сторіч вони поступово нівелюються: заносяться породами власних схилів, валів, їх частково засипають, перетворюють у смітники тощо (рис. 1).

Слабко зміненими, а інколи й відновленими є урочища «оборонних ровів» викладених каменем. Лише окремі обвали мурів та дерева на кам'яних схилах ровів свідчать про їх давнє походження. Такі рови й зараз прикрашають замки та

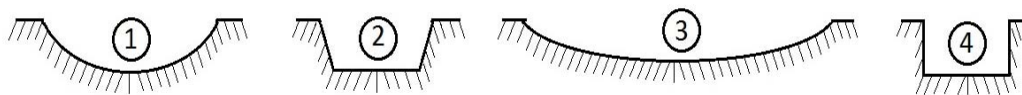

Рис. 1. Сучасні профілі урочищ «оборонні рови»

1 – коритоподібний, 2 – трапеціє подібний, 3 – блюдце подібний, 4 – прямокутний (мурований).

фортеці Поділля.

Ландшафтні ділянки виокремлених оборонних валів. Це оригінальні оборонні ландшафтні комплекси призначені для оборони не окремих поселень або фортець і замків, а окремих, важливих у відповідний проміжок часу, регіонів. На Середньому Придніпров'ї – це відома система Змієвих валів, загальна протяжність яких була 969,5 км., зараз близько 234 км. У степовій частині України такі оборонні споруди відомі під назвою Козацькі вали. Часто вони мають і власні назви: Великий, Довгий, Крутий, Атаманський, Половецький вал та інші.

На Поділлі виокремлені оборонні вали називають Трояновими. Краще вони збереглися у межах Подільського Придністер'я.

"На вершинах підвищення і паралельно течії Смотрича тягнеться довгий земляний вал, який досягає від 7 до 9 сажнів в ширину і біля сажня у висоту..., місцями вал сильно розораний, іноді навіть зовсім зникає, але невдовзі з'являється знову, досягаючи дуже значних розмірів" [11, с. 6].

Згідно І.С. Винокуру [1], Троянові вали були створені черняхівськими племенами в I–II ст. н.е. і слугували засобом захисту від римлян за часів імператора Трояна (98-117 рр. н.е.), а значно пізніше (IV–V ст.н.е.) – від набігів кочівників, зокрема гуннської орди. На теперішній час Троянові вали, здебільшого, зруйновані.

Згідно дослідженням М.П. Кучери [9] подібні до Троянових валів оборонні споруди й в інших регіонах України споруджували способом пошарового насипання порід. Оборонні вали насипали з порід прилеглих до них територій. Зараз виокремлені оборонні вали, особливо на вододілах, являють собою оригінальні бєлігеративні урочища, здебільшого трьох видів – степові, з різнотравно-злаковою рослинністю, або з насадженням ялини, дубу, клену і тополі. Однак, переважають вали лучно-чагарникового виду із заростями терену чорного, шипшини, глоду серед різнотрав'я. Частину з них взято під охорону.

Рови виокремлених оборонних споруд збереглися гірше. Часіше їх засипають. Там, де рови збереглися, вони й зараз мають значні розміри: глибини до 4м., конусоподібні, з крутими(50-80°), задернованими схилами. Об'єм рову й тепер майже співпадає з об'ємом насипного валу. У ровах рослинність розвивається краще, особливо на схилах східної та південно-східної експозиції. Тут й деревна рослинність зустрічається частіше. Переважають у насадженнях акація біла, тополя срібляста, клени американський, польовий і татарський, різні види диких груш і яблунь, шипшини і глоду. Від дна рову і до вершини валу прослідковується *висотна диференціація рослинних асоціацій*: бурянові – буряново-різнотравні – різнотравні – різнотравно-злакові – злакові (рис. 2). У процесі польових досліджень заболочених ровів виокремлених оборонних споруд не зустрічалося, лише на окремих ділянках їх днища частково зволожені.

Місцевості оборонних ліній. Прикордонність Поділля зумовила будівництво

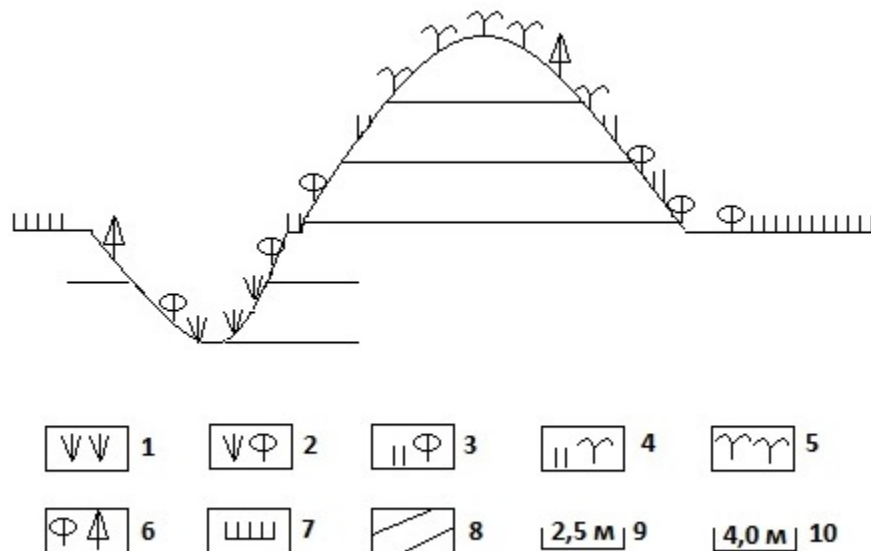

Рис. 2. Висотна диференціація рослинності на виокремлених оборонних спорудах (рів – вал) Поділля

Рослинні асоціації: 1 – бурянові, 2 – буряново-різнотравні, 3 – різнотравні, 4 – різнотравно-злакові, 5 – злакові, 6 – окремі дерева(чагарники), 7 – просторове розташування висотних смуг рослин, 8 – шари насипних порід. Масштаби: 9 – вертикальний, 10 – горизонтальний.

не лише точкових(замки, фортеці) й виокремлених(вали, рови) оборонних споруд, але й оборонних (укріплених) ліній. Це складні й часто оригінальні системи белігеративних ландшафтних комплексів, що функціонально тісно пов'язані між собою, створені для захисту стратегічно важливих ділянок державних кордонів, важливих в економічному й військовому аспектах районів або напрямів ведення військових дій. З такого роду військових споруд відомі лінія Маннергейма, збудована наприкінці 30-х років ХХст на кордоні між Фінляндією і Росією; оборонна лінія Арденах (Атлантичний вал), створена німцями під час Другої світової війни, система французьких укріплень – лінія Мажино та інші.

На Поділлі до таких своєрідних оборонних структур відносяться «лінія Сталіна» – система вузлових фортифікаційних споруд, збудованих на лівобережжях долин річок Дністер і Збруч, для захисту західних кордонів тодішнього Радянського Союзу (до 1939 р). Складалася з 13 укріпрайонів. В межах Поділля проходили оборонні лінії Кам'янець-Подільського, Летичівського укріп районів. Станом на початок 1941 року будівництво «лінії Сталіна» було завершено. В її структуру входило 138 оборонних об'єктів. Під час відступу радянські війська цю «лінію» зруйнували, однак частина оборонних споруд у задовільному стані збереглась до наших днів [8].

Різноманіття белігеративних ландшафтних комплексів оборонної «лінії Сталіна» дало можливість в їх структурі виділити ландшафтні ділянки й урочища.

Белігеративні ландшафтні ділянки оборонних ліній. У структурі оборонної лінії укріпрайону їх декілька. Територіально белігеративні ландшафтні ділянки відповідають оборонним вузлам. Вони охоплюють ту частину оборонної лінії, яку оборонні вузли захищали. У польових умовах межі белігеративних ландшафтних ділянок зараз виявити майже неможливо. Однак, на військових картах з оборонними лініями, вони прослідковуються чітко.

В структурі белігеративних ландшафтних ділянок оборонних ліній ще й зараз чітко виокремлюються, особливо серед польових та лучно-пасовищних ландшафтів, белігеративні урочища, зокрема ДОТів, ДЗОТів, окопів, ровів та ін.

Урочища ДОТів (аббревіатура від російського терміну «довготривала вогнева точка») загалом займали незначні площі (20-60-80 до 120м²). У наш час ці складні белігеративні ландшафтно-інженерні системи перетворились у ландшафтно-техногенні які пасивно взаємодіють з довкіллям. В урочищах ДОТів і ДЗОТів («довготривала земляна вогнева точка») добре збереглися бетонні стіни, два-три поверхи кімнат, території навколо них заростають різнотрав'ям, чагарниками та окремими деревами, які й виділяють ДОТи серед розораних полів. ДОТи і ДЗОТи частіше приурочені до крутих схилів долин річок, окремих «гір», останців, а також «брівок» схилів і плакорів.

Урочища окопів – це система окремих заглиблень (ям) глибиною спочатку від 1,8 до 2,0, зараз 0,6-1,0 м, з'єднаних між собою неглибокими (до 1,8м.) траншеями, тепер майже знівельованими (глибина 0,4-0,6 м), ускладнена мікрогорбками порід (висотою 0,3-0,5 м) з траншей і окопів. Такі урочища частіше зустрічаються на межі схилового і плакорного типів місцевостей. Вони тягнуться інколи на десятки й, навіть, сотні метрів при ширині до 10-20 м. Зараз це своєрідні белігеративні урочища з мікрогорбкуватою поверхнею, малопотужним ґрунтовим покривом, що повністю задерновані на луках різнотравно-злаковою, а в лісах зайняті деревною і чагарниковою рослинністю. На полях окопи і траншеї вирівняні, розорані, однак прослідковуються на фоні типових тут ґрунтів.

Біля урочищ «ДОТів» і «окопів» ще й тепер прослідковується підвищена концентрація різноманітних за глибиною (до 2,4 м) та діаметром (до 5-6 м) з покатими схилами й переважно зарослих різнотравно-злаковою та буряною рослинністю, *урочищ вирв* від вибухів снарядів. Інколи в них зложені днища або ями зайняті сміттям. Вирв більше в лісах, на луках і пасовищах; на полях їх можна зустріти рідко. Там, де на поверхню виходять карбонатні породи, вирви можна прийняти за карстові воронки.

Біля доріг, що перетинають укріпайони Поділля, особливо у Придністері, зустрічаються *урочища оборонних протитанкових ровів*. Це залишки переважно асиметричних у минулому ровів, що інколи нагадують ескарпи. Сучасна глибина таких ровів не перевищує 1,5 м, ширина до 5,0 м і вони часто подібні до занедбаних меліоративних каналів.

Курганний тип місцевостей. В структурі класу белігеративних ландшафтів курганний тип місцевостей вперше виокремив Г.І. Денисик [4]. В процесі польових ландшафтознавчих досліджень в структурі курганного типу місцевостей виокремлено кілька типів курганних урочищ.

Урочища одиноких курганів. Це найпростіші за будовою і структурою белігеративні ландшафтні комплекси. Сторожових курганів у межах Поділля небагато. За даними археологів та істориків – їх (курганів) близько трьох десятків [13]. Приурочені, переважно до вододільних та плакорних місцевостей, зустрічаються і в межах терасових місцевостей. Найкраще вони виокремлюються на полях і луках, є і в лісах, на околицях міст і сіл. Різниця лише в кількості, особливостях ландшафтової структури та сучасному стані. Найвищі з них мають власні назви: «Сторожовий», «Високий», «Горбатий», «Одинокий», рідше «Могила» або просто «Курган». Від курганів походять назви численних урочищ: «за курганом», «за могилою», «курганів горб», «біля сторжовика» тощо.

Вік курганів – від кількох тисячоріч (бронзовий вік) до кількох сотень років. Виокремлюються й сучасні кургани насипані на честь знаменитих історичних, військових, культових подій або відомих людей. Найбільші за розмірами та широко розповсюджені на Поділлі кургани скіфського (VIII–Vст. до н.е.) та ранньослов'янських (II ст. до н.е. – VI ст. н.е.) часів. Інколи функції сторожових курганів виконували й кургани-могили. До таких на Вінниччині відноситься курган «Сорока» в околицях однойменного села Іллінецького району. Його початкова висота близько 30 м, зараз – 12 м, діаметр – 60-62 м.

Будова сторожових курганів, здебільшого, проста (рис. 3). Вони насипані

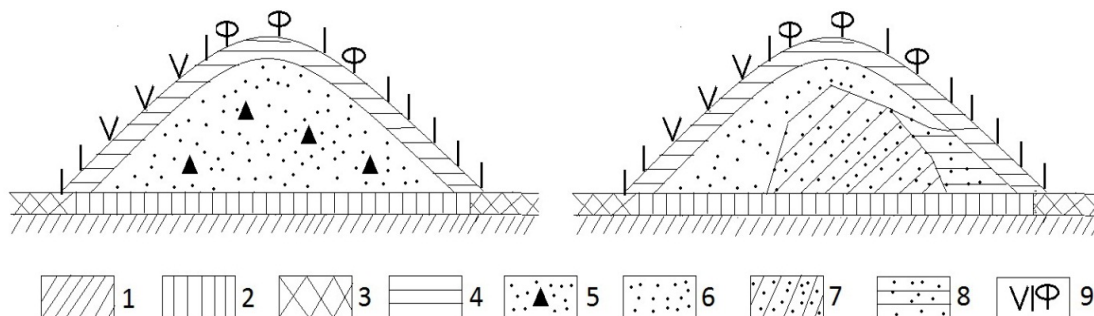

Рис. 3. Типова будова сторожових курганів Поділля

1 – підстильні породи, переважно леси і лесоподібні суглинки; 2 – поховані ґрунти (сірі лісові або чорноземи); 3 – сучасні розорані ґрунти; 4 – ґрунти нерозораних курганів: переважають чорноземи; 5 – однорідні суміші з включеннями вапняку, пісковика, граніту; 6 – однорідна суміш ґрунтів та лесів; 7 – суміш лесів і ґрунтів; 8 – суміш лесів і піску з ґрунтами; 9 – злаково-різнотравна з кущами глоду, шипшини або клену польового рослинність.

сумішшю різних типів ґрунтів з лесом, лесоподібними суглинками, глинами, іноді в їх складі є вапняк, пісковик і граніт. Сторожові кургани-могили складніші за будовою, інколи це своєрідні інженерні споруди.

За висотою кургани Поділля розділено на три групи: низькі – 0,5-2 м; середні – 2-6 м; високі – 6-10 і більше метрів. За кількістю переважають низькі або їх залишки. Краще збереглися високі і частина середніх курганів. Більшість з тих, що збереглися, мають власні назви. Кургани заростають різнотравно-злаковою рослинністю, чагарниками або засаджені ялиною, сосною, акацією, березою і кленом.

Урочища курганних груп об'єднують від 2-3-х до 8-12 різновікових, неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Займають площі від 0,2 – 0,5 до 1,5 – 2,0 га. У кожній групі виокремлюється 1-2-3 великих кургани. Кургани інколи з'єднуються або віддалені один від одного на відстань від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани і простір між великими інколи розорюють. Урочища курганних груп добре виокремлюються на плакорних і вододільних місцевостях в околицях сіл Сальник (8 курганів), Сорока (4 кургани) та інших Іллінецького району Вінницької області. Групи курганів – це, переважно, складні белігеративні урочища. У таких урочищах кургани зберігаються краще. Рослинний і тваринний світ тут інколи багатий рідкісними або ендемічними видами. В степу або серед розораних полів урочища курганних груп – єдині ділянки природної рослинності. Вони рідко використовуються в господарських цілях, розорюють або знищують лише у виключних випадках.

Поліський тип белігеративних ландшафтів. У межах Поділля поліські ландшафти представлені двома розірваними між собою ареалами: власне Поліссям на

півночі Хмельницької області й Подільськими поліссями, що розташовані у верхній частині басейну Південного Бугу на межі Хмельницької та Вінницької областей. Природа й ландшафти цих ділянок Полісь детальніше досліджені в спеціальних монографіях [5, 6].

Польові дослідження поліського типу бєлігеративних ландшафтєв Поділля показали, що за способом формування, структурою та класифікацією вони суттєво не відрізняються від лісопольового типу бєлігеративних ландшафтєв. Однак, мають низку ознак, які їх явно виокремлюють, що й призвело до виділення поліського типу бєлігеративних ландшафтєв. Серед них такі:

- концентрація бєлігеративних ландшафтєв біля основних доріг руху транспорту, особливо перехресть, мостів, бродів, дамб. Це зумовлено тим, що решта території Полісь занята густими лісами, болотами, перезволоженими ґрунтами, озерами, мілководними, але часто заболоченими річками;
- приуроченість оборонних споруд до вершин і відповідних схилів дюн, невисоких, але крутих берегів річок, околиць лісів, що примикали до доріг, берегів озер та ставків. У районах розповсюдження поліських ландшафтєв гриви і дюни, здебільшого, мають найвищі відмітки поверхні, домінують на певних територіях, порівняно сухі й придатні для будівництва бєлігеративних споруд;
- погана збереженість (крім замків і фортець) бєлігеративних ландшафтних комплексів, особливо окопів, шанців, частково ДОТів і ДЗОТів, й загалом укріп районів, а також стародавніх валів і городищ. Це зумовлено їх будівництвом у межах піщаних дюн, грав, берегів та підвищень. Краще збереглися бєлігеративні ландшафтні комплекси з бетону приурочені до берегів долин річок складених лесами, різними глинами, вапняком і гранітами;
- ширше й активніше використання в процесі воєнних дій натуральних і антропогенних водних комплексів, лісових ландшафтєв у межах яких бєлігеративних ландшафтних комплексів було менше, але вони, зокрема у лісах, збереглися краще.

Висновки. В структурі бєлігеративних ландшафтєв Поділля можна виокремити два їх зональних типи – лісопольовий і поліський. Особливо сприятливим для формування бєлігеративних ландшафтєв був лісопольовий тип ландшафтєв. На його фоні чітко виокремлюються місцевості стародавніх оборонних споруд: укріплені городища й окремі поселення, виокремлені системи оборонних валів і ровів, замки і фортеці тощо, місцевості оборонних ліній з укріпрайонами, а також курганий тип місцевостей у структурі якого виділено типи одиноких курганих урочищ і урочища курганих груп.

Література

1. Винокур І.С. Історія лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя / І.С. Винокур. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.
2. Воловик В.М. Тафальні ландшафти // Ландшафт як основа науки / В.М.Воловик. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
5. Денисик Г.І. Лісополе Ураїни / Г.І.Денисик. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
6. Денисик Г.І. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
7. Дудник Н.И. Природные ресурсы и ландшафты Тамбовской области / Н.И.Дудник. – Тамбов: ТІМ, 1980. – 142 с.
8. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький: Видавництво Національної

- академії ДПС України імені Б.Хмельницького, 2005. – Ч.2. – 516 с.
9. Кучера М.П. «Троянові» вали Середнього Придністров'я / М.П.Кучера // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43-55.
 10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
 11. Тверитинов К.И. Военно-статистическое описание Подольской губернии / К.И. Тверитинов – СПб., 1849. – Ч.2. – С. 166.
 12. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика / В.И. Федотов. – Воронеж: ВГУ, 1985. – 189 с.
 13. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья / П.И. Хавлюк // Советская археология. – 1961. – №3. – С. 187-201.
-
1. Vinokur I.S. History steppe Dniester and Southern Bug region / I.S. Vynokur. – Kyiv-Odessa: High School, 1985. – 124 s.
 2. Volovik V.M. Tafal'ni landshafty // Landshaft kak osnova nauki / V.M. Volovik. – Vinnitsa : Gipanis, 2000. – S. 197-199.
 3. Denisik G.Í. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoï Ukraïni / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
 4. Denisik G.Í. Prirodnicha geografiya Podíillya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
 5. Denisik G.Í. Lisopole Uraïni / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Tezis, 2001 – 284 s.
 6. Denisik G.Í. Lisostepoví políssya / G.Í. Denisik, O.P. Chizh. – Vinnitsya: Teza, 2007. – 210 s.
 7. Dudnik N.I. Prirodnyye resursy n landshafty Tambovskoy oblasti / N.I.Dudnik. – Tambov: TÍM, 1980. – 142 s.
 8. Koval' M.V. Dovgotrivala fortifikatsiya na terenakh Ukraïni naperedodní ta píd chas drugoï svítovoï víyni. Mífi í realíï / M.V. Koval'. – Khmel'nits'kiy: Vidavnitstvo Natsíonal'noï akademíï DPS Ukraïni ímení B.Khmel'nits'kogo, 2005. – CH.2. – 516 s.
 9. Kuchera M.P. «Trojanoví» vali Seredn'ogo Pridnistrov'ya / M.P.Kuchera // Arkheologíya. – 1992. – №4. – S. 43-55.
 10. Mil'kov F.N. Chelovek i landshafty / F.N. Mil'kov. - M.: Mysl', 1973. – 222 s.
 11. Tveritinov K.I. Voyenno-statisticheskoye opisaniye Podol'skoy gubernii / K.I. Tveritinov/ – SPb, 1849. – CH.2. – S. 166.
 12. Fedotov V.I. Tekhnogennyye landshafty: teoriya, regional'nyye struktury, praktika / V.I. Fedotov. – Voronezh: VGU, 1985. – 189 s.
 13. Khavlyuk P.I. Ranneslavyanskiye poselennya v sredney chasti Yuzhnogo Pobuzh'ya / P.I. Khavlyuk // Sovetskaya arkheologiya. – 1961. – №3. – S. 187-201.

Подано до редакції 02.02.2015

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

УДК 911.2.712(477.4)

Kravtsova I.V.

Uman State Pedagogic University named after Pavlo Tychyna

Garden-park landscapes and the econetwork system of the right-bank forest-steppe of Ukraine

A Law of Ukraine “About State program of formation national ecological networks of Ukraine on 2000-2015 years” was accepted in 2000. From this time a great work of the development of ecological network in Ukraine has been done. The including of garden-park landscapes in the structure of the ecological networks of Right-bank Forest-steppe of Ukraine were proposed in the article. Ought to say, the garden-park landscapes is a special group of anthropogenic landscapes. They are excellent examples of rational using of natural resources on the one hand and their conservation of the other. Garden-park landscapes are anthropogenic landscapes, created by man’s activity within the limits of which organized natural elements such as relief, water, soil, flora in combination with small architectural forms and constructions make up interconnected and correlated unity. Gardens and parks are the special scientific objects that devoted of the works of famous domestic and foreign scientists, which revealed the landscape-typological and artistic foundations of landscape architecture, technology issues creating green spaces, gardens and parks forming compositions, showed the role of social and ecological gardening. But from point of view of the physical geography and antropogenetic landscape science it isn’t investigated science problem. That why in article were showed role the garden-park landscapes in the structure of the ecological networks of the Right-bank Forest-steppe of Ukraine.

Key words: garden-park landscape, ecological networks, Right-bank Forest-steppe of Ukraine.

Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти та екомережа Правобережного Лісостепу України. Закон України "Про Державну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки" був прийнятий в 2000 році. З цього часу велика робота з розвитку екологічної мережі в Україні була зроблена. У статті пропонується розглянути включення садово-паркових ландшафтів в структуру екомережі Правобережному Лісостепу України. Варто зазначити, що садово-паркові ландшафти – це особлива група антропогенних ландшафтів. Вони є прекрасними зразками раціонального використання природних ресурсів, з одного боку, і їх збереження з іншого. Садово-паркові ландшафти – це антропогенні ландшафти, створені діяльністю людини, в межах якої природні елементи, такі як: рельєф, вода, ґрунт, рослинність в поєднанні з малими архітектурними формами і спорудами створюють взаємопов'язану і взаємообумовлену єдність. Сади і парки – це об'єкти наукового дослідження, вивченню яких присвячені роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, які дослідили ландшафтно-типологічні і художні основи ландшафтно-архітектури, розкрили питання технології створення зелених насаджень. Проте з точки зору фізичної географії та антропогенного ландшафтознавства – це не досліджена наукова проблема. Тому в статті була показана роль, яку садово-паркові ландшафти можуть відіграти в структурі екологічної мережі Правобережного Лісостепу України.

Ключові слова: садово-парковий ландшафт, екомережа, Правобережний Лісостеп України.

Кравцова И.В. Садово-парковые ландшафты и экологическая сеть Правобережной Лесостепи Украины. Закон Украины «Про Державну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» был принят в 2000 году. С этого периода началась интенсивная работа по развитию экологической сети в Украине. В работе предлагается рассмотреть вопрос включения садово-парковых ландшафтов в структуру экосети Правобережной Лесостепи Украины. Следует отметить, что садово-парковые ландшафты – это особая группа антропогенных ландшафтов. Это прекрасные примеры рационального использования природных ресурсов с одной стороны и их сохранения с другой. Садово-парковые ландшафты – это антропогенные ландшафты, созданные деятельностью человека, в которых естественные элементы, такие как: рельеф, вода, почвы, растительность в соединении с малыми архитектурными формами и сооружениями создают взаимосвязанное и взаимообусловленное единство. Сады и парки – объекты научного исследования, изучению которых посвящены труды известных отечественных и зарубежных учёных, они раскрывают проблемы ландшафтно-типологических и художественных основ ландшафтной архитектуры, технологии создания

зелёных насаждений. Но с точки зрения физической географии и антропогенного ландшафтоведения – это не раскрытая в научном понимании проблема. Поэтому в статье показана роль садово-парковых ландшафтов в структуре экосети Правобережной Лесостепи Украины.

Ключевые слова: садово-парковый ландшафт, экосеть, Правобережная Лесостепь Украины.

Introduction. Today a world's society hasn't the main problem than the problem of balanced development. More precisely, a human being ought to stop on the level of *Homo habilis* or later level *Homo* ... when he was a part of a living substance. In these conditions human being can live. A great transformation of natural's conditions and resources began with the development of the economical activity. The real features of the danger of the human activity had been realized in the 70-th years of XX centuries by the scientists of the "Rome's club". They had prognosticated the global influence over the economical development to a condition of natural environment. Yet the beginning of the third millennium reveals a moment in which changes in social, scientific and technological sectors are rapid and multiple. In a dynamic environment changes in nature too become more and more human-driven, while the landscape becomes human-dominated [2, 14]. That's why, a balanced development of territories and rational using of the natural resources is an actual scientific problem.

The aim of the research is to show a place of the garden-parks landscapes in the structure of the ecological networks of Right-bank Forest-steppe of Ukraine.

Outgoing materials. Throughout the centuries, land use was adapted to the restricted technical ability of people to change land in Europe this led to a rather stable pattern of landscapes until the second half of the XIX century. Then around 1850 the industrial revolution started. It meant a revolution not only in the urban environment, but also in the rural environment.

The history of nature conservation and of urban ecological networks started as a reaction to the industrial revolution. Already in the last half of the nineteenth century and the first period of the twentieth century nature was integrated into urban planning, for instance when the main axes of towns were developed into green boulevards, such as the Champs Elysees and the footpaths along the Seine in Paris (Searns 1995). In the USA Frederic Law Olmsted proposed in 1860 a plan for Brooklyn and later for Boston to link the urban parks and quarters by green corridors, the "parkways". These are routes to and from the urban parks surrounded by trees and with an aesthetic and recreation function. These parkways were between 65 and 150 m wide. The Boston plan is still partly extant and known as the "Emerald Necklace", and also has a drainage function for the town. Drainage remained an important function of plans for green corridors through the whole century.

In England in the same period Ebenezer Howard (1898) developed the greenbelt concept, meant to regulate the urban sprawl of London and other urbanizing areas in England by surrounding the inner city with parks about 8 km wide. Behind this belt commercial and industrial areas should develop. London is the clearest example of this approach. The difference between the two approaches is the linking function of the parkways and the dividing function of the green belts.

In other countries, such as the Netherlands, developments took place comparable to those in the USA and England. The industrial revolution had a heavy impact on the cities and a need for urban green developed: the Amsterdam Vondelpark was one of the first urban parks, established in 1870. The Dutch housing law of 1901 allowed town authorities to designate areas as open space for public use. The city of Arnhem was, around that period, the first town that officially designated a park as "public green

space” and there the park system still reaches from outside town into its city centre.

Interesting experience nature conservation has Poland. The first legislative act, which allowed protect natural sites was established in 1918 as s Regency Council decree on the care of monuments of art and culture. Poland was one of the first countries in the world which introduce legal protection of geological objects. As a form of protection nature monument appeared in the first Polish Nature Protection Law issued in 1934, which was one of several such law instruments in Europe. Nature reserve, as the legal form of protection, was introduced to the next Nature Protection Law in 1949, but the nature reserves were created in Poland already in the XIX century [15].

Nature conservation and urban development joined forces in the 1920s. At the international congress on housing and urban development in Amsterdam in 1924 the statement was made that nature is important for outdoor recreation, for its scenic beauty and its intrinsic value. Urban planners and architects pleaded for the development of parkways and in this period several were constructed. After the first nature conservation year, 1970, changes took place in nature conservation in Western Europe. Nature conservation acts were revisited in many western European states, in some cases by amending existing legislation and in other cases by formulating a new and more integrated nature conservation policy relating issues such as recreation, urbanization, regional planning and agriculture. In this period nature conservation obtained a more or less accepted position in policy [14].

In 2000 a Law of Ukraine “About State program of formation national ecological networks of Ukraine on 2000-2015 years” was accepted. Today questions of working out of the ecological networks of Ukraine are showed in many scientific works such scientist’s as V. Domashlinec [1], Yu. Shelyag-Sosonko [2, 12], Ya. Movchan [4, 5], V. Nikiforov [6], G. Parchuk [7], V. Samoilenko [9], L. Tsarik [11] and others.

Results and discussion. An ecological network is recognized as a framework of ecological components: core areas, corridors and buffer zones, which provide the physical conditions necessary for ecosystems and species populations to survive in a human-dominated landscape [14]. Ecological network is a complicated, of different levels, spatial system, which includes natural biotic and abiotic elements, ecosystems, changed and degraded landscapes, which linked functionally and territorially [2, 3, 8, 12].

A special group of anthropogenic landscapes is a group of garden-park landscapes. It’s unique group in which natural’s components, anthropogenic and engineering systems are combined. Garden-park landscapes are anthropogenic landscapes, created by man’s activity within the limits of which organized natural elements such as relief, water, soil, flora in combination with small architectural forms and constructions make up interconnected and correlated unity.

Gardens and parks are the special scientific objects that devoted of the works of famous domestic and foreign scientists, which revealed the landscape-typological and architectural and artistic foundations of landscape architecture, technology issues creating green spaces, gardens and parks forming compositions, showed the role of social and ecological gardening. Significant number of works contains the information about the design, construction and renovation of parks and gardens, the features of their architectural planning and landscape organization, the basic techniques of composition trees and shrubs and flower-ornamental plantings, their features for color decisions, rules, planting and care etc.

The researches are conducted of the floristic composition of parks and gardens, historical experience introduction and acclimatization of woody plants, morphological

characteristics of native and exotic plant species, the annual cycle of development, methods of reproduction, and prospects for planting.

Gardens and parks are original expression of an epoch, man's attitude to nature; they embodied different religious and ethnical concepts. In antiquity in the Middle and Far East a garden meant "paradise" – a place of paradise pleasure; a garden – a dwelling of spirits, pagan deities; the symbolical image of nature, a place of profound internal contemplation of the world. In Europe in absolutism times gardens and parks demonstrated man's power over the nature. In the 18-th century a garden was the subject of romantic delight before the majesty of nature, the place inhabited by legends, antique myths and historical associations. But at the same time parks are considered to be museums of nature, and the question of their preservation is simultaneously developed. This is the way of overcoming man's separation from natural environment. They are a special compromise between necessities to transformation, using nature and at the same time to conserve it, forming comfort conditions for human's living and activities [13].

The formation of garden-park landscapes of the territory of research was influenced by two main factors. First, the characteristics of cross-border position territory for centuries. It does not matter that it was the limit: between North and South, or between East and West. As the barrier and function boundaries combination led some interesting trends. Or it was the isolation from the outside or outside influence diffusion. Secondly, the wave of development in which are in turn due to migration flows and historical features of the area. They are not only the branches of a single cultural and historical environment but also a variety of the ethnic elements. Overlay primary historical and cultural heritage of later accretions related to exposure to complications of existing technological elements, allows for the results of ethnic influences and features many ethnic groups.

In different historical times, man has sought to harmonize the environment that surrounded his. The first harbingers of modern garden-park landscapes were orchards with ancient villages and forest lands. According to N. Nehuzhenko [108] objects that formed the basis for modern historical and cultural landscapes were sacred tracts. Sacred tracts considered the seat of divine beings. They carefully guarded and kept in the inviolable condition. Beside them, prohibits any economic activity. As sacred objects were selected tracts of nature, distinguished by a special beauty or had unusual quality.

There are 114 garden-park landscapes on the territory of Right-bank Forest-steppe of Ukraine. They are included in to the natural-reserved fond and the register of the monuments of architectural and town-planning of Ukraine. These objects not only support a balance of the investigated territory, but carry out the recreation, historical-cultural role and the functions of water and soil protection. Ecological networks are different in purpose, function and domain. They can function at ecological, human and artificial levels. We offer to include the gardening-park landscapes into the structure of the regional and local networks of Right-bank Forest-steppe of Ukraine. The gardening-park landscapes that have considerable size or they are known as a masterpiece of gardening-park art can be core areas of regional networks. Such core areas can be National dendrological park "Sofiyvka" of NAS of Ukraine (168, 4 hectares), park "Olexandria" of NAS of Ukraine (200 hectares), Korsun-Shevchenkiivskiy park (97 hectares), etc. Small gardening-park landscapes can be core areas of local networks.

Gardens and parks created in areas unsuitable for agriculture. Within the

research of the territory they are confined to valleys, so the landscape structure view riverbed, floodplain, slopes and watershed types of areas. The studies have shown that in the structure of the riverbed type areas can distinguish natural aquatic systems and aquatic antropogenetic systems presented ponds, canals, waterfalls and more. Type of floodplain areas expressed in river valleys. Characteristic group tracts are various types of meadows, compound alluvial sediments of different grain size in meadow and meadow-marsh soils. Slope type of terrain represented slopes of varying steepness, morphology complicated. There tracts steep slopes (350), the so-called wall, many gullies, ravines and natural outcrops - scarps, cornices, various forms of weathering. They are covered with forests; plantations park partially fenced and terraced retaining walls, various available paths and stairs. Watershed type represented tracts plains areas and (0-30) surfaces, mostly busy park plantings. Typically, within this type of terrain built palaces, located commercial buildings, broke rides and more.

National dendrological Park "Sofiyivka", NAS of Ukraine was established on the area covered by steppe vegetation. The area is dissected beamed and the river valley Bagno with outputs crystalline rocks to the surface. Today "Sofiyivka" is a monument of world Landscape type of landscape art of the XVIII – early XIX centuries. It grows more than 2,000 species of trees and shrubs (of local and exotic), including: taksodium (cypress swamp), Weymouth pine, tulip tree, sycamore, spruce and many others.

Old park "Alexandria" was founded in 1797 originally as a summer and then the main residence of Count Branicki. It stretches over the river Ros on the south-western outskirts of the city Bila Cherkva on the area of 200 hectares on a former natural oak. The basis of the the relief of the park is sloping to the river slope southern exposure, cut in three deep beams into four parts. These wooded beams gradually expanded to the river and on the basis of their rates have been established covering about 12 hectares. In the coastal part of the ground breaking sources of curative water and granite. All this contributed to the creation of dynamic water streams with cascades and waterfalls. Landscape Park supplemented and enhanced affluent the river Ros and its lush valley, the water surface area within the park which exceeds 10 hectares.

On the outskirts of the village Sinitsa Khrystynivka district of Cherkasy region is Sinitsky park-monument of landscape art XVIII – XIX centuries. T. Yalovitsky initiated the creation of the park landscape in a picturesque village Sinitsa in the same river valley. Was excavated pond in the shape of a semicircle; poured four islands across the pond was built brick arch bridge in Venetian style. Opposite the bridge was central entry. In the eastern part of the park was built one-storey house with four columns at the entrance, stables, outbuildings; were planted rare species of trees: larch (*Larix decidua* Mill.), Crimean pine (*Pinus pallasiana* D. Don), plane trees (*Platanus* L.), broad-leaved linden (*Tilia platyphyllos* Scop.), tulip tree (*Liriodendron tulipiferum* L.). Area of the park is 42,3 ha.

The Nemirovsky park is a park-monument of landscape architecture and monuments of architecture and urban planning that situated in the city Nemirof of the Vinnytsia region. As for the History of the park, the exact time the park laying wasn't determined. Small parter adjacent to the western facade of the palace, and a larger (0.75 hectares) to the east. Today, the design of the parters used with hedges Spruce (*Picea pungens*), berry yew (*Taxus baccata* L.) and evergreen boxwood (*Buxus sempervirens* L.). There are walls of hornbeam. Previously, a number of parters had lawns. Through them you can see fields outside the park, to which more than 400 m. Today, the prospect blocked of the palace of culture. Parters occupy about 1 ha of the 85 ha. South

of the palace is the slope. It is based on a cascade of large ponds. On the shore of one of them created a composition from granite boulders that resembles natural outputs crystalline rocks to the surface. Sometime in the park were 250 species of trees and shrubs, in 1941 - 100, in 1945 – 75, today – 113.

Park in the village Pechera of Tulchinsky district of Vinnytsia region was laid by G. Duka in 1682. Initially its plan had the shape of an elongated rectangle parallel to the river, divided in half on the larger side of the broad avenue Four-formed of linden tree from the gate to the palace. At the end of the eighteenth century, when fashion spread of the landscaped park, new home, Sveykovski, built a palace, greatly expanded area of the park through the valley and left bank of the Bug. In the Pecherskij park survived the last explosion past epochs: Romanesque architecture styled mausoleum. The inscriptions on the plinth made in Polish: "Designed Vladislav Gorodetsky," Constantine built and Yanina Potocki, wife Potocki, 1904. In the early nineteenth century, Jan Sveykovskyy built on the site of the former estate of the great palace in the classical style. From the entrance to the palace was a Four-linden alley. Planning Park on plane plateau was regular. The slopes were covered to the Bug of natural forest. On the slopes were natural stones that exits to the surface. Today Pecherskij park called just right-bank part, which occupies 19 hectares. Left bank called Sokiletskij park which has area of 26 hectares.

Garden-park landscapes are forward to:

- conservation and reproduction of the landscapes, specific and genetic diversity; preservation of the phytogenofond and phytocenofond;
- stabilization and supporting of dynamic equilibrium of the natural and economical systems;
- expansion and organization of the tourist and recreation system of the region;
- optimization of the nature using;
- amelioration of the living conditions.

Conclusions. The development of ecological networks in Ukraine is a logical development in the history of nature conservation and rational used of the natural resources. An increased understanding of the functioning of ecosystems and populations on the one hand, and the huge changes in the structure of the Ukrainian landscape on the other, made scientists, policy makers and planners aware that nature conservation through site protection would not be sustainable in the long term. Ecological networks and gardening-park landscapes as core areas in the structure of them are decision a great problem of harmonization the areas of human living and formation rational organized space.

References

1. Domashlinets' V. Halyts'ko-Slobozhans'ka ekolohichna merezha. Rozbudova natsyonal'noy ekomerezhi / Volodymyr Domashlinets', Yaroslav Movchan // Zhyva Ukrayina. – 1998. – № 13-14. – S. 1-2.
2. Shelyah-Sosonko Y.R. Zberezhennya y nevisnazhlyve yspol'zovanye bioriznomanittya Ukrayiny: stan ta perspektyvy / YU. R. Shelyah-Sosonko, D. V. Dubyna, L. P. Makarenko ta in. ; vidp. red. Y.R. Shelyah-Sosonko. – K.: Khimdzhest, 2003. – 246 s.
3. Ivanenko I. Novyy zakon "Pro Zahal'noderzhavne prohramu formyrovanye natsyonal'noy ekomerezhi Ukrayiny na 2000-2015 roky" / I. Ivanenko, O. Shalays'ka // Zhyva Ukrayina. – 2000. – № 3-4. – S. 1-2.
4. Movchan Y. Do Dyskusiyyi pro shlyakhy vtilennya ekomerezhi / Yaroslav Movchan // Zhyva Ukrayina. – 1999. – № 9-10. – S.1-2.
5. Movchan Y. "Zeleni korydory" - v maybutnye. Ekolohichna merezha Ukrayiny / Yaroslav Movchan // Zhyva Ukrayina. – 1998. – № 7. – S. 1-2.
6. Nykyforov V.V. Ekolohichna merezha Seredn'oho Prydniprov'ya: suchasnyy stan i shlyakhy optymizatsiyyi / V.V. Nikiforov. – Dnipropetrovs'k: Vydavnytstvo Dnipropetrovs'koho universytetu,

2003. – 186 s.
7. Parchuk H. Ekologichna mrezhha: natsional'ni perspektyvy / Hryhoriy Parchuk // Zhyva Ukrayina. – 1998. – № 8. – S. 1-2.
 8. Pro vykonan zahal'noderzhavnoyi prohramy formyrovanye natsyonal'noy ekomerezhzi u 2001 hodu // Zhyva Ukrayina. – 2001. – № 11-12. – S. 1-4.
 9. Samoylenko V.M. Heoinformatsiyne modelyuvannya ekomerezhzi / V.M. Samoylenko, N.P. Korohoda. – K.: Nika-Tsentr, 2006. – 223 s.
 10. Derkach O. Teoretychni ta praktychni aspekty formyrovanye ekomerezhzi na prikladi Mikolayivs'koyi oblasti Ukrayiny / Oleh Derkach, Hanna Kolomiyets', Vasyl' Kostyushyn [ta in.] // Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya "Heohrafiya". – 2004. – CH. 2. № 2. – S. 211-215.
 11. Tsaryk L. Sotsial'no-ekologichna rol' y znachimist' rehional'nykh ekomerezhzi / Lyubomyr Tsaryk, Petro Tsaryk // Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya "Heohrafiya". – 2004. – № 2.CH. – S. 198-206.
 12. Shelyah-Sosonko Y. Ekologichna mrezhha – natsional'ne nadbannya Ukrayiny / Yuriy Shelyah-Sosonko // Zhyva Ukrayina. – 1998. – № 9-10. – S. 1-2.
 13. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej : wojewodztwo bractawskie / Roman Aftanazy. Tom 10. – Wroclaw, 1996. – 563 p.
 14. Jongman Rob. H. G. Ecological networks and greenways: concept, design, implementation / Rob. H.G. Jongman, Gloria Pungetti. – Cambridge : Cambridge univ.press, 2004. – XXI, 345 p.
 15. The catalogue of geotourist sites in nature reserves and monuments / edited by Tadeusz Slomka. – Krakow : AGH University of Science and Technology, 2013. – 719 p.

Подано до редакції 20.02.2015

Рецензент – кандидат географічних наук О.П. Чиж

УДК 911.3

Безлатня Л.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Культові об'єкти в структурі культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів

Розглянута проблема виокремлення культових об'єктів релігійного походження в структурі сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України; деталізовано поняття «культовий об'єкт» і «культовий ландшафтний комплекс», досліджено сакральні об'єкти і ландшафти міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» з виділенням сакральних урочищ, місцевостей, а також наведена характеристика сакральних ландшафту і простору. Частково досліджено основні функції сакральних ландшафтів та розглянуто варіанти сакральних ландшафтів християнської групи. Зазначено також, що у формуванні та функціонуванні культових об'єктів суттєву роль відіграють геоекотони території, що виникають між ними та прилеглими ландшафтами. Дослідження культових об'єктів у структурі сучасних ландшафтів міжзональних геоекотонів є перспективними тому, що вони часто є центрами відродження сільських і міських громад, селитебних ландшафтів та етносів.

Ключові слова: культовий об'єкт, культовий ландшафт, структура, міжзональний геоекотон, відродження.

Безлатня Л.А. Культовые объекты в структуре культурных ландшафтов межзональных геоекотонів. Рассмотрена проблема выделения культовых объектов религиозного происхождения в структуре современных ландшафтов межзонального геоекотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины; детализировано понятие «культовый объект» и «культовый ландшафтный комплекс», исследованы сакральные объекты и ландшафты межзонального геоекотона «лесостепь-степь» с выделением сакральных урочищ, местностей, а также приведена характеристика сакральных ландшафта и пространства. Частично исследованы основные функции сакральных ландшафтов и рассмотрены варианты сакральных ландшафтов христианской группы. Отмечено также, что в формировании и функционировании культовых объектов существенную роль играют геоекотоны территории, возникающих между ними и прилегающими ландшафтами. Исследования культовых объектов в структуре современных ландшафтов межзональных геоекотонів являются перспективными тем, что они часто есть центрами возрождения сельских и городских общин, селитебных ландшафтов и этносов.

Ключевые слова: культовый объект, культовый ландшафт, структура, межзональный геоекотон, возрождение.

Bezlatnya LA Religious objects in the structure of cultural landscapes interzonalnyh heoekotoniv. The problem of isolating the cult objects of religious origin in the structure of modern landscapes interzonalnoho heoekotonu "steppe-steppe" Right-Bank Ukraine; detailed term "cult object" and "iconic landscape complex" studied sacred objects and landscapes interzonalnoho heoekotonu "steppe-step" with the release of sacred tracts, owners and Characteristics of sacred landscape and space. Partly basic function of sacred landscapes and sacred landscapes options considered Christian group. It indicated also that the formation and functioning of the cult objects play an important role heoekotoni territory that arise between them and the surrounding landscapes. Research cult objects in the structure of modern landscapes inerzonalnyh heoekotoniv are promising because they are often centers of revival of rural and urban communities, settler landscapes and ethnic groups.

Key words: ritual object, ritual landscape, structure, interzonalnyy heoekoton, revival.

Наявність проблеми. Зростаюча увага науковців до пізнання культурних ландшафтів ще не означає детального вивчення їх складових. Серед таких і культові об'єкти в структурі культурних ландшафтів, кількість і значимість яких постійно зростають. Культовим об'єктам більше уваги приділяють історики й архітектори., філологи й теологи; ландшафтознавці й географи лише приступили до їх детальних досліджень. В структурі культурного ландшафту культові об'єкти часто формують

його каркас, від якого поступово набуває того чи іншого змісту й сам культурний ландшафт. Цим зумовлена актуальність дослідження культових об'єктів.

Аналіз попередніх досліджень. Спеціальних досліджень присвячених культовим об'єктам України або окремих її регіонів у сучасній географічній та ландшафтознавчій літературі немає. Однак, виокремлюється цікава праця київських географів Я.Б. Олійника і В.В. Стецюка «Природні та етнокультурні феномени України» [7], де автори вперше розглянули найбільш значимі культові об'єкти (феномени) з погляду географів. Культові об'єкти в структурі антропогенних ландшафтів частково розглянуті в працях Г.І. Денисика [3, 4] і Ю.Г. Тютюнника [10, 11], етнокультурних – В.М. Воловика [1], С.П. Романчука [8, 9]. В окремих статтях культовим об'єктам більше уваги приділяється як об'єктам туризму та архітектури. У міжзональних геоекотонах культові об'єкти ландшафтознавцями не розглядалися.

Мета: дослідити культові об'єкти як своєрідні, часто унікальні, складові культурних ландшафтів, показати їх значимість для подальшого раціонального функціонування культурних ландшафтів у межах міжзональних геоекотонів.

Результати дослідження. Поняття «культовий об'єкт» в енциклопедіях, словниках і довідниках, зокрема й географічних, немає. Його використовують вільно, без будь-яких пояснень. Аналіз різноманітних трактувань поняття «культовий об'єкт», «культове місце» показує, що це поняття необхідно розглядати у їх вузькому і широкому значеннях. З ландшафтознавчого погляду можна використовувати термін «культовий об'єкт», однак краще «культовий ландшафт», «культовий ландшафтний комплекс».

У вузькому розумінні поняття «культовий об'єкт», «культовий ландшафтний комплекс» об'єднує (позначає) природні (натуральні й антропогенні) структури виокремлення або формування яких зумовлене релігійною діяльністю людей. До таких відносяться монастирі, церкви, костели й синагоги, каплиці, священні скелі, гори, джерела, місця паломництва, окремі могили, хрести тощо, а також території, що прилягають до них. У більшості випадків території навколо таких культових споруд огорожені.

Культові об'єкти зумовлені релігійною діяльністю, у більшості випадків (особливо у містах і селах) розташовані на видимих здалеку місцях – горбах, мисах, в гаях і, навіть, насипах та нішах на схилах долин річок. За населеними пунктами вони приурочені, здебільшого, до унікальних природних об'єктів (скель, джерел, окремих вікових дерев, озер тощо) або оригінального архітектурного доповнюють красу прилеглих до них ландшафтів. Здебільшого культові ландшафти пов'язані з релігією охороняти немає потреби. Їх реставрують, будують і оберігають місцеві громади.

На основі культових об'єктів релігійного походження виокремлено два класи антропогенних ландшафтів – сакральний і тафальний. Вони функціонують скрізь, зокрема і в структурі сучасного ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Сакральні об'єкти і ландшафти. Термін «сакральний» походить від латинського «sacrum», що у перекладі означає «священна річ» і пов'язана із системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Сакральний об'єкт – це найменша типологічна структура, рангу фації у ландшафтознавстві. До них відносяться безпосередньо культові будівлі релігійного призначення – церкви, синагоги, костели, каплиці, монастирі тощо.

Подальшу класифікацію сакральних об'єктів можна проводити за матеріалом з якого вони збудовані: церква з каменю, церква з цегли, церква з дерева; за архітектурними ознаками, належністю до тієї чи іншої релігії тощо.

Близьке до лексеми «сакральний» є латинське слово «sanctus», що означає «оточений» огорожею. Таке трактування лексеми підкреслює центрально-периферійну структуру сакрального. З ландшафтознавчого погляду, поєднання сакрального об'єкту (церкви) з прилеглою до нього територією оконтуреного огорожею (кам'яною, металевою, з дерева, комбінованою) представляє собою *сакральне урочище*. Сакральне урочище – основний об'єкт дослідження ландшафтознавців, що вивчають сакральні ландшафти. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сакральні урочища зустрічаються майже у кожному населеному пункті. Здебільшого ці урочища упорядковані (села) і є прекрасними зразками культурних ландшафтів релігійного походження. В окремих великих селах, містечках і містах сакральних урочищ є по 2-3 і більше. Вони відокремлені між собою і чітко виокремлюються на фоні селитебних ландшафтів.

Якщо в структуру сакрального урочища входять різнотипні сакральні об'єкти з прилеглими до них територіями (церква + костел, церква + каплиця тощо), такі урочища доцільно відносити до рангу *складних*. Складні сакральні урочища зустрічаються рідко () переважно у центральних частинах містечок і міст. Інколи у результаті поєднання сакральних і тафальних ландшафтних комплексів формуються складні урочища *перехідного типу*: церква з прилеглою територією і кладовище. Такі складні сакрально-тафальні урочища зустрічаються не часто у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Здебільшого вони розташовані на околицях сіл, містечок та міст.

Близьким до розуміння «сакральне урочище» є поняття «священне місце». Священне місце – це «... територіально локалізований вираз ієрофанії» [2, т. 2, с. 116], структурний елемент сакрального ландшафту, що як і урочища, часто формують його характерну конфігурацію. Священні місця (сакральні урочища) можуть частково або повністю покривати територію того чи іншого типу місцевостей перебуваючи його у сакральний.

Сакральних місцевостей культові ландшафтні комплекси у міжзональному геоекотоні не формують. Частіше вони складові натуральних або антропогенних типів місцевостей. Серед натуральних – вони частіше зустрічаються у межах терасового і плакорного, рідше силового типів місцевостей. Тут вони приурочені до незначних підвищень, горбів, мисів, інколи насипів або нарізних терас. Давні культові споруди оточені віковими деревами (переважає липа, ясен, клен, інколи ялина, горіх, черешня і яблуні); сучасні – газонами і квітниками. У містечках і містах культові релігійні споруди і сакральну урочища частіше складові малоповерхових та садово-паркових типів місцевостей. Однак і тут, давні сакральні об'єкти і урочища займають найбільш виразні ділянки відповідних місцевостей, а для будівництва нових займали будь-які вільні ділянки у межах міського ландшафту.

Сакральний ландшафт – поняття загальне і об'єднує всі попередньо охарактеризовані сакральні структури. «Місця проживання автохтонних етносів регіону включають сакральні об'єкти як у вигляді натуральних утворень (водні джерела, річки, озера, гаї, дерева), так і об'єктів етнокультури (сакрально-тафальні комплекси, архітектурні споруди). У такому підході під сакральним

ландшафтом розуміють частину етнокультурного ландшафту, яку свідомо виділяють та маркують святими місцями і яка відіграє важливу роль у традиційному світогляді місцевих етносів» [1, с. 224]. Звідси й вся складність процесу ідентифікації сакрального ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Упродовж століть, північні лісостепові регіони міжзонального геоекотону населяли землеробські, південні-степові-кочові племена. Їх релігійний світогляд був різний, а при взаємодії можливо й формувалася своєрідний місцевий (міжзональний?) поки що неіндифікований. Враховуючи це, мабуть при виокремленні сакрального ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» необхідно брати до уваги рекомендації ЮНЕСКО. Тобто, до сакральних ландшафтів відносяться територіальні комплекси, культурна цінність яких визначається наявністю священного наповнення і/або культового призначення. У такому розумінні сакральні ландшафти категоріально наближені до антропогенних ландшафтів: вони формувались упродовж століть і набули частину ознак фонових спочатку степових, а у подальшому й польових (сільськогосподарських) ознак. Це проявлялось у виборі священних місць, святилищ і пам'яток, зберігалось в релігійних обрядах, просторовому розташуванні сакральних об'єктів і ландшафтних комплексів тощо. Невипадково й визначень поняття «сакральний ландшафт» є багато (табл. 1). Складність

Таблиця 1

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» [12, с. 207].
Романчук С.П., 2000	Сакральним ландшафтом ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певній категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [8, с. 145].
Кулешова М.С., 2002	Сакральний ландшафт – це частина крупнішого соціокультурного утворення – культурного ландшафту, як земного простору, життєвого середовища достатньо великої (самозберігаючої і самоорганізуючої) групи людей. Простір сакрального ландшафту цільний і структурований, вміщує природні і культурні компоненти, освоєний утилітарно, семантично і символічно. [6, с. 34].
Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [2, т.2, с. 114].
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [5, с. 382].
Воловик В.М., 2013	Сакральний ландшафт є ієротонією священних місць, етнокультурного регіону, сформованих у процесі ієрофанії [1, с. 226].

визначення поняття «сакральний ландшафт» зумовлена й різноманітністю його функцій (табл. 2), кількість яких у міжзональних геоекотонах зростає.

Таблиця 2

Функції сакрального ландшафту

Функція	Характеристика сакрального ландшафту
Сакральна	Сакральний ландшафт формує підтримує і розвиває ту чи іншу релігію
Консолідує	Сакральний ландшафт є умовним центром певної території проживання мешканці етнічної групи або релігійної громади
Медіаторна	Сакральний ландшафт відіграє роль попередника між людиною і Богом у релігійній структурі Всесвіту
Комунікативна	Сакральний ландшафт є центром суспільного життя
Протекторна	Сакральний ландшафт може виконувати захисні функції
Лікувальна	Сакральний ландшафт сприяє оздоровленню
Туристична	Сакральний ландшафт як туристичний об'єкт
Природоохоронна	У межах ландшафту впроваджено режим збереження тваринного і рослинного світу

Розглянемо окремі з функцій сакральних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Консолідує. Найпростішими *консолідує* ландшафтами були родові святилища, характерні для язичницького періоду. Вони займали у селитебних ландшафтах центральні місця і були об'єднуючими сакральними ландшафтами, спільними для кількох родів або населених пунктів. У східних слов'ян тафальні ландшафти були надзвичайно сакралізованими територіями. Особливу роль консолідує сакральні ландшафти відіграють при колонізації міжзонального геоекотону «лісостеп-степ». Вони стають центрами етнокультурного простору, а вже навколо них формуються селитебні ландшафти. Інколи заснування населеного пункту зводилось до вибору місця сакрального ландшафту [1].

Комунікативна функція сакрального ландшафту проявляється у спілкуванні людей однієї етнічної групи. Ландшафти, здатні справити незабутнє враження, ставали каркасом для міфологічної уяви архаїчних етносів. Ландшафти, які викликали відчуття страху, сприймалися як прояв Хаосу. І навпаки, ландшафтні комплекси, які викликали відчуття заспокоєння і приязні, були центрами прояву Космосу, тобто сакралізувались. У кочових племен північного степу геоекотону розуміння ландшафту було одно напрямленим, векторизованим, а тому переважали незначні сакральні центри (могили, кургани). Для землеробських культур південного лісостепу структура ландшафту була концентричною, з чітко вираженим центром – селом. Звичайно не весь селитебний ландшафт сприймався як сакральний, а лише та його частина, де упродовж року збирались люди відзначати релігійні та побутові свята.

Розпочаті дослідження сакральних ландшафтів України дали можливість розробити їх загальну класифікацію, яку можна використати й для класифікації сакральних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. У структурі сакральних ландшафтів геоекотону переважають сакральні об'єкти і ландшафтні комплекси християнської групи, є також, але мало, сакральні ландшафти іудейської та ісламської груп. Язичницькі та неязичницькі – представлені одинокими сакральними об'єктами, хоча їх відродження у майбутньому можливе (табл. 3).

У формуванні сакрального ландшафту міжзонального геоекотону має значення не лише окремі сакральні об'єкти та урочища, але і їх перефірїйна, контактна зона, за яку й зараз часто виникають непорозуміння серед прихожан різних конфесій (рис. 1).

Таблиця 3

Варіанти сакральних ландшафтів у християнській групі

Варіант	Характеристика
Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.
Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення; келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.
Храмовий	Залежно від напрямку християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтними комплексами.
Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.
Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, приюти, училища.
Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV – XVII сторіччях.
Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на територіях кладовищ.

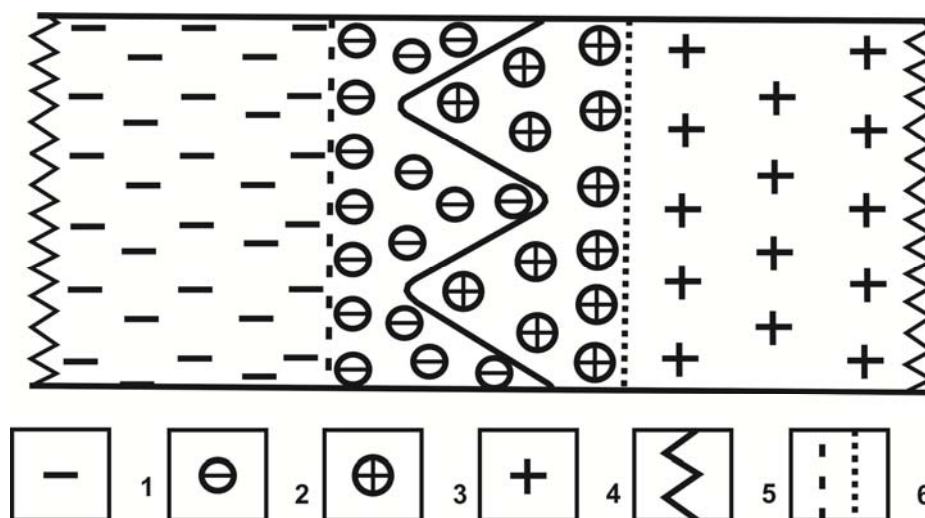

Рис. 1. Геоекотони сакрального ландшафту

1 – «чужі» сакральні ландшафти; 2 – вплив «чужих» сакральних ландшафтів; 3 – вплив «своїх» сакральних ландшафтів; 4 – «свої» сакральні ландшафти; 5 – лінія контакту ландшафтних комплексів; 6 – межа геоекотону.

Периферійна, частина сакрального ландшафту має геоекотонний характер. Перехідна смуга складається з послідовної зміни «своїх» сакральних ландшафтів перехідного геоекотону, – «чужих» сакральних ландшафтів (рис. 1). Геоекотонні ландшафти є своєрідною межею (території, відвойовані у «священного лісу», «священного степу»), буферною смугою у протистоянні різних етнокультур, яка дозволяє захищатись від взаємних загроз.

Присутність духовного, культового, як особливої категорії у сакральному

ландшафті, призводить до формування *сакрального простору*. Його розглядають у вузькому – релігійному і широкому, власне сакральному, розумінні. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сакральний простір, як і сакральний ландшафт неоднорідний. Релігійний простір – це простір з ритуальних об'єктів, пов'язаний з діяльністю етносів. Для цього виду простору є визначений природний об'єкт – гора, дерево, джерело, камінь, лабіринт, печера. Саме такі священні місця формували упродовж століть, релігійний простір кочових племен північного лісостепу.

Сакральний простір ширший від релігійного і вміщує його. Сакральний простір представлений сакральними місцями і ландшафтними комплексами, що у більшій мірі відображають і природні умови їх розташування, і релігійну належність, і характер господарської діяльності віруючих. Як і сакральні ландшафти, сакральний простір класифікують. Цю класифікацію можна використовувати і для сакрального простору міжзонального геоекотону.

Висновок. Культові об'єкти релігійного походження давно у полі зору науковців, особливо релігієзнавців, істориків, архітекторів та ін. Географи і ландшафтознавці їм менше приділяли уваги і лише на початку ХХІ ст. почали досліджувати культові об'єкти з ландшафтознавчого погляду. Виокремлено своєрідний клас антропогенних ландшафтів – сакральні ландшафти. Однак, дослідження сакральних ландшафтів поки що не сконцентровані на їх загальних ознаках, класифікації та значенні. Регіональні відміни майже не розглядаються, ще менше вишукувань щодо їх особливостей у таких складних і оригінальних ландшафтних структурах як міжзональні геоекотони, де упродовж століть контактували не лише різні ландшафти, але й етноси та релігії. У подальшому необхідно детальніше дослідити структуру сакральних ландшафтів міжзональних геоекотонів, показати їх типові і нетипові ознаки, роль та значення у формуванні структури сучасних культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів, зокрема й геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування / В.М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013 – 464с.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т.2. С. 78-126.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП. «ГД «Едельвейс і К», 2012 – 336 с.
5. Ковалев А.П. Ландшафт сам по себе и для человека: монография / А.П. Ковалев. – Харьков: Б. Книга, 2009. – 928 с.
6. Кулешова М.Е. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках / М.Е. Кулешова. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 105 с.
7. Олійник Я.Б. Природні та культурні феномени України / Я.Б. Олійник, В.В. Стецюк. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 215 с.
8. Романчук С.П. Сакральні ландшафти / С.П. Романчук / Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні. – Київ: Інститут географії НАНУ, 2000. – С. 144 – 146.
9. Романчук С.П. Проблема сакральної традиції в ландшафті / С.П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 41. – С. 66-72.
10. Тютюнник Ю.Г. Онаслеживание ландшафта / Ю.Г. Тютюнник. – Киев: Издательско-печатный комплекс университета «Украина», 2010. – 212 с.

11. Тютюнник Ю.Г. От акультурного ландшафта к ландшафтоиду / Ю.Г. Тютюнник // Культурний ландшафт: теорія і практика [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – С4-10.
12. Ханцеверов Ф.Р. Эниология: чудеса без мистики. Книга научных версий / Ф.Р. Ханцеверов: [Международная академия энергоинформационных наук]. – М.: АНМ, 1999. – 445с.
1. Volovyk V. M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia: monohrafiia. – / V. M. Volovyk. – Vinnytsa: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Hrodzynskiy M. D. Piznannia landshaftu: mistse i prostir: Monohrafiia. U 2-h t. / M. D. Hrodzynskiy. – Kyiv: Vydavnycho-poligraphichnyi tsentr “Kyivskii universytet”, 2005. – T. 2. , S. 78 – 126.
3. Denysyk H. I. Antropogenni landshafty Pravovorezhnoi Ukrainy: monohrafiia. / H. I. Denysyk. – Vinnytsia: Arbat, 1998. – 292 s.
4. Denysyk H. I. Antropogenne landshaftoznavstvo: navchalnyi posibnyk. Chastyna 1. Hlobalne antropohenne landsaftoznavstvo / H. I. Denysyk. – Vinnytsia: PP “Edelveis I K”, 2012. – 336 s.
5. Kovalov A. P. Landshaft sam po sebe I dlia cheloveka: monohrafiia / A. P. Kovalov. – Harkiv: B. knyha, 2009. – 928 s.
6. Kuleshova M. E. Upravleniie kulturnymy landshaftamy innymi obektamy istoryko-kulturnoho naslediiia v natsionalnykh parkah / M. E. Kulieshova. – Moskva: Izdatelstvo Tsentra ohrany ohrany dikoi pryrody, 2002. – 105 s.
7. Oliynyk Ya. B. Pryrodni ta kulturni fenomeny Ukrainy / Ya. B. Oliynyk, V. V. Stetsyuk. – Kyiv: Vydavnycho-poligraphichnyi tsentr “Kyivskii universytet”, 2008. – 215 s.
8. Romanchuk S. P. Sakralni landshafty / S. p. Romanchuk / Problemy landshaftnoho riznomanittia v Ukraini. – Kyiv: Instytut heohrafiy NANU, 2000. – S. 144 – 146.
9. Romanchuk S. P. Problemy sakralnoi tradytsii v landshafti / S. P. Romanchuk // Fizychna geografiia ta geomorfologiia. – 2001. – Vyp.41. – S. 144 – 146.
10. Tiutiunyk Yu. G. Onaslezhivanie landshafta / Yu. G. Tiutiunyk. – Kyiv: 2010. – 212 s.
11. Tiutiunyk Yu. G. Ot akulturnogo landshafta k landshaftoidu / Yu. G. Tiutiunyk // Kulturnyi landshaft: teoriia i praktyka [za red. H. I. Denysyuka]. – Vinnytsia: PP “Edelveis I K”, 2010. – S. 4- 10.
12. Khavertserov F. R. Eniologiia; chudesas bez mistiky. Knyha nauchnykh versii / F. R. Khavertserov. – M.: ANM, 1999. – 445 s.

Подано до редакції 27.03.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 379.85

Denysyk B.G.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Tourism and recreational development of the Southern Bug River

The article provides an overview of the environment and, partially, the landscapes of the Southern Pobuzya. The author explores current tourist and recreational uses of the three distinct regions of the Southern Pobuzya, namely Upper, Middle, and Lower regions, as well as their potential for future development. The findings demonstrate that, among the three regions, the Middle Pobuzya has the best tourist and recreational potential due to its unique environment, and historic and architectural attractions. Described prospects of subsequent development of region and his parts. The prospect is shown in comparison with modern uncontrolled tourism and recreational development of the Southern Bug region, due to a lack of sound public management and regional economic development projects in the region. Attention is paid to the protection of recreational landscapes, especially the Middle Bug region and partly singled out the basic directions of further research through mikrofocus and recreational areas, that can be the basis of the general scheme of the tourism development of the Southern Bug region in the future.

Key words: Southern Pobuzya, tourism, recreation, development, resources, rational use.

Денисик Б.Г. Туристично-рекреаційне освоєння Південного Побужжя. Розглянуті природа і, частково, ландшафти Південного Побужжя; показано особливості сучасного й можливості майбутнього туристично-рекреаційного освоєння окремих його частин – Верхньої, Середньої та Нижньої; доведено, що для подальшого активного туристично-рекреаційного освоєння найбільш перспективним є Середнє Побужжя, де зосереджені унікальні природні й історико-архітектурні об'єкти, що виокремлюють його серед інших частин Південного Побужжя. Охарактеризовані перспективи розвитку регіону та його частин. Перспектива показана у порівнянні із сучасним неконтрольованим туристично-рекреаційним освоєнням Південного Побужжя, що зумовлено відсутністю обґрунтованих загальних і регіональних проектів раціонального господарського освоєння регіону. Звернено увагу на охорону рекреаційних ландшафтів, особливо Середнього Побужжя та частково виокремлено основні напрями їх подальшого дослідження через рекреаційні мікроосередки та ділянки, які можуть стати основою генеральної схеми туристично-рекреаційного освоєння Південного Побужжя у майбутньому.

Ключові слова: Південне Побужжя, туризм, рекреація, освоєння, ресурси, раціональне використання.

Денисик Б.Г. Туристическо-рекреационное освоение Южного Побужья. Рассмотрено природу и, частично, ландшафты Южного Побужья; показаны особенности современного и возможности будущего туристическо-рекреационного освоения отдельных его частей – Верхней, Средней, Нижней; доказано, что для будущего активного туристическо-рекреационного освоения наиболее перспективно Среднее Побужье, где сосредоточены уникальные природные и историко-архитектурные объекты, выделяющие его среди других частей Южного Побужья. Охарактеризованы перспективы развития региона и его частей. Перспектива показана по сравнению с современным неконтролируемым туристско-рекреационным освоением Южного Побужья, что обусловлено отсутствием обоснованных общих и региональных проектов рационального хозяйственного освоения региона. Обращено внимание на охрану рекреационных ландшафтов, особенно Среднего Побужья и частично выделены основные направления их дальнейшего исследования через рекреационные микроочаги и участки, которые могут стать основой генеральной схемы туристско-рекреационного освоения Южного Побужья в будущем.

Ключевые слова: Южное Побужье, туризм, рекреация, освоение, ресурсы, рациональное использование.

The existence of the problem. At the end of this same century it somehow relaxed but at the beginning of the 21st century there is a restoration of interest of the relevant organizations and the population in tourist-and-recreational resources of this region. However, as before, and now the process of tourist and recreational

development of South Pobuzhyya occurs mostly spontaneously. This is due to the lack of detailed scientific studies of available here tourist and recreational resources, already created recreational landscapes, their structure and possible ways of tourist and recreational development.

The relevance of the research is predefined the fact that the future of tourist and recreational mastering of South Pobuzhyya especially its own part, regarded scientists and experts as one of the ways to not only use, but to save the often unique nature of this region.

Analysis of existing researches. Tourist and recreational development of South Pobuzhyya is evident from the mid 18th century [5, 8], however the researches of its recreational and tourist resources began only at the end of the twentieth century. Among them there are works of Volovik V.M., dedicated to the recreational landscapes of East Podillya, where for the first time it was made an attempt in structure of the recreational landscapes to distinguish their types [1, 2]. Substantial addition of these researches is a monograph "The recreational landscapes of Podillya" [5] it is the first generalized edition about recreational resources and landscapes of certain region of Ukraine. However, in this monograph the tourist and recreational mastering of South Pobuzhyya, mainly within the limits of Podillya, is considered only in certain recreational knots.

Socio-geographical features of the development of the recreational complex of East Podillya, including Vinnitsya Pobuzhyya examined also in the book "The Jewerly of East Podillya" [7] and certain articles [2, 6, 9].

The purpose of the study is to identify the regional peculiarities of tourist and recreational development of Pobuzhyya for their further rational use and protection.

The results of the study. By the features of the nature, its economic including long recreational development, the structure of modern landscapes The Middle Pobuzhyya is a kind of standard of forests of Right-bank Ukraine. In the literary and official sources the term "Middle Pobuzhyya" was formed gradually. The first name "Pobuzhyya" mentioned in the Galych-Volynian Chronicle (by Ipatiyvsk's list) 1257 year. Pobuzhyya, Pobizhyya was the part of the Galych-Volyn principality. This name we can meet in Polish charters and documents during the 15th-17th centuries. In the historical documents of 17th century Pobuzhyya is mentioned as the location of Buz'k Cossack army that guarded the borders of the Russian empire on Dnister. In literary geographic and cartographic sources the term "Pobuzhyya" began to use actively from the end of 19th – beginning of 20th century due to the purposeful study of the river South Bug and its basin. The definition of "Middle" is the result of a detailed study and the separation of the South Bug river basin into three parts: top, middle and low. From the 50s-60s of 20th century the term "Middle Pobuzhyya" becomes habitual as well as the term "Middle Prydnister'ya", "Middle of the Prydniprov'ya", etc. The question is in the other way: "The Middle Pobuzhyya" or "Middle Prybuzhyya"? Are these terms the same or have different values? Eventually, is it correctly: Pobuzhyya or Prybuzhyya? Linguistic analysis shows that these terms are not identical, and each of them has the right to exist. The term "Prybuzhyya" should be used only in respect of the territory, which joins to the riverbed of the South Bug. It is hard to determine the scopes of such a territory, but mostly the geographers admit so-called streamside areas, which include back water, terraces and slopes of the river valley.

The term "Pobuzhyya" covers the entire river basin, including the South Bug, also it includes the interfluvium (plakors, watersheds) of tributaries. Prybuzhyya is a component of central part of Pobuzhyya. Spatially Pobuzhyya means the same thing of the basin of South Bug. However the term "Pobuzhyya" it is not strictly scientific term. It can be

applied in scientific and popular journals. For recreational development and cognition in this aspect of South Pobuzhya the most interesting is its rybuz'ka part. Now here is 47% of tourist and recreational objects in the region.

In General Middle Pobuzhya is the historical-geographical notion. Naturally that the natural and historical boundaries of this region are not specifically identified. From the tectonic perspective Middle Pobuzhya is the part of South Bug River basin, which lies within the Ukrainian Crystal Board (Kostyantyniv village of Khmelnytskyi oblast – Oleksandrivka town of Mykolaiv oblast); from the geomorphological and hydrological – from Vinnitsa town to Oleksandrivka town. The field studies show that there is match between the above-stated and landscaped borders. With landscapes point of view of South Bug River basin (Pobuzhya) it is also advisable to divide into three parts (fig. 1).

From source (Avratyn'sk eminence of Khmelnytskyi oblast) of South Bug to Vinnitsa town it is Top Pobuzhya. It is located within the limits of Podolsk and partly Prydnistrovsk height. For South Bug low boggy banks are characteristic often melioration and straightened river-bed, width of his valley from 1 to 1.5 km. On the territories where the melioration was not made by anybody the river South Bug is being lost among the thickets. Its width to Novokostyantyniv is 10-15 m, depth is 0.5-2.5 m, small speed of current is 0.4-0.3 m/s. Near Kostyantyniv town South Bug enters borders of Ukrainian Crystal Massif, but to the city of Vinnytsya the river flows in wide with clearly expressed back-water and two terraces to the valley. The width of the river changes from 10 to 20-25 m, there are small thresholds which on some sites influence current speed from 0.4 to 1.5 m/s. Within Top Pobuzhya the grey forest soil completely dominate what testifies that there were light oaks in past ("forest's heart" of Podillya). Now the field and derivative forest landscapes prevail here. The woodlands of Podilsk is clearly distinguished in the structure of forest landscapes of Top Pobuzhya, and in details original nature is determined in separate editions [3, 4, 9].

Modern and future tourist and recreational development of Top Pobuzhya will gain its further development on the basis of three components:

- the availability of suitable for recreational development of small square plots of coast formed the river South Bug and its tributaries, numerous ponds and the individual, in particular Letychiv, reservoirs;
- radon sources and medical bogs of Khmilnyk and its environs in the Vinnytsya oblast, on the basis of which there is the resort of national importance;
- original unzonal landscapes of woodlands of Podilsk, on the basis of which actively formed the recreational zone of the city of Vinnytsya, Kalynivka, Turbiv, Khmilnyk, Lityn and Letychiv.

Of course the significance of history-architecture (Medzhybish, Letychiv, Khmilnyk), culture (Letychiv, Kalynivka), industrial (Kalynivka, Turbiv) and other memorial things will be growing within Top Pobuzhya in tourist and recreational development of the region. In the future it should be more paid attention to involve tourist and recreational use of anthropogenic origin, such as local handicrafts, as well as the promotion of traditions and customs that are characteristic only for Top Pobuzhya.

From Vinnytsya to Oleksandrivka Mykolaiv oblast there is Middle Pobuzhya. As Top, it lies within Podilsk and Prydniper hills. Here, on the areas of outputs of crystalline rocks of the Ukrainian massif, Valley of South Bug (width 1-2 km) often narrows to 200-300 m. On separate parts of the banks of the river are high, steep, sometimes they are represented by granite precipices, in the river there are numerous rapids which formed cascades near the villages of Sokiletc', Cave, Gubnyk and other.

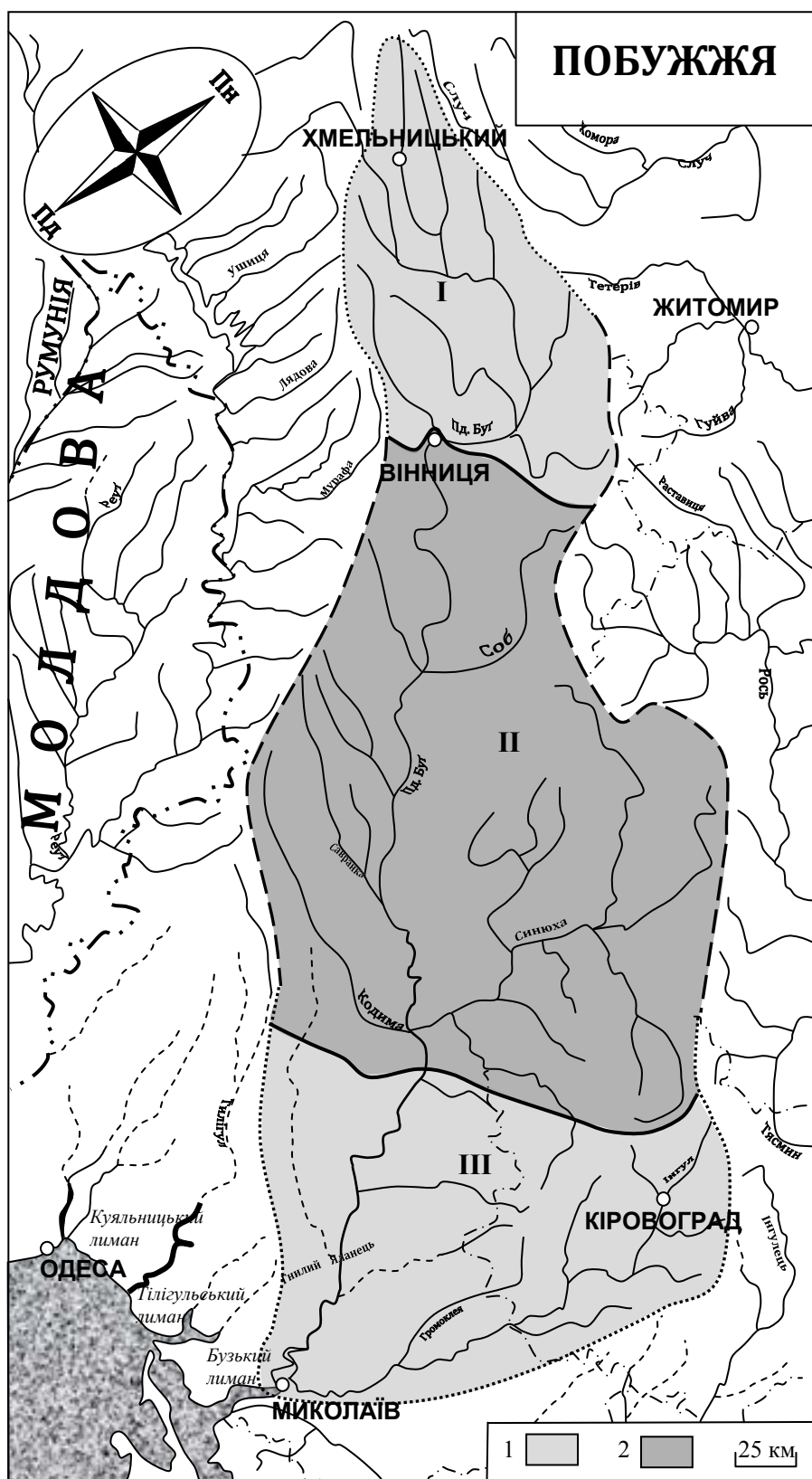

Fig. 1. Southern Bug River

I – Top, II – Middle, III – Low

This significantly affects the structure of the river and floodplain of South Bug, the speed reaches up to 0.7-1.5 m/s and more. However, the width of the river on the areas of thresholds does not exceed 30-35 m, the depth of the riverbed is from 1.5 to 3.0 m.

The soil cover is dominated by grey forest soils as witnesses of wide (up to 76-80%) distribution in the past broad-leaved trees mainly of chereshchat's and rock's oaks, hart-leaved linden and ash forests. Often there are lots of black soil opidzolenih and typical black soils that arose during the archery different herbs steppes in southern part of Middle Pobuzhya. From the middle of 18th century Middle Pobuzhya is typical forest field, however it has still significant (15-17%) arrays of derived oak-hornbeam forests. Indicators of the climatic conditions of Top, Middle and Low Pobuzhya are presented in table 1.

Compared with Top, the tourist and recreational development of Middle Pobuzhya is considerably more active. This is due to not only the features of nature and landscapes of Middle Pobuzhya but it is due to the presence of the original historical-architectural, religious and other objects. It is supposed [1, 7, 8] that in the future (the

Table 1.

Climatic conditions of the Bug River

Climatic conditions	Air masses prevail	Temperature (°C)			Precipitation (mm)			The number of sunny days	The frost-free period	Humidity	The predominant wind direction
		Average	Min.	Max	Average	Min.	Max.				
Top	Temperate	8,8	-33	36,0	642	363	854	136	174,2	79%	West, South
Middle	Temperate	8,7	-36	38	634	452	852	140	164,2	78%	West, South
Low	Temperate	9,0	-30	40	472	230	743	149	178,5	75%	West, South

next 5-10 years) the tourist and recreational development of Middle Pobuzhya will be more active than Top and Low Pobuzhya. Prerequisites:

- the presence of distinct and original structure of landscape of Prybuzhya, that is the part of Middle Pobuzhya, which adjoins the river of South Bug. Here the valley of the river has some kind of watering can structure where the extended (up to 1.5-2 km), often the terraces (2-3 terraces) with large back-water areas are alternating with narrow (up to 500-600 m), like canyons; the steep granite slopes of the “canyons”, sometimes breakages, is not much different from the mountain;

- originality of landscape structure of the river South Bug, that classically meets the law of Farga L. Here are two types of river sections that clearly expressed and structured in rifts and riverbeds, paragenetic landscape complexes, which naturally changing each other along the river [4]. From the experiment the tourist and recreational development can be used with success as riverbeds and rifts. In particular, in the structure of rifts the special attention deserves the thresholds, formed by outcroppings of granites of Ukrainian crystalline shield. Every 7-10, sometimes more kilometres they form original cascades which have no the same cascades not only in the river or plains part of Ukraine, but also in East European plain. From the 70-ies of the 20th century. some of them are Pechero-Sokilec'k and Gubnyc'k cascades in Vinnytsya region, red thresholds around Gaivoron town of Kirovograd region and the famous Gard in the village Myhiya in Mykolayiv region are well-known bases of training teams of athletes-watermen, and also the places with overloaded tourist and recreational loadings;

- saturation archaeological (a number of ancient settlements, among which is one of the largest in Ukraine – Nemyriv Scythian settlements, 150 hectares), the

historical and architectural (the presence of the original Palace complexes of the 18th - beginning of the 20th century), garden-park ensembles and alleys of age-old linden along the main roads, as well as interesting museums, mansions and modern buildings, which gradually acquire significance of tourist facilities, including a production Association «Nemiroff», Ladyzhyns'ka WES with reservoir and etc.;

– a gradual recovery and continued active development of local traditions and customs which are connected with South Bug holidays are the day of Ivan Kupala, the Day of Pobuz'k's village, separate religious holidays and commemoration of historical events. Over the past ten years summer festival "Art-Field" is very popular not only in Vinnytsya area, but also in Ukraine. Popularity is a good mix of local customs, traditions, initiated by the residents of the village of Vorobiyvka and in general of Nemyriv region from the original nature of the valley of the river South Bug, in particular here is the presence of Vorobiyvs'k's cascade of thresholds, woody areas of the floodplain and slopes and picturesque forbs of lawns.

Low Pobuzhya is located within the lowland of Prychornomors'k from Oleksandrivka town to the confluence of the river in Bug's estuary. Here South Bug forms a wide valley in the structure of which the river is clearly set off (60-80 and more metres), exacerbated by the sleeves, channels and flood and 2-3 cracks of terraces in the direction of South Bug. The river is often silt-covered with low overgrown with a cane beaches, the depth increasing to 3-7 m, the speed of the flow is significantly reduced – 0.3-0.2 m/s. The very moist floodplain, the inconvenience of access to the river, the small woodiness of Prybuzhya is not conducive to the active tourist and recreational development of Low Pobuzhya. The fishing and hunting is dominated here but the concentration of holiday makers is often much larger on the tributaries of South Bug, especially on uncountable reservoirs and ponds here.

Further the tourist and recreational development of Low Pobuzhya requires the expenditure of significant funds and time, including the cultivation of landscapes of Prybuz'k's part of it. To some extent this may contribute to the presence here of the road with enhanced coverage from Voznesens'k through New Odessa town to Mykolayiv town, and also the best for recreation, in comparison with other parts of Pobuzhya, climatic conditions and the ability of the local population to provide holiday makers food.

Conclusion. South Pobuzhya is the region of ancient, active and diversified development of natural conditions and resources. Its tourist and recreational development initiated in the 18th century, but the most active is the second half of the 20th century. Now here are clearly set off three parts: Top, Middle and Low Pobuzhya, at the same time the landscape and tourist-recreational boundaries coincide. The most promising for further tourist and recreational development is Middle Pobuzhya, original nature, history and the economy which contribute to this. In further researches it is necessary to spare more attention to Middle Pobuzhya, including the history of its tourist and recreational development, forming recreational landscapes and especially recreational geoeconomy as places of the largest concentration of holiday makers, their structure and possibilities of rational use.

References

1. Volovyk V.M. Districting of recreational landscapes of the Vinnytsya area / V.M. Volovyk // Scientific messages of the Ternopil state pedagogical university named by V.Gnatiuk. – Series: Geography. – Ternopil, 2001. – Prod. 2. – p. 53-55.
2. Volovyk V.M. Landscapes analysis of natural resources of recreational knots of East Podillia / V.M. Volovyk // is the Ukrainian geographical magazine – 1997. – №1. – p. 39-43.
3. Denysyk G.I. Podilske Pobuzya / G.I. Denysyk, V.E. Lubchenko. – Vinnytsa: EcoBusinessCenter,

1999. – 90 p.
4. Denysyk G.I. Natural geography of Podillya / G.I. Denysyk – Vinnytsya: EcoBusinessCenter, 2011. – 184 c.
 5. Denysyk G.I. The recreational landscapes of Podillya / G.I. Denysyk, V.M. Volovyk. – Vinnytsya: PE “Edelveis and C”, 2009. – 206 p.
 6. Kyryluk L.M. Landscapes of the Podillya high pitch-landscape area as objects of tourism / L.M. Kyryluk, A.G. Kyziun, O.M. Gusak / Scientific messages of the Vinnytsya state pedagogical university named by M. Kotsubynskyi. Series: Geography. – 2013. – №25. – p. 102-109.
 7. Pearls of East Podilly / After the release of G.I. Denysyk: – Vinnytsya: PE "Publishing house "Tezys", 2008. – 168 p.
 8. Middle Pobuzya / After the release of G.I. Denysyk. – Vinnytsya: Gipanis, 2002. – 280 p.
 9. Chernova G.V. Use of landscapes of Ukraine in tourist industry / G.V. Chernova // Anthropogenic landscape: prospects of development. – Vinnytsya “The Vinnytsya municipal printing-house”, 2013. – 144 p.
 10. Chyzh O.P. Ecologic-recreational problems of mastering of Middle Pobuzya / O.P. Chyzh // The regional ecological problems. – Kyiv: Obriy, 2002. – p. 238-239.

Подано до редакції 15.02.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.С. Канський

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 913 (438)

Шпарага Т.І., Андрійчук І.А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Система освіти Польщі: досвід для України

Метою статті є вивчення досвіду реформування системи освіти у Польщі та можливостей його запозичення для здійснення конструктивних трансформацій у сфері освіти України. У роботі розглянуті зміст та характеристики понять «освіта», «система освіти», «освітня послуга». Проаналізовано становлення і розвиток освітньої системи Польщі та розглянуто сутність і значення освітньої реформи. Досліджено сучасний стан та тенденції розвитку сфери освітніх послуг Польщі. Визначено вектори українсько-польського освітнього співробітництва та перші позитивні кроки на шляху реформування вищої освіти України. Проаналізовано досвід реформування системи освіти Польщі з позиції внесення змін в освітню систему України.

Ключові слова: освіта, система освіти, освітня послуга, реформа освіти, освітнє співробітництво.

Шпарага Т.И., Андрійчук И.А. Система образования Польши: опыт для Украины. Целью статьи является изучение опыта реформирования системы образования в Польше и возможностей его заимствования для осуществления конструктивных преобразований в сфере образования Украины. В работе рассмотрены содержание и характеристики понятий «образование», «система образования», «образовательная услуга». Проанализированы становление и развитие образовательной системы Польши и рассмотрены сущность и значение образовательной реформы. Исследовано современное состояние и тенденции развития сферы образовательных услуг Польши. Определены векторы украинской-польского образовательного сотрудничества, а также первые позитивные шаги на пути реформирования высшего образования Украины. Проанализирован опыт реформирования системы образования Польши с позиции внесения изменений в образовательную систему Украины.

Ключевые слова: система образования, образовательная услуга, реформа образования, образовательное сотрудничество.

Shparaga T.I., Andriychuk I.A. Education system in Poland: experience for Ukraine. The scientific goal of this article consists in investigation of education system reorganization in Poland as well as in implementation of Poland's experience in structural transformations of education system in Ukraine. The essence and characteristics of "education", "education system", "education service" conceptions is disclosed. The formation and development of the educational system in Poland and the essence and importance of education reorganization are analyzed. The current state and trends of educational services development in Poland are investigated. The directions of Ukrainian-Polish educational cooperation are highlighted. The first major steps toward reorganization of higher education system in Ukraine are explored. The transformation of education system in Ukraine based on Poland's experience is proposed.

Key words: education, education system, education service, education reorganization, education partnerships.

Постановка проблеми. Трансформація системи освіти України в контексті європейської інтеграції зумовлює потребу прийняття європейських підходів, освітніх стандартів щодо модернізації змісту, забезпечення якості освіти, запровадження ефективних моделей управління галуззю. Проведення реформацийних змін необхідно здійснювати, спираючись на досвід країн, які, незважаючи на суспільно-політичні, соціально-економічні обставини, зробили на цьому шляху дієві кроки. З огляду на це, інтерес для наукового аналізу становить досвід реформування освітньої сфери Польщі, яка, починаючи з 90-х рр. XX ст., розпочала системні перетворення усіх ланок освіти і досягла значних результатів, що може бути корисним для проведення відповідних змін в Україні. Таке зацікав-

лення підсилюється подібністю стартових умов для демократичної суспільно-економічної трансформації і шляхів, якими вона відбувалася в галузі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст реформ у галузі освіти Польщі на зламі XX–XXI ст. з огляду на їхню неоднозначність, суперечність, інтенсивність став предметом багатьох наукових праць. Проблеми освіти у Польщі розглядаються та аналізуються в наукових працях українських дослідників А. Василюк, Л. Гриневич, І. Ковчиної, Н. Ничкало, Л. Юрчук, а також у численних роботах польських науковців й вчених інших країн (В.Зачинський, Ч. Купісевич, З. Квенціньський, Г. Квятковська, В. Ліппке, Я. Мортіс, В. Оконь, Р. Осовський, А. Пендль, Е. Щепенік та ін.). Водночас матеріал для подальшого аналізу не вичерпаний. Зокрема, у наявних дослідженнях недостатньо висвітлене бачення реформування системи освіти України в період вступу до Європейського Союзу через призму польської освітньої реформи.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є вивчення досвіду реформування системи освіти у Польщі та можливостей його запозичення для здійснення конструктивних трансформацій у сфері освіти України. З огляду на визначену мету, в дослідженні поставлені наступні завдання: 1) розглянути зміст та характеристики понять «освіта», «система освіти», «освітня послуга»; 2) проаналізувати становлення та розвиток системи освіти у Польщі; 3) вивчити сучасну систему освіти Польщі; 4) розглянути сутність та значення освітньої реформи у Польщі; 5) визначити основні вектори освітнього співробітництва України та Польщі; 6) проаналізувати досвід Польщі з позиції внесення змін в освітню систему України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою складовою духовного життя людини є освіта, яка формує особистість, закладає базові цінності, збагачує її інтелектуальний і професійний потенціал впродовж життя. Освіта виступає провідним конструктом цивілізації, визначальним чинником соціально-економічного поступу суспільства.

Освіта – цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо їх удосконалення. У широкому сенсі слова, освіта – це процес або продукт «формування розуму, характеру або фізичних здібностей особистості». У технічному сенсі - це процес, за допомогою якого суспільство через школи, коледжі, університети та інші інститути цілеспрямовано передає свою культурну спадщину -накопичене знання, цінності та навички - від одного покоління до іншого [4].

У науковій літературі сформувались різні думки щодо *функцій освіти* та їх систематизації. Л.М. Коган виділяє ціннісно-орієнтовні, гуманістичні, адаптаційні функції та функції передання знань і високого соціального досвіду від покоління до покоління. Інші дослідники звертають увагу на роль освіти у структурі суспільства і виокремлюють функції, створені для реалізації соціальних програм. Так, П.О. Кенкманн розрізняє соціальну, професійну (підготовка членів суспільства до виконання певної професійної діяльності), гуманістичну, ідеологічну функції освіти. В.Т. Лісовський додає до них ще й моральну функцію, спрямовану на освоєння норм моралі, та політичну, що полягає з формуванні політичної культури. Третя група дослідників пропонує розглядати освітні функції, що впливають на економіку, соціальне життя, духовну культуру суспільства загалом. Здебільшого вони виділяють економічну (інші назви: професійно-економічну або професійно-освітню) і соціальну функції.

У традиційному розумінні слова, освіта – це сукупність освітніх (державних і недержавних) установ, що розрізняються за рядом параметрів, але, перш за все, за рівнем і профілем. При цьому до уваги береться не тільки вертикальна (ступенева) ієрархія навчальних закладів (від дитячого садка до післядипломної освіти дорослих), але й їх профільне (горизонтальне) різноманіття чи ієрархія підпорядкування (на національному, регіональному, місцевому рівнях і рівні навчального закладу). Слід враховувати також географічну (регіональну) і національно-етнічну специфіку освітніх систем, різні умови їх функціонування в світовому освітньому просторі (тобто специфіку в її просторовому вимірі), а також різноманіття систем, обумовлене часовою специфікою, пов'язаною із особливостями їх функціонування в минулому, сьогоденні і навіть в передбачуваному майбутньому.

Результатом діяльності освітніх установ є надання *освітньої послуги*. Аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що єдиного визначення цього терміну й досі немає. Освітня послуга є економічною категорією, в якій відображено складні економічні відносини. За класичним підходом, освітні послуга – це певний вид товару, особлива споживча вартість процесу праці. За маркетинговим підходом, продуктом вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг є сукупність освітніх програм, які визначають моделі поведінки спеціаліста. За інституціональним підходом, основними суб'єктами ринкових відносин є виробники освітніх послуг (освітні заклади, фізичні особи, які надають освітні послуги) та їх споживачі (підприємства, фізичні і юридичні особи, організації, органи державного та регіонального управління).

Кожна країна відповідно до історичних особливостей, національних традицій, економічних умов і перспектив розвитку формує власну систему освіти. **Система освіти** – сукупність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти [11]. Це соціальна (за суспільною ознакою), багатокомпонентна (за кількістю елементів, що до неї входять), відкрита (за характером взаємодії із зовнішнім середовищем), динамічна (за ознакою мінливості), цілеспрямована (за наявністю цілей), самоврядна (за ознакою управління) та дуже складна система.

Усіма переліченими вище ознаками володіє й система освіти Польщі. Вона має глибоке історичне коріння, на якому формувалася прогресивна система навчання та виховання багатьох поколінь. У її становленні й розвитку було чимало цінного, що вимагає об'єктивного вивчення і переосмислення з позицій сучасності. Поява шкільної системи в Польщі стала одним із наслідків християнізації країни у кінці X ст. Перші школи того часу виникали при соборах і слугували винятково для духовної освіти. Згодом з'явилися школи, засновані заможними церквами, і монастирські школи, які утримувались різними орденами. У XIII ст. набули поширення парафіяльні школи, створені за ініціативи громадян (переважно німецького походження), котрі надавали своїм учням світські професії. Навчальний план шкіл середньовіччя складали гуманітарні науки. Основна увага приділялась латинській граматиці, риторичі, діалектиці. Із розвитком системи дисциплінарних наук та з появою світської освіти, в польському Кракові було засновано Університет (1364 р.), що є одним із найстаріших у Європі.

За часів польського "золотого століття" (XVI ст. у польській історії),

виникають різноманітні школи в усіх частинах країни. Це лютеранські, кальвіністські школи, а також школи польських аріанів і Бомішенських братів. У середині XVI ст. перемагає контрреформація і переважна більшість з них замінюється єзуїтськими освітніми закладами, особливо популярними серед дворянства. У 1773 р. (через рік після першого поділу Польщі) на вимогу ордену єзуїтів створюється національний комітет з освіти, що отримав компетенцію та функції центрального державного органу і звітував за свою діяльність лише перед Сеймом. Цей орган і вважається першим міністерством освіти у Європі. Однак, проіснував він лише два десятиліття - до третього поділу Польщі, коли її територія на тривалий період була розділена між Росією, Пруссією та Австрією.

До початку Другої Світової війни країні не вдалось вирішити численні освітні проблеми. Важливе значення для уніфікації освіти мав прийнятий Сеймом у 1932 р. закон "Про конституцію шкільної системи" (який по-різному тлумачать і до сьогоднішнього дня), що увійшов до історії як Закон Єдзевича (за прізвищем його ініціатора). З кінця Другої Світової війни і до 1989 р. у Польщі проводились три значні шкільні реформи (1948 р., 1961 р., 1973 р.), спрямовані на поширення писемності, відновлення матеріальної бази освітніх закладів, нарощування кадрового потенціалу, налагодження роботи в нових економічних умовах. На початку 70-х років, після успішного закінчення акції «1000 шкіл до тисячоліття Польської держави» (яке відзначалось у 1966 р.), розвиток системи освіти помітно загальмувався, освітня реформа була здійснена лише частково.

З 1989 р., внаслідок зміни державно-політичного устрою, відбувається поступова відмова суспільства від старих комуністичних ідеологічних цінностей та перехід до нових цивілізаційних підвалин, оснований на демократизмі, гуманізмі та взаємоповазі. Незважаючи на стрімке погіршення економічного становища та політичну кризу, уряд прийняв рішення про проведення масштабної освітньої реформи. Реформа системи освіти ставила такі завдання: зближення системи навчання з реаліями життя, виховання сучасної людини, позбавленої стереотипів минулого, демократизація системи освіти з урахуванням європейського досвіду, підготовка вступу країни до ЄС, можливість саморегуляції системи освіти. Саме європейська інтеграція була найголовнішим «двигуном» реформи. Євроінтеграційні вимоги до освіти – реформа професійної школи, охоплення 80% суспільства середньою освітою, збільшення до 30% кількості людей, які отримали вищу освіту – Польща виконала на початку 2000-х рр.

Загалом польська реформа системи освіти включала два етапи. Перший (1989-1999 рр.) – розробка нової національної освітньої програми, децентралізація системи освіти (передача інститутів освіти під повноваження гмін), становлення нових типів шкіл, а також зміни в екзаменаційній системі. Другий етап (1999-2007 рр.) стосується змін у змісті освіти. Вони полягають у збільшенні тривалості неповної шкільної освіти на 1 рік (до 16 років), становленні нової структури шкільної освіти (шість років у початковій школі, три – у гімназії, три – у профільному ліцеї). Важливою ланкою реформи стало створення у 1999 р. профільних ліцеїв для більш тісного зв'язку із загальноосвітніми школами та полегшення перекваліфікації випускників. Таким чином, двоступенева структура школи (8+4) була замінена на триступеневу (6+3+3) [2]. Польща також успішно здійснила реформування системи вищих навчальних закладів, ставши членом європейського простору вищої освіти, який базується на засадах високої якості навчання та автономії навчальних закладів, академічних свободах, рівності

можливостей, демократії.

Сучасна система освіти Польщі включає кілька рівнів.

Дошкільне виховання відбувається у два етапи: діти у віці до 3 років відвідують дитячі ясла, які в 2011 р. були переформатовані у дитячі клуби; діти у віці 3-6 років – дитячі садочки (*przedszkole*) та підготовчі класи у початкових школах та інших дошкільних закладах. До 2013 р. ясла перебували у підпорядкуванні системи охорони здоров'я і вважалися установами, які надають медичні послуги, в тому числі забезпечують профілактику і лікування дітей. Нині ці заклади переведені у компетенцію Міністерства праці та соціального захисту. Діти віком 3-4 років відвідують дошкільні установи на добровільній основі, відповідно до рішення батьків. 5-6 річні діти мають пройти обов'язкове однорічне підготовче навчання до школи. Починаючи з 2013-2014 н. р. усі діти починають ходити до школи у 6 років.

Початкова освіта (*szkola podstawowa*) охоплює перші 6 років навчання і є безкоштовною для всіх учнів. Наприкінці шостого класу проводиться зовнішнє обов'язкове тестування.

Середня освіта представлена наступними типами шкіл:

I. Молодші класи середньої школи, що є обов'язковими для всіх. Це 3 класи гімназії (*gimnazjum*). Після їх закінчення проводиться зовнішній стандартний екзаме́н, обов'язковий для всіх учнів, який дає доступ до старших класів середньої освіти.

II. Старші класи середньої школи.

– 3 класи загальнопедагогічного ліцею (*liceum ogólnokształcące*), випускники якого отримують атестат зрілості (*świadectwo maturalne*) після складання випускних екзаменів (*egzamin maturalny*);

– 3 класи основної професійної школи (*zasadnicza szkoła zawodowa*), випускники якої отримують диплом, що підтверджує їх професійну кваліфікацію;

– 4-річний технікум (*technikum*), де студенти можуть отримати диплом, що підтверджує їх професійну кваліфікацію, а також можуть скласти іспити на атестат зрілості.

III. Заклади післяшкільної освіти (*szkola policealna*). Для осіб, котрі отримали середню освіту, пропонуються програми до 2,5 років навчання, по завершенню яких видаються дипломи щодо отриманої професійної кваліфікації.

Вища освіта включає в себе види програм, які пропонуються державними і недержавними вузами університетського (*uczelnia akademicka*) і неуніверситетського (*uczelnia zawodowa*) типу:

– програми першого циклу тривають від 3 до 4 років. Після їх завершення надається ступінь бакалавра (*licencjat* або *inżynier*, залежно від сфери навчання);

– програми другого циклу тривають 1,5-2 роки. Після їх завершення надається ступінь магістра (або еквівалентний ступінь, залежно від сфери навчання);

– програми третього циклу або докторські програми тривають від 3 до 4 років. Їх пропонують тільки вузи університетського типу [12].

У 2013/2014 н. р. у Польщі функціонувало 708 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, у яких навчалось 2288 тис. студентів. Польські вузи видають дипломи європейського зразка, що визнаються в усіх країнах світу. Найбільш популярними спеціальностями є економіка та управління, педагогіка та викладання, соціальні та поведінкові науки, медицина, гуманітарні науки,

інженерія та інженерні професії. Провідними центрами вищої освіти Польщі є Варшава (понад 70 університетів), Краків, Познань, Вроцлав, Лодзь (від 20 до 40 університетів), менші центри – Жешів, Щецин, Люблін та ін. Відповідно найбільша кількість студентів зосереджена в Мазовецькому та в Малопольському воєводствах, менша – в Нижньосілезькому, Великопольському та Поморському. Незважаючи на значну кількість ВНЗ у Люблінському та Прикарпатському воєводствах, кількість студентів тут незначна, адже більшість університетів є невеликими. Найменше студентів навчається в Любуському, Опольському, Вармінсько-Мазурському, Підляському та Свентокшинському воєводствах (рис. 1).

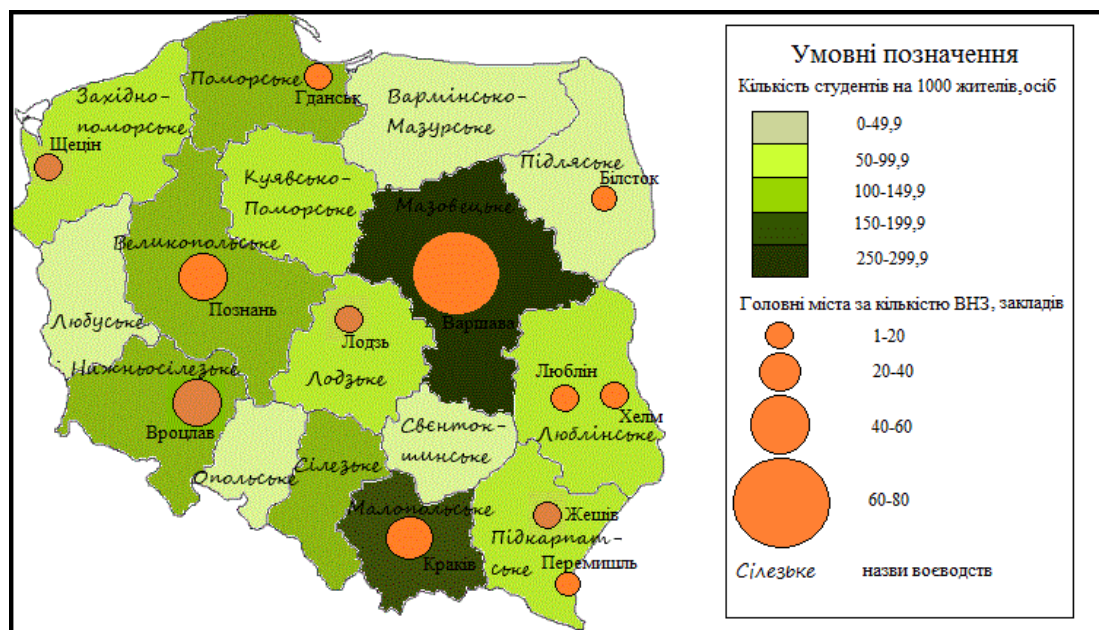

Рис. 1. Центри вищої освіти в Польщі. За [13]

У Польщі діють як державні, так і приватні вищі навчальні заклади. 67% університетів є приватними (проти 20% в Україні), але частка студентів, які навчаються на платній основі є незначною за рахунок грантових програм, що передбачають безкоштовне навчання та наукову діяльність. Польща має гнучку систему фінансування вищої освіти, котра базується на засадах використання різних фінансових джерел та забезпечення фінансової автономії навчальних закладів. Певну фінансову підтримку вищим навчальним закладам надають місцеві бюджети (бюджети гмін) та інші публічні фонди.

Вступати до польських університетів мають право не лише громадяни Польщі і Європейського союзу, але й інших країн світу. Єдиним критерієм для вступу до польського вузу є наявність офіційного статусу резидента. В 2014-2015 н. р. у Польщі навчалось 35 983 іноземних студентів з 149 країн світу, з яких найбільше з України – понад 15 тис. (1,7% від усіх студентів). Крім українців, у польських вищих навчальних закладах навчається багато громадян Білорусі (3,4 тис.), Норвегії (1,5 тис.), Іспанії (1,3 тис.), Швеції (1,2 тис.) та інших країн [13]. Іноземці, як і громадяни Польщі, можуть претендувати на державну стипендію, місце в гуртожитку, оплачувані практики. Однак деякі обмеження для іноземців існують, зокрема, вони не мають права претендувати на отримання соціальної стипендії та спеціальні виплати для студентів з особливими потребами.

Вартість освіти у Польщі нижча, порівняно із більшістю країн Європи. У Великій Британії вартість року навчання складає від 10 до 14 тис. £, у Франції – 8-20 тис. €. Навчання в Естонії, Латвії чи Литві дешевше – близько 2 тис. € на рік, але максимальна вартість сягає 8 тис. €. Країни Скандинавії пропонують безкоштовну освіту національною мовою, а навчання англійською коштує понад 6 тис. €. У Німеччині розмір оплати встановлюється кожною із земель і складає до 1 тис. € на рік, але досить високими є витрати на проживання та харчування.

Вартість навчання у престижному приватному університеті Польщі складає від 3 до 6 тис. € на рік. Освіта в державному університеті польською мовою може бути безкоштовною для студентів, які володіють «Картою поляка» (вимагається лише реєстраційний внесок). Оплата за навчання не залежить від розмірів міста, у малих містах вона може бути навіть вищою, оскільки немає конкуренції серед навчальних закладів. З 2014 р. Польща знизила вартість навчання для українців до 1-2 тис. € на рік. У поточному навчальному році 381 студент та понад 50 аспірантів з України (переважно із зони АТО та тимчасово окупованого Криму) навчаються в університетах країни за рахунок Польської держави.

Україна та Польща мають тривалий досвід співробітництва в галузі освіти. Перша угода «Про співробітництво в галузі науки і освіти України та Польщі» була підписана 18 травня 1992 р. між Міністерствами освіти України та Польщі. Офіційні ж наукові контакти двох держав беруть свій початок від підписання угоди про наукові зв'язки між Україною та Польщею 1 липня 1997 р. Майже всі міжнародні наукові конференції, які відбуваються в Україні, проходять за участю польських науковців. Велика кількість українських шкіл, інститутів, університетів, інших навчальних закладів співпрацюють із польськими, проводять спільні семінари, круглі столи, конференції тощо. Приєднання України до Болонського процесу значно активізувало співробітництво у галузі науки і освіти, зокрема, в такій формі, як безпосередні зв'язки між вищими навчальними закладами. Наразі експерти з двох країн опрацьовують проект угоди про створення Українсько-польської Ради обміну молоддю [7].

Аналізуючи освітню реформу Польщі, можна виділити декілька основних напрямків реформування галузі, які наразі є найбільш актуальними для України. Насамперед, це децентралізація освіти. У Польщі вона була здійснена в контексті адміністративної реформи в 90-х рр. XX ст. В той час школи та інші освітні заклади стали власністю місцевих урядів, а центральні урядові установи (зазвичай Міністерство освіти) втратили прямий адміністративний контроль над ними.

Децентралізація освіти у Польщі відбувалася за складних соціально-економічних обставин. Гостра нестача фінансових ресурсів, спричинена системою кризою початку 90-х рр., неспроможність бюджетів гмін утримувати заклади освіти призвели до ліквідації значної частини шкіл та дитячих садків. Задля вирішення цієї проблеми було запроваджено своєрідний фінансовий стандарт, тобто певну суму трансферту з державного бюджету в розрахунку на одного учня, яка надавалась для забезпечення кожної дитини однаковим високим рівнем освіти. У цьому стандарті враховувались як основні витрати на освітній процес, так і додаткові, зумовлені територіальними відмінностями у кліматичних, геоморфологічних умовах, системі розселення населення, рівні життя, стані здоров'я учнів тощо. Запровадження фінансового стандарту дозволило суттєво зменшити різницю у фінансовому забезпеченні закладів освіти в різних регіонах країни. Позитивним аспектом процесів децентралізації стало залучення «споживачів

освіти», тобто місцевої спільноти до планування, розробки місцевої освітньої політики та розв'язання освітніх проблем. Польський досвід створення та функціонування закладів освіти, заснований на співпраці організацій громадянського суспільства та держави, надає позитивні результати у справі навчання і виховання нового покоління і може стати дієвим прикладом для України.

Реформування системи вищої освіти в Україні не може бути відокремленим від загальноєвропейських процесів інтернаціоналізації навчального процесу, підвищення мобільності викладачів та студентів, а також запровадження комбінованої моделі фінансування вищих навчальних закладів. З огляду на це, найбільш прийнятним для України може вважатися досвід Польщі, що передбачає змішану модель фінансування навчальних закладів із домінуванням державної підтримки та активним використанням грантових ресурсів для розвитку науки та удосконалення навчального процесу. Всі ці положення є основою Болонського процесу.

З приєднанням України до Болонської декларації у 2005 р., у сфері освіти країни впроваджено більшість європейських інновацій. Введено дворівневу систему підготовки фахівців "бакалавр-магістр", у рамках міжнародної програми TEMPUS-TACIS виконується ряд пілотних проектів щодо автономії вищих навчальних закладів, організації докторантури за європейськими стандартами, формування системи внутрішнього контролю навчальних закладів за якістю освіти. Однак, Польща досягла значно більших результатів у цьому напрямку. Зокрема, цікавим для України є досвід Польщі щодо стандартизації навчання за трансферною системою європейських кредитів (ECTS). Вона спрямована на підвищення мобільності навчання як у часі (можливість вибору індивідуального темпу навчання), так і в просторі (послідовне навчання у різних вищих навчальних закладах). У Польщі активно реалізується принцип мобільності, який гарантує студентам можливість одержання знань за обраною спеціальністю в різних навчальних центрах (у країні поселення і за кордоном) на тому ж рівні освіти [8].

Важливим аспектом впровадження Болонського процесу є автономія вищих навчальних закладів, яка є необхідною умовою як для побудови європейського простору вищої освіти, так і для модернізації конкретних навчальних планів. У Польщі внаслідок змін у системі управління освітою, науково-освітня громадськість отримала важіль контролю над діями держави в галузі освіти. Університети самостійно обирають Раду з вищої освіти і Центральну комісію зі справи присудження звань і наукових ступенів. Відповідно до Закону про вищу освіту і Закону про систему освіти змінилася роль колегіальних органів навчальних закладів, які отримали можливість більше впливати на процес прийняття рішень, що обмежило сферу діяльності одноосібних рішень і демократизувало управління вищих навчальних закладів. Особливих повноважень в контексті університетської автономії набув керівник навчального закладу, який обирається на конкурсній основі, відповідає за якість науково-педагогічних кадрів і запроваджує контроль якості освіти [14].

Законодавча реформа вищої освіти України, започаткована влітку 2014 р., гарантує автономію університетів та створення сучасних механізмів забезпечення якості навчання у вищій освіті. Вищі навчальні заклади зможуть самостійно формувати навчальні програми та визначати перелік дисциплін, які до них входять. Щонайменше чверть від загального обсягу навчальної програми формуватимуть студенти, вільно обираючи дисципліни, пропоновані кафедрами.

Міністерство освіти буде лише регламентувати очікувані результати навчального процесу та визначати те, що повинен знати та вміти випускник певної спеціальності. А власне за механізм досягнення цих результатів відповідає виключно сам автономний навчальний заклад. Контроль за досягненням результату буде здійснюватися паралельно – всередині університетів та ззовні – через Національне агентство із забезпечення якості освіти. Така система може повноцінно функціонувати і давати ефективний результат лише за умови вільної конкуренції університетів та викладачів.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Результативність польської реформи освіти не можна не помічати. Вона стала наочним прикладом системних змін, поштовхом до яких стало бажання людей мати високоякісну сучасну освіту. Цей досвід особливо цінний для українців через географічну та культурну близькість країн, через прагнення нашої держави до інтеграції в систему Європейського Союзу з її цінностями та стандартами якості. Дослідження та осмислення досвіду реформування системи освіти Польщі сприятиме формуванню інноваційних підходів та дієвих інструментів із забезпечення ефективного функціонування в Україні структури державного управління освітою та системи навчальних закладів різного рівня акредитації.

Для цього, як підказує польський досвід, в Україні необхідно сформувати оптимальну та ефективну модель управління освітою, розподіливши функції та повноваження органів місцевого самоврядування на регіональному та місцевому рівнях, нормативно визначити механізми співпраці всіх суб'єктів процесу управління освітою, встановити межі їх взаємоконтролю, переглянути вимоги до кандидатів на посади керівників органів управління освітою і навчальних закладів та здійснювати на цій основі активну інтеграцію української освіти в європейський простір.

Література

1. Александров В. Освітня послуга: суть та моделі якості / В. Александров // Освіта і управління. – 2006. – № 1. – С. 156-164.
2. Василюк А.В. Система освіти Польщі: структура, управління, фінансування, підготовка вчителів // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – С. 166-177.
3. Василюк А.В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність: монографія / Василюк Алла Володимирівна ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 340 с.
4. Воробьёв Ю.Л. Периферийный рынок образовательных услуг: взгляд из провинции // Знание. Понимание. Умение. – №3. – 2005. – С. 62-70.
5. Гречка Я.Р. Управління освітою Польщі: історична ретроспектива / Я.Р. Гречка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej1/txts/Grechka.htm>.
6. Євменкова К.М. Освітня послуга як економічна категорія / К.М. Євменкова // Економіка і регіон. – № 3 (22). – 2009. – С. 172-175.
7. Коваленко О.М. Освітнє та наукове співробітництво України та Польщі / Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис / Національна академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти. – К.: Педагогічна преса. – № 3. – 2011. – С.95-99.
8. Коваленко О.М. Упровадження болонської системи у вищій освіті Польщі: приклад для України / Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис / Національна академія педагогічних наук України, Інститут вищої освіти. – К.: Педагогічна преса – №3. – 2011. – С. 375-380.
9. Кукурудза І.І. Ринок послуг вищої школи в Україні: стан, проблеми та перспективи / І.І. Кукурудза // Вісник Черкаського університету. Серія Економічні науки. – 2009. – №152. – С. 148-163.
10. Оболенська Т.Є. Маркетинг освітніх послуг: вітчизняний та зарубіжний досвід / Т.Є. Оболенська. – К. : КНЕУ. – 2001. – 208 с.

11. Сапрыкин Д.Л. Значение и смыслопонятия «образование» // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 2008. – № 1. – С. 19-25.
12. Dolata R. Reforma egzaminu maturalnego – oceny i rekomendacje / R. Dolata, E. Putkiewicz, A. Wilkomirska ; Instytut Spraw Publicznych // Analizy i Opinie. – 2004. – № 22. – 14 s.
13. Główny Urząd Statystyczny // Portal Informacyjny. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks.
14. Reforma systemu edukacji: projekt Ministerstwo Edukacji Narodowej. – Warszawa: Wydaw. Szkola i pedagogika, 1998. – 228 s.
1. Aleksandrov V. Osvitnya posluha: sut' ta modeli yakosti / V. Aleksandrov // Osvita i upravlinnya. – 2006. – № 1. – S. 156–164.
2. Vasylyuk A.V. Systema osvity Pol'shchi: struktura, upravlinnya, finansuvannya, pidhotovka vchyteliv // Osvita i upravlinnya. – 1998. – T. 2. – S. 166-177.
3. Vasylyuk A.V. Reformy shkil'noyi osvity v Pol'shchi: istoriya y suchasnist': monohrafiya / Vasylyuk Alla Volodymyrivna ; Nizhyn. derzh. un-t im. Mykoly Hoholya. – Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholya, 2007. – 340 c.
4. VorobYov Yu.L. Periferiyniy ryinok obrazovatelnyih uslug: vzglyad iz provintsi // Znanie. Ponimanie. Umenie. – №3. – 2005. – S. 62-70.
5. Hrechka Ya.R. Upravlinnya osvityu Pol'shchi: istorychna retrospektyva / Ya.R. Hrechka. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.academy.gov.ua/ej1/txts/Grechka.htm>.
6. Yevmen'kova K.M. Osvitnya posluha yak ekonomichna katehoriya / K.M. Yevmen'kova // Ekonomika i rehion. – №3 (22). – 2009. – S. 172-175.
7. Kovalenko O.M. Osvitnye ta naukovе spivrobitnytstvo Ukrainy ta Pol'shchi / Vyshcha osvita Ukrainy: teoretychnyy ta naukovо-metodychnyy chasopys / Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut vyshchoyi osvity. – K.: Pedahohichna presa. – №3. – 2011. – S. 95-99.
8. Kovalenko O.M. Uprovadzhennya bolons'koyi systemy u vyshchiy osviti Pol'shchi: pryklad dlya Ukrainy / Vyshcha osvita Ukrainy: teoretychnyy ta naukovо-metodychnyy chasopys / Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut vyshchoyi osvity. – K.: Pedahohichna presa – №3. – 2011. – S. 375-380.
9. Kukurudza I.I. Ryinok posluh vyshchoyi shkoly v Ukraini: stan, problemy ta perspektyvy / I.I. Kukurudza // Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya Ekonomichni nauky. – 2009. – №152. – S. 148-163.
10. Obolens'ka T.Ye. Marketynh osvitnikh posluh: vitchyznyanyy ta zarubizhnyy dosvid / T.Ye. Obolens'ka. – K. : KNEU. – 2001. – 208 s.
11. Sapryikin D. L. Znachenie i smysl ponyatiya «obrazovanie» // Vestnik MGU. Seriya 7. Filosofiya. – 2008. – №1. – S. 19-25.
12. Dolata R. Reforma egzaminu maturalnego – oceny i rekomendacje / R. Dolata, E. Putkiewicz, A. Wilkomirska ; Instytut Spraw Publicznych // Analizy i Opinie. – 2004. – № 22. – 14 s.
13. Główny Urząd Statystyczny // Portal Informacyjny. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks.
14. Reforma systemu edukacji: projekt Ministerstwo Edukacji Narodowej. – Warszawa: Wydaw. Szkola i pedagogika, 1998. – 228 s.

Подано до редакції 18.12.2014

Рецензент – кандидат географічних наук Л.І. Стефанков

УДК 911.3

Смочко Н.М.

Мукачівський державний університет

Тематичні парки світу як інноваційні елементи формування якісної моделі територіальних рекреаційних систем

В статті розглядаються тематичні парки як інноваційні елементи формування якісної моделі територіальних рекреаційних систем. Розкрито їх структуру, особливості та сучасні тенденції розвитку. Наведено приклади найвідоміших тематичних парків світу, що мають величезне культурно-виховне, наукове, пізнавальне та туристсько-рекреаційне значення. Дано характеристику інноваційним елементам тематичних парків розваг компанії «Уолт Дісней» – Діснейлендам та іншим найпопулярнішим, найприбутковішим і найбільшим паркам світу різного тематичного спрямування, зокрема історико-культурного, музичного, зоологічного, літературного тощо. Виявлено їх позитивний ефект функціонування та важливі засади діяльності: тематична спрямованість і відповідність певній спеціалізації, що має втілення у традиційних та специфічних заходах, програмах і культурних послугах; високі вимоги до рівня обслуговування відпочиваючих; наявність спеціальних інженерних споруд і ступеня благоустрою території. Доведено, що тематичні туристичні парки – це порівняно нова концепція розважальних об'єктів, що динамічно розвивається та значною мірою сприяє зміцненню туристичного потенціалу країни. Визначено, що на сучасному етапі розвитку сфери рекреації та туризму спостерігається інтенсивне формування туристських тематичних парків-кластерів, що сприяють трансформації туристських потоків і розвитку важливих галузей господарства в цілому.

Ключові слова: територіально-рекреаційна система, спеціалізація, тематичні парки, парки розваг, парки атракціонів.

Смочко Н.М. Тематические парки мира как инновационные элементы формирования качественной модели территориальных рекреационных систем. В статье рассматриваются тематические парки как инновационные элементы формирования качественной модели территориальных рекреационных систем. Раскрыто их структуру, особенности и современные тенденции развития. Приведены примеры самых известных тематических парков мира, имеющих огромное культурно-воспитательное, научное, познавательное и туристско-рекреационное значение. Дана характеристика инновационным элементам тематических парков развлечений компании «Уолт Дисней» – Диснейлендам и другим популярным, самым прибыльным и самым большим паркам мира различного тематического направления, в частности историко-культурного, музыкального, зоологического, литературного и т.д. Выявлено их положительный эффект функционирования и важные принципы деятельности: тематическая направленность и соответствие определенной специализации, что воплощено в традиционных и специфических мероприятиях, программах и культурных услугах; высокие требования к уровню обслуживания отдыхающих; наличие специальных инженерных сооружений и степени благоустройства территории. Доказано, что тематические туристические парки – это сравнительно новая концепция познавательно-развлекательных объектов, динамично развивающаяся и во многом способствует укреплению туристического потенциала страны. Определено, что на современном этапе развития сферы рекреации и туризма наблюдается интенсивное формирование туристских тематических парков-кластеров, способствующих трансформации туристских потоков и развития важных отраслей хозяйства в целом.

Ключевые слова: территориально-рекреационная система, специализация, тематические парки, парки развлечений, парки аттракционов.

Smochko N. Theme world parks as innovative elements of the formation of quality models of territorial recreation system. The article deals with the theme parks as innovative elements forming quality model of territorial recreation systems. Their structure, characteristics and development tendencies have been revealed in the article. Examples of the most famous theme parks in the world with great cultural and educational, scientific, informative and recreational value have been suggested. The characteristic elements of the innovation theme park company "Walt Disney" – Disneylands and other most popular, most profitable and the largest parks in the world of different thematic focus, including historical and cultural, musical, zoological, literature and others have been characterized. Their positive

effects and important principles of operation, such as thematic focus and compliance with certain specialization, which has been implemented in traditional and specific activities, programmes and cultural services; high requirements to the levels of tourists' service; availability of special engineering structures and the degree of improvement of the territory have been disclosed. It has been proved that thematic tourist parks is a relatively new concept of entertainment facilities, which is developed dynamically and largely promotes tourism potential. It has been determined that at the present stage of the development of recreation and tourism an intensive formation of tourist theme parks forming clusters has been noticed, which contributes to the transformation of tourist flows and the development of important sectors of the economy as a whole.

Key words: territorial and recreation system, specialization, theme parks, amusement parks.

Постановка проблеми. Територіальна рекреаційна система (далі – ТРС) характеризується єдиною територією, що має значний рекреаційний потенціал, сукупністю рекреаційних установ, які функціонують на основі тісних виробничих контактів, єдністю організаційних форм управління, які забезпечують ефективне використання природних рекреаційних ресурсів і соціально-економічних умов, що склалися на даній території.

Територіальні рекреаційні системи включають в себе регіональні системи і функціональні мережі. До таких мереж належать тематичні парки як інноваційні елементи для формування якісної моделі ТРС (у межах елементарного типу ТРС), що передбачають високі вимоги до рівня обслуговування відпочиваючих, наявність спеціальних інженерних споруд і ступеня благоустрою території.

Відпочинок у поєднанні з розвагами переважає серед інших мотивацій подорожей і формує наймасовіші туристичні потоки світу. Вони зароджуються у країнах Європи, Північної Америки, Азійсько-Тихоокеанського регіону і водночас тяжіють до цих же регіонів.

Останнім часом тематичні парки склали серйозну конкуренцію традиційним DESTINATION з великою кількістю історико-культурних пам'яток.

Ідея тематичних парків зародилася в Європі і була реалізована в європейських столицях наприкінці XIX століття, хоча її творцем вважається Уолт Дісней. Справжній розквіт вони переживають у США і набувають поширення у всьому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження світових тематичних парків, їх сутність, класифікація та перспективи розвитку висвітлено у працях Л. Савранчук [5, 6]. Вивченням зарубіжного досвіду функціонування тематичних парків та їх важливих засад діяльності (тематична спрямованість та відповідність певній спеціалізації, що має втілення у традиційних та специфічних заходах, програмах та культурних послугах) займалися В.Д. Ковтун [1, 2], І.В. Петрова [4]. Проте у науковій літературі дані DESTINATION висвітлені недостатньо, в чому і вбачаємо актуальність дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкрити тенденції розвитку тематичних парків світу як інноваційних елементів формування якісної моделі територіальних рекреаційних систем.

Виклад основного матеріалу. Аналіз світового досвіду організації роботи тематичних парків свідчить про те, що вони мають велике культурно-виховне, наукове, пізнавальне та туристсько-рекреаційне значення. Їх ще часто називають парками розваг. Від звичайних парків вони відрізняються тим, що призначені саме для розваги людей, в основному дорослих, підлітків і дітей.

Серед стереотипів рекреаційної діяльності західного відпочинку Д.В. Ніколаєнко окреслив п'ятнадцять основних напрямів, одним з яких є

тематичні парки, що поділяються за географічним принципом (у США і поза межами США) [3]. Це пояснюється не хронологією виникнення, а рівнем розвитку парків. Як зазначає Л. Савранчук, їх найбільш доцільно групувати за спеціалізацією: географічні, морські, космічні, історичні, атракціонів, сафарі-парки, гастрономічні, інші [5].

Тематичні парки – світ, паралельний звичайному, віртуальна реальність або зменшена копія дійсності. Після пригод та іграшкових жахів цього “задзеркалля” справжня реальність постає в іншому світлі, забуваються стреси і напруга звичних буднів щезає. Цей віртуальний світ найбільш колоритно представлений у США. Тут частка парків розваг, що припадає на одну особу, є найбільшою. Практично у кожному штаті є свій парк з атракціонами та аквапарком. На весь світ відомі тематичні парки Уолта Діснея.

Найперший Діснейленд був відкритий у штаті Каліфорнія 1955 р., і відтоді аналогічні парки з’явилися у багатьох містах країни і за кордоном. Один з них – Дісней-World – є найбільшим розважальним парком світу (його площа становить понад 11 тис. га, відкритий у 1971 р.). У багатьох штатах парки розваг утворюють міні-міста. У Лос-Анджелесі, зокрема, це одночасно Діснейленд і тематичний парк кінокомпанії Universal Studios. А найбільші сафарі-парки у світі – Six Flags Great Adventure та Wild Safari – розташовані у штаті Нью-Джерсі.

У США налічується понад 600 інших тематичних парків. Столицею “Країни мрій” стала Флорида. У цьому штаті розміщені найкращі тематичні парки не тільки Америки, а й світу.

Найбільш колоритними вважаються тематичні парки розваг компанії «Волт Дісней» – Діснейленди. На сьогодні у світі існує п’ять Діснейлендів: в Анахаймі (Каліфорнія, відкритий в 1955 р.), в Орландо (Флорида, 1971 р.), в Токіо (Японія, 1983 р.), у Парижі (Франція, 1992 р.), в Гонконгу (Китай, 2005 р.). У цілому, всі парки Діснейленд мають схожу структуру і колорит Діснейських мультфільмів.

Найстарішим, популярним і високоприбутковим тематичним парком є Діснейленд (англ. Disneyland, Disneyland Park) у місті Анахаймі (штат Каліфорнія, США). Відкритий 17 липня 1955 року. Парк став місцем, де можна зустріти героїв улюблених мультфільмів та казок, де цікаво всім: і дорослим, і дітям.. Крім розваг, відпочинку у парку має інформаційно-пізнавальний характер. Тут постійно діють експозиції, що розповідають про історію Америки, культуру різних народів. У середньому на рік «Діснейленд» відвідують 13,3 млн. осіб. Площа парку, доступна для відвідувачів – 34,4 га [8].

Дісней Ворлд (англ. Disney World), офіційна назва – «Всесвітній центр відпочинку Волта Діснея» (англ. Walt Disney World Resort) – найбільший і найвідвідуваніший центр розваг у світі (площа – 121,7 км²) у місті Орландо (штат Флорида, США). У його складі: чотири тематичних парки, два аквапарки, 23 тематичних готелів (плюс ще 8, які не належать компанії Волта Діснея), два спа-курорти, фітнес центри, інші місця відпочинку і розваг. Парк відкрився 1 жовтня 1971 року і спочатку складався лише з тематичного парку «Чарівне Королівство» (Magic Kingdom theme park). 1 жовтня 1982 р. був відкритий «Епкот» (Epcot), 1 травня 1989 р. – «Голлівудські Студії Діснея» (Disney's Hollywood Studios) і 22 квітня 1998 р. «Королівство тварин Діснея» (Disney's Animal Kingdom theme park).

Токійський Діснейленд (Японія) створений в 1983 р. Загальна площа – 80 га, кількість атракціонів – 47. Це перший парк з Уолт Дісней Паркс, створений за межами США. Парк поділений на сім зон: Світовий Базар (World Bazar) –

місцевість США на початку XX століття; Країна Пригод (Adventure Land) – пригоди, зустріч з Карибськими піратами; Країна Дикого Заходу (Western Land) – територія Дикого Заходу США; Країна Звірят (Critter Land) – тварини з кінофільмів Діснея; Країна Фантазій (Fantasy Land) – світ фантазії; Країна Майбутнього (Tomorrow Land) – історія Японії, політ у космос; Місто Мультиплікаційних героїв (Toontown) – світ карикатури, персонажі мультфільмів Діснея [9]. За три десятиліття свого існування токійський Діснейленд відвідали 570 млн. туристів.

У 2001 р. поряд з ним було відкрито Токіо-Діснейсі – парк водних атракціонів: підводне плавання, венеціанські гондоли, зустріч з русалками, Синдбадом-мореплавцем, капітаном Немо та Індіаною Джонсом. У кожній тематичній зоні відбуваються відповідні виставки, шоу; працюють спеціалізовані ресторани та крамниці для дітей і дорослих.

Діснейленд у Франції – найбільший парк атракціонів у Європі, він займає площу близько 20 км². На території Діснейленду у Франції розташовано два тематичних парки: Діснейленд-парк (1992 р.) і Студія Уолта Діснея (2002 р.), окрім парків є також – поле для гольфу, готелі та діловий і житловий квартали. Disneyland Park є найстарішою частиною та центром Діснейленду, він включає в себе п'ять тематичних зон: «Головна вулиця», «Країна пригод», «Країна фантазії», «Країна відкриттів» та «Прикордонна країна», які зосереджені навколо «Замку сплячої красуні» – символу Діснейленду.

Прототипом Діснейленду в Україні є реконструйований парк імені Горького (м. Харків), який ще називають "Харківським Діснейлендом". Парк був відкритий 23 серпня 2012 року. У 2013 році року парк отримав міжнародну премію "Golden Pony Awards" і увійшов у десятку кращих парків розваг у світі, разом із такими відомими на весь світ парками, як "Blackpool Pleasure Beach" (Великобританія), "Tivoli" (Данія), "Liseberg" (Швеція), "Диво-Острів" (Росія). У ньому налічується близько 40 різних атракціонів, серед яких - найвище в Україні 55-метрове колесо огляду (друге по висоті в Європі), кімната жахів (єдина в Україні), французька карусель (в світі подібних усього п'ять), Ейр рейс "Зліт" (друга в світі, перша в Нью Йорку), американські гірки, башта падіння, автодром, ланцюги, мотузковий парк, будинок страху і багато іншого. Парк розділений на 5 зон різної тематики: дитяча, середньовічна, екстремальна, французька і ретрозона. знаходяться "Дісней-Уорлд" (Флорида) – найбільший розважальний комплекс світу. У нього входять чотири тематичних парки, присвячені героям Діснея, досягненням у галузі науки і техніки, тваринному світу різних регіонів світу, атракціони. Тут же розташовані готелі, ресторани, крамниці.

В досвіді зарубіжних парків стало традиційним звернення до культур різних народів шляхом поєднання садово-паркової архітектури з культурними програмами та побутом різних культур (звичаїв, кухні, ігор, одягу). Яскравими прикладами є «Парк світу» в Пекіні, де на одній території зібрано досягнення людства п'яти континентів: експозиція знайомить відвідувачів з історією, географією, культурою, архітектурою, релігією народів світу; Євродіснейленд у Франції, де атракціон «Ляльки світу» містить відомості про всі країни світу; німецький тематичний парк Europa-Park, де відвідувачі роблять мандрівку по 12 європейським тематичним зонам, знайомлячись з архітектурою, культурою, рослинами, їжею наших європейських сусідів. Спеціалізуючись на культурі різних народів, географічні парки репрезентують такі країни, як Нідерланди,

Іспанію, Італію, Німеччину, Данію, Росію. Тут звучать національна музика та мова. У цих парках мініатюр представлені міні-копії визначних пам'яток країн.

Також можна виділити в окрему групу парки суто музичного напрямку (Відень, Мюнхен). Наприклад, в парку Лазенки (Варшава, Польща) постійно звучить музика, оскільки парк присвячений пам'яті видатного композитора Ф. Шопена.

Цікавими є парки птахів та тварин, зокрема: парк птахів «Джуронг» (Сінгапур), містить найбільшу колекцію птахів на планеті (близько 8000 птахів із 600 видів) і за цим параметром – це найбільший у світі парк птахів; парк птахів та рептилій на о.Балі (Індонезія); парк птахів в місті Пафос (о.Кіпр); парк птахів на о. Пхукет (Таїланд).

Досвід паркобудівництва зарубіжних країн свідчить про велику популярність парків розваг, які створені за мотивами літературних творів, що певною мірою дозволяє відвідувачам зануритися в атмосферу улюблених книг, вивчити побут їхніх героїв і відчувати себе учасниками описуваних подій. Яскравий приклад – тематичний парк за мотивами книг Астрід Ліндгрєн знаходиться в шведському місті Віммербю, в якому пройшло дитинство письменниці. Ще один британський тематичний парк – «Чарівне королівство Камелот» – аналог резиденції короля Артура, де, крім арени для лицарських турнірів і майстерні чарівника Мерліна, є каруселі, міні-гольф та американські гірки [7]. У Франції відкрився тематичний парк розваг за мотивами книги Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц». У японському місті Осака у 2014 р. – парк комп'ютерних атракціонів, присвячених юному чарівникові Гаррі Поттеру, розташований на території тематичного парку Universal Studios Japan, створеного за мотивами найвідоміших голлівудських бойовиків.

Особливої популярності набувають парки пов'язані з теле- та кіноіндустрією. До них відносять: парк атракціонів «Астерікс» (Париж, Франція) заснований на популярності французьких коміксів і фільмів про римлян і галів; тематичний парк «Чарівний світ Гаррі Поттера» («Поттерленд») в місті Орlando у штаті Флорида, США (засніжене село Гогсмід, замок Гогвортс, магазин чарівних паличок, полювання дементор – жахливі стражі в'язниці Азкабан); парк «Створення Гаррі Поттера» (Лондон, Великобританія), який присвячений книзі про хлопчика-чарівника, знаменитий тим, що він відкритий на місці кінопавільйонів студії Warner Bros, яка екранізувала книги про Гаррі Поттера, займає 14 тис. кв. метрів; тематичний парк «Хоббітон» (Нова Зеландія), був створений спеціально для зйомок трилогії "Володар перснів", «Хоббіт» за мотивами роману Дж.Р.Р. Толкієна; «Movie park» – один з найкращих кінопарків світу (Німеччина). Парк поділено на п'ять тематичних зон, пов'язаних із фільмами для дітей і дорослих компанії «Warner Brothers». Божевільні змагання з Бетменом і польоти з Суперменом, а також пригоди з кроликом Роджером і Міккі Маусом. На «Голлівудському бульварі» розташовані ресторани і крамниці, які пропонують товари у голлівудському стилі. У місті Белфаст (Північна Ірландія) в 2012 році був відкритий найбільший у світі музей легендарного корабля «Титаніка», який потонув 1912 році в першому ж рейсі. У численних павільйонах шестиповерхового музею демонструється найповніша на сьогодні реконструкція історії судна: з моменту його створення і аж до катастрофи та подальших робіт з розслідування катастрофи. У павільйонах музею представлені різні артефакти з затонулого судна. Основна концепція музею – тривимірний простір, створений за допомогою комп'ютерної графіки. У павільйонах відтворена реалістична атмосфера,

а ефект перебування на кораблі забезпечується зображеннями, звуками, запахами і навіть температурними режимами. Парк «Universal» (Голівуд, США) є одним з найвідоміших парків розваг у світі. Розважальний комплекс був створений в 1990 році за участі кіноконцерну Universal і Blackstone Group. Зведений на горі поруч із кіностудією, парк налічує десятки атракціонів, виконаних за мотивами відомих фільмів, випущених студією Universal: «Назад у майбутнє», «Парк Юрського періоду», «Халк», «Аполлон 13», «Кінг Конг» і багато інших.

Набули популярності парки іграшок. Це, зокрема “Леголенд” розташований у Белунді (Данія), де у 1934 р. був створений перший конструктор “Лего”. У парку представлені зібрані з конструктора моделі найбільших європейських міст, ландшафти Африки, середньовічний замок. Ще один “Леголенд” розташований у Сан-Дієго (США). Також “Леголенд” – розважальний парк відомої дитячої конструкторської фірми “Лего” розташований у Мюнхені (Німеччина), для дітей віком від 2 до 12 років. Крім атракціонів розроблені спеціальні інтерактивні розвивальні ігри, різні шоу та вистави на найвищому технічному рівні. У парку є 50 млн. кубиків, з яких діти можуть будувати великі фантастичні фігури. Тут можна побачити зменшені копії баварського замку Нойшванштайн, Берліна, Гамбурга, Мюнхена, Венеції.

Тематичний парк «Hello Kitty» (персонаж японської поп-культури, маленька біла кішечка) відкрився 1 січня 2015 року в провінції Чжецзян (Китайська Народна Республіка).

Висновки і пропозиції. Тематичні парки – порівняно нова концепція розважальних об’єктів, що динамічно розвивається. Тематична їх спеціалізація надзвичайно різноманітна. За відвідуваністю вони випереджають багато всесвітньо відомих пам’яток історії і культури. Наприклад, Паризький «Діснейленд» приймає за рік близько 13 млн. чоловік. Стабільне зростання їх відвідуваності відзначається практично у всіх регіонах світу. Зважаючи на істотні переваги мережевих тематичних парків, в Європі функціонує багато унікальних парків розваг та в багатьох країнах створюються нові концепції тематичних парків для залучення туристів. В Україні не поширено практику створення та функціонування таких інноваційних типів розважальних закладів як тематичні парки, які значною мірою сприяють зміцненню туристичного потенціалу країни.

На сучасному етапі спостерігається інтенсивне формування туристських тематичних парків-кластерів як інноваційних елементів формування якісної моделі територіальних рекреаційних систем, що сприяють трансформації туристських потоків та розвитку важливих галузей господарства в цілому.

Література

1. Ковтун В.Д. Інноваційні технології паркової індустрії / В.Д. Ковтун // Інформаційно-культурний простір: європейський вибір України : зб. Матеріалів Всеукр. наук. конф., Київ, 7-8 грудня 2007 р. / Мін-во Культури і туризму. Український центр культурних досліджень. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008. – С.63-67.
2. Ковтун В.Д. Роль і місце парку культури і відпочинку в сфері індустрії розваг / В.Д. Ковтун // Нова соціокультурна реальність в Україні: теорія, методологія, практика : зб. Матеріалів Всеукр. наук. конф., Київ, 22-23 квітня 2008 р. / Мін-во Культури і туризму. Український центр культурних досліджень. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008. – С. 134-138
3. Николаенко Д.В. Рекреационная география / Д.В. Николаенко. – М.: Владос, 2001. – 288 с.
4. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах / І.В. Петрова. – К. : Кондор, 2005. – 408 с.
5. Савранчук Л. Суть, групування, та перспективи розвитку тематичних парків світу / Л. Савранчук //

- Вісник Львівського університету. Серія: географічна. – 2013. Випуск 43. Ч. 1. С. 82-91.
6. Савранчук Л.А. Тематичні парки як різновиди антропогенних розважальних комплексів / А.Л. Савранчук // Культурний ландшафт: теорія і практика. – Вінниця: ПП ТД «Едельвейс і К». – 2010. – С. 157-161.
 7. Українські культурні дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culturalstudies.in.ua/2011-7-7.php>.
 8. Disneyland Park – Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://disneyland.disney.go.com/destinations/disneyland/>.
 9. Disneyland в Токио. – Режим доступу: <http://www.disney.ru>.
1. Kovtun V.D. Innovatsionnyye tekhnologii parkovoy industrii / V.D. Kovtun // Informatsionno-kul'turniy prostranstvo: yevropeyskiy vybor Ukrainy: sb. Materialov Vseukr. nauk. konf., Kiyev, 7-8 dekabrya 2007 / Min-vo kul'tury i turizma. Ukrainskiy tsentr kul'turnykh issledovaniy. – М.: Gosudarstvennaya akademiya rukovodyashchikh kadrov kul'tury i iskusstv, 2008. – s. 63-67.
 2. Kovtun V.D. Rol' i mesto parka kul'tury i otdykha v sfere industrii razvlecheniy / V.D. Kovtun // Novaya sotsiokul'turnaya real'nost' v Ukraine: teoriya, metodologiya, praktika: sb. Materialov Vseukr. nauk. konf., Kiyev, 22-23 aprelya 2008 / Min-vo kul'tury i turizma. Ukrainskiy tsentr kul'turnykh issledovaniy. – М.: Gosudarstvennaya akademiya rukovodyashchikh kadrov kul'tury i iskusstv, 2008. – S. 134-138.
 3. Nikolayenko D.V. Rekreatsionnaya geografiya / D.V. Nikolayenko. – М.: Vldos, 2001. – 288 s.
 4. Petrova I.V. Dosug v zarubezhnykh stranakh / I.V. Petrova. – К.: Kondor, 2005. – 408 s.
 5. Savranchuk L. Sut', gruppirovki, i perspektivy razvitiya tematicheskikh parkov mira / L Savranchuk // Vestnik L'vovskogo universiteta. Seriya: geograficheskaya. – 2013. Vypusk 43. CH. 1. S. 82-91.
 6. Savranchuk L.A. Tematicheskiye parki kak raznovidnosti antropogennykh razvlekatel'nykh kompleksov / A.L. Savranchuk // Kul'turnyy landschaft: teoriya i praktika. - Vinnitsa CHP TD «Edel'veys i K». – 2010. – S. 157-161.
 7. Ukrainskiye kul'turnyye issledovaniya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://culturalstudies.in.ua/2011-7-7.php>.
 8. Disneyland Park – Ofitsial'nyy sayt [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <https://disneyland.disney.go.com/destinations/disneyland/>.
 9. Disneyland v Tokio. – Rezhim dostupa: <http://www.disney.ru>.

Подано до редакції 04.03.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.3

Чернова Г.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Суспільно-географічні аспекти злочинності Вінницької області

В наш час у суспільстві спостерігається зростання соціальних негараздів, одним з яких є злочинність. В українському суспільстві є тенденції до збільшення кількості злочинів, а особливо злочинів проти особистості, приватної власності громадян. Тому доцільним є вивчення злочинності у територіальному аспекті. Результати таких досліджень можуть бути використані правоохоронними органами під час боротьби зі злочинністю у конкретних регіонах. У статті розглядаються сучасні суспільно-географічні аспекти злочинності Вінницької області. Проаналізовано динаміку показників злочинності та структуру злочинів серед населення області з 2000 по 2013 рр. Розглянуті головні фактори, що впливають на поширення злочинності. Визначений коефіцієнт парної кореляції між рівнем злочинності адміністративних районів області та соціально-економічними показниками, зокрема рівнем урбанізації, безробіття, забезпеченості житлом та розміром середньої місячної зарплати. Розповсюдження злочинності у нашому суспільстві пов'язане із соціальною структурою населення: збільшення кількості безробітних, розлучень, матерів-одиначок, посилення розшарування населення за доходами. Ці процеси охоплюють майже усі верстви населення і сприяють відокремленню індивіда від культури та соціуму. Необхідна активна державна політика у створенні економічних, соціальних і політичних умов для забезпечення потреб молоді, реалізації її навчальних та трудових інтересів. Велике занепокоєння викликає явище злочинності серед неповнолітніх, які в майбутньому становитимуть працездатне населення та основну частину економічно-активного населення області. Тому ситуація є дуже нестабільною та складною, що зумовлює її попередження, пошук нових методів та заходів, які б сприяли поступовому зменшенню злочинності у середовищі неповнолітніх. У статті відображена територіальна диференціація злочинності та судимості регіону в 2013 р. Встановлені головні закономірності виникнення та функціонування злочинності у різних районах, які різняться за соціальними, економічними, культурними та іншими характеристиками.

Ключові слова: злочинність, коефіцієнт злочинності, фактори злочинності, злочин, структура злочинності, профілактика злочинності, регіональні відмінності.

Чернова А.В. Общественно-географические аспекты преступности Винницкой области. В наше время в обществе наблюдается повышение социальных неурядиц, одной из которых является преступность. В украинском обществе есть наличие тенденций к увеличению преступности, в особенности преступлений против личности, частной собственности граждан. Поэтому целесообразно изучение преступности в территориальном аспекте. Результаты таких исследований могут быть использованы правоохранительными органами во время борьбы с преступностью в конкретных регионах. В статье рассматриваются современные общественно-географические аспекты преступности Винницкой области. Проанализирована динамика показателей преступности и структура преступлений среди населения области с 2000 по 2013 г. Рассмотрены главные факторы, что влияют на распространение преступности. Определен коэффициент парной корреляции между уровнем преступности административных районов области и социально-экономическими показателями, особенно уровнем урбанизации, безработицы, обеспеченности жильем и размером средней месячной зарплаты. Распространение преступности в нашем обществе связано с социальной структурой населения: увеличение количества безработных, разводов, матерей-одиначек, усиления расслоения населения за доходами. Эти процессы охватывают почти все слои населения и способствуют отделению индивида от культуры и социума. Необходима активная государственная политика в создании экономических, социальных и политических условий для обеспечения потребностей молодежи, реализации их учебных и трудовых интересов. Обеспокоенность вызывает преступность среди несовершеннолетних, которые в будущем будут составлять работоспособное население и основную часть экономически активного население области. Поэтому ситуация является очень нестабильной и сложной, что требует поиска новых методов и мероприятий, которые бы способствовали постепенному уменьшению преступности в среде несовершеннолетних. В статье отобразена территориальная дифференциация преступности и судимости региона в 2013 г. Установлены главные закономерности возникновения и функционирования преступности в разных районах,

которые отличаются социальными, экономическими, культурными и другими характеристиками.

Ключевые слова: преступность, коэффициент преступности, факторы преступности, преступление, структура преступности, профилактика преступности, региональные отличия.

Chernova A.V. Public-geographical criminality' aspects of Vinnitsa region. As our society has a growing social problems, one of which is a crime. Ukrainian society has a tendency to increase the number of crimes, especially crimes against the person, privately owned. Therefore, it is reasonable to study crime in territorial aspect. The results of these studies can be used by law enforcement agencies in the fight against crime in specific regions. The modern public-geographical criminality aspects of the Vinnitsa area are examined in the article. The dynamics of indexes of criminality and crimes' structure are analyzed among the population of area from 2000 to 2013. The main factors that influence on distribution of criminality are considered. The coefficient of pair correlation between the level of criminality of administrative districts of area and socio-economic indexes, especially by the level of urbanization, unemployment, by housing and size of middle monthly pay-envelope is determined. Distribution of crime in our society is related to the social structure of the population, an increase in the number of unemployed, divorce, single mothers, increased stratification of the population by income. These processes cover almost all segments of the population and contribute to the separation of the individual from society and culture. An active government policy to create economic, social and political conditions for the needs of youth, implementation of educational and labor interests is necessary now. The great concern is the phenomenon of juvenile delinquency, which in the future will make the working-age population and the bulk of the economically active population. Therefore, the situation is very volatile and complex, resulting in prevention, finding new methods and measures that would facilitate the gradual reduction of crime among juveniles. In the article territorial differentiation of criminality and previous conviction of region is represented in 2013. The main patterns of emergence and functioning of crime in different areas, which differ in social, economic, cultural and other characteristics, are installed.

Key words: criminality, coefficient of criminality, factors of criminality, crime, structure of criminality, prophylaxis of criminality, regional differences.

Наявність проблеми. В наш час у суспільстві спостерігається зростання соціальних негараздів, одним з яких є злочинність. В українському суспільстві є тенденції до збільшення кількості злочинів, а особливо злочинів проти особистості, приватної власності громадян. Тому доцільним є вивчення злочинності в територіальному аспекті. Результати таких досліджень можуть бути використані правоохоронними органами під час боротьби зі злочинністю в конкретних регіонах. Важливим є й те, що теоретичні результати таких досліджень можуть встановити закономірності виникнення та функціонування злочинності у різних регіонах, які різняться за соціальними, економічними, культурними та іншими характеристиками.

Аналіз наявних досліджень з проблематики. Дослідження просторового розповсюдження злочинності є назрілим та надзвичайно важливим питанням, позитивне вирішення якого, по-перше дозволить вивчати феномен злочинності в географічному просторі, по-друге, буде мати суттєве прикладне значення для потреб державних органів та громадськості. Вивчення географії злочинності дозволяє з'ясувати специфіку причин та умов злочинності в різних географічних районах з погляду впливу на них місцевих особливостей. Серед українських вчених, що досліджували географію злочинності варто назвати Шаблія О.І., Заставного Ф.Д., Гладкого О.В., які розглядали цю проблему в межах України, Білецького М.І., Скабару Р.М., Лабінську Г. – у межах Львівської області та ін.

Мета статті: дослідити суспільно-географічні аспекти злочинності і встановити характер їх взаємодії з особливостями окремих сфер суспільного життя.

Результати дослідження. Зміст і обсяг поняття “злочин” змінювався упродовж всієї історії людства. Головною закономірністю злочинності визнано її абсолютне і відносне зростання. Паралельно з виникненням нових видів злочинності відбувався розвиток досліджень, спрямованих на подолання впливу

на суспільство цього негативного явища [3]. Вінницька область належить до територій із відносно низьким в Україні рівнем судимості та злочинності. Регіон у 2013 р. займав 11 місце серед областей України за кількістю злочинів.

Злочини мають низку ознак, спільних з іншими правопорушеннями: є небезпечними для суспільства; здійснюються усвідомлено; вчиняються всупереч заборон, визначених кримінальним законодавством. Однак, на відміну від адміністративних, цивільних чи дисциплінарних проступків, злочини мають підвищений рівень суспільної небезпеки. Крім того, злочином є лише те діяння, яке прямо передбачене Кримінальним кодексом України.

У період з 1990 р. по 2013 р., за даними Міністерства внутрішніх справ України, кількість зареєстрованих злочинів у Вінницькій області зазнала значних коливань. Починаючи з 1995 р. злочинність почала знижуватися, досягнувши мінімальних значень у 2012 р. (9852). Однак у 2013 р. відбувся значний стрибок у рівні злочинності, що сягнув 14880 злочинів [4] (рис. 1).

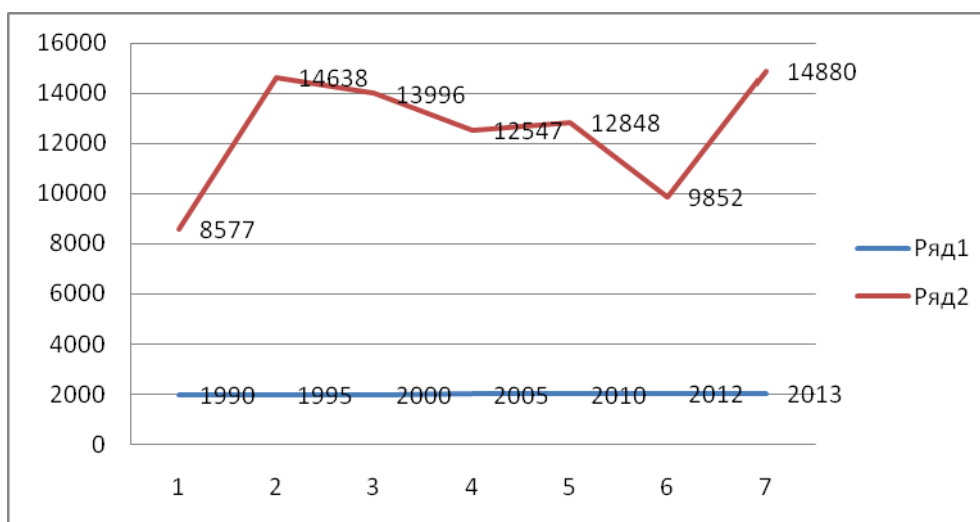

Рис. 1. Кількість зареєстрованих злочинів у Вінницькій області

Серед 14880 злочинів, що були скоєні у 2013 р., окремо виділяють такі види: навмисні вбивства, навмисні тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство, розбої, грабежі і вимагання (рис. 2).

У 2013 р. перше місце займали грабежі, які становили 353 випадки, ще одним масштабним видом злочинності є хуліганство з 242 випадками [4]. Зміни у структурі злочинності були спричинені зміною соціально-політичної обстановки, яка склалася не лише в області, а й в країні загалом, у результаті чого зазнав змін і соціальний стан населення.

Аналізуючи кількість зареєстрованих злочинів області, чітко видно, що найбільшу кількість злочинів було зареєстровано у 1995 р. Різке збільшення кількості злочинів було спричинено розпадом СРСР. Адже криза середини 90-х років ХХ ст. супроводжувалася не лише змінами у доходах населення, а й високим рівнем злочинності, особливого значення набували організовані злочинні угруповання, які здебільшого займалися хуліганством та грабежами.

У віковій структурі злочинності Державна судова адміністрація виділяє такі групи: 14-17, 18-24, 25-29 та 30 років і старше. Найбільша частка злочинів припадає на групу від 30 років. Однак, друге місце за кількістю здійснених

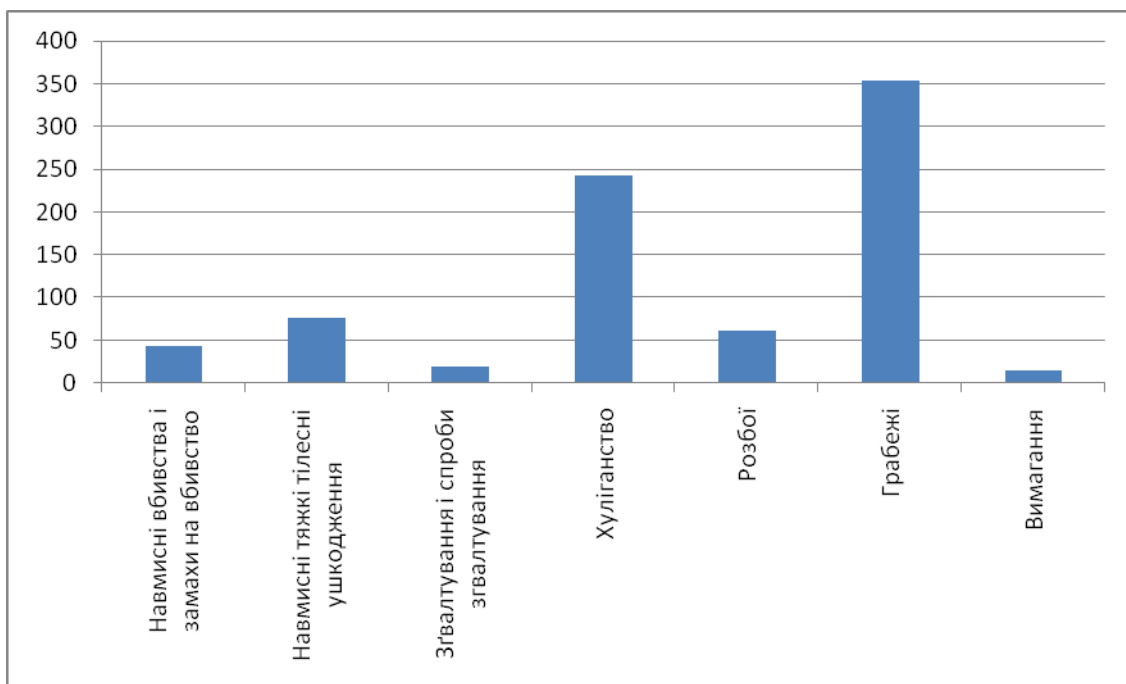

Рис. 2. Кількість злочинів за окремими видами у Вінницькій області у 2013 р.

злочинів займає група людей від 18 до 24 років, що пов'язано з психологічними та соціальними умовами становлення молоді у нашому суспільстві (рис. 3).

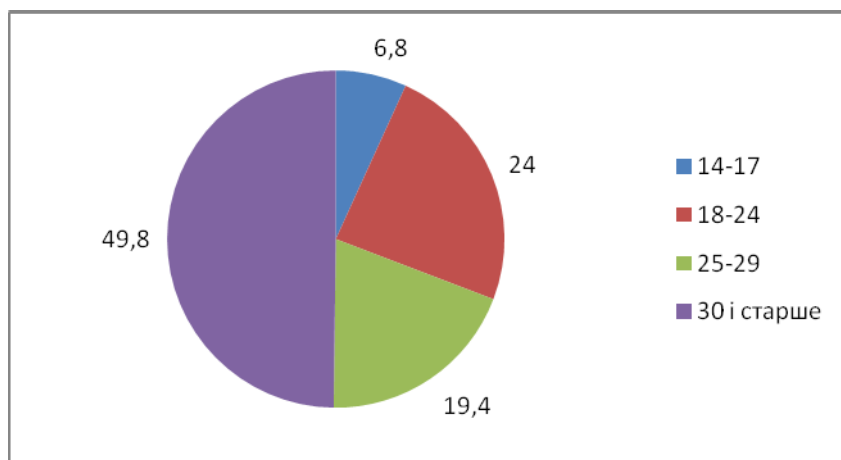

Рис. 3. Кількість засуджених у Вінницькій обл. у 2013 р. за віковими групами

Необхідно звернути увагу на підліткову злочинність, що є трагічним явищем сучасності. Найбільш поширеними злочинами серед неповнолітніх є крадіжки індивідуального і державного майна. При цьому правопорушники часто використовують силу: вступають у бійку, заподіюють тілесні ушкодження. Варто зазначити, що багато злочинів були скоєні неповнолітніми у стані алкогольного сп'яніння. Найбільшу кількість злочинів у 2013 р. неповнолітні вчинили проти статевої свободи та статевої недоторканості, довікілья та власності.

Щодо кількості і складу неповнолітніх, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх, 60,5% злочинів припадає на учнів середніх навчальних закладів та 19,6% – на учнів професійно-технічних навчальних

закладів. Серед підлітків, які не працювали і не навчалися, на обліку знаходиться 18,3%. Підлітки, які мають лише одного з батьків, складають 45,5% тих, що знаходяться на обліку, неповнолітні, які проживають у дитячих будинках, інтернатах, – 8,0%, ті, що не мають батьків – 1%.

Причиною підліткової злочинності найчастіше є неналежний догляд за дітьми батьків або їхня відсутність. Загальне зниження рівня життя, неблагополуччя сімей, які з втратою прибутку втрачають і моральні цінності, відсутність нормальних побутових умов – все це призводить до того, що діти, прагнучи жити так, як усі, намагаються досягти цього шляхом крадіжок та інших злочинів. Крім того, згубний вплив на неповнолітніх справляє телебачення, що пропагує насильство і життя заради власного задоволення.

Однією з важливих кримінологічних проблем суспільства завжди була і залишається жіноча злочинність. Хоча вона й не набуває домінуючого характеру, проте залишається значною, що є небезпечним, адже рівень і структура цього виду злочинності значною мірою є показником морального здоров'я суспільства, є індикатором його духовності та ставлення до основних людських цінностей.

Пік жіночої злочинності припав на 2005 р. (17,6% від загальної кількості засуджених) і поступово знизився в наступні роки. Частка жіночої злочинності у 2013 р. склала 12,9% [4]. Жіноча злочинність відрізняється від чоловічої й за якісними показниками. Основними специфічними причинами жіночої злочинності можна назвати такі: значно більша і дедалі зростаюча активність жінок у суспільному виробництві й соціальному житті як наслідок емансипації; набуття жінками чоловічих рис, «захоплення» керівних позицій; значне послаблення основних соціальних інститутів і насамперед сім'ї; поширення серед жінок наркоманії, алкоголізму, проституції, бродяжництва; вплив на лабільну жіночу психіку зростаючого в суспільстві напруження і конфліктності.

Найпоширенішими злочинами серед жінок є злочини проти власності (35% від загальної кількості злочинів скоєних жінками) та у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин (42%).

Територіальні відміни злочинності визначаються особливостями цілісного комплексу процесів, що відбуваються у конкретному регіоні. Вони є наслідком, по-перше, регіональної специфіки явищ соціально-економічного, соціально-культурного, організаційно-управлінського, правового характеру; по-друге, особливостей динаміки цих явищ у регіоні; по-третє, специфіки взаємодії різних явищ у одному і тому ж регіоні, різних характеристиках умов цієї взаємодії – стану зовнішнього соціального контролю, попереджувальної та правоохоронної діяльності [3].

Вивчаючи суспільно-географічні аспекти злочинності, головну увагу потрібно звертати на особливості демографічної ситуації або демографічні чинники. Статеві-вікова структура визначає не стільки інтенсивність фактичної злочинності, скільки її структуру.

Не підлягає сумніву пряма залежність злочинності від ступеня урбанізації території [5]. Коефіцієнт парної кореляції між рівнями злочинності та урбанізації області становить $r = 1,0$, що свідчить про сильний прямий зв'язок між досліджуваними явищами. У Вінницькій області для міст обласного підпорядкування характерними є вищі, ніж у сільських адміністративних районах показники рівня злочинності та рівня судимості.

Частина злочинності пов'язана з невирішеністю проблем врахування етнічної структури населення, яке складається з представників різних етносів, але

перебуває в умовах одного регіону з його соціально-економічними та політичними умовами.

До важливих соціально-економічних чинників, які впливають на показники злочинності, належать загальний стан і територіальна організація економічної діяльності в цілому і окремих її складових, соціально-професійний склад населення, особливості структури населення за доходами з урахуванням їх величини чи джерел, особливості формування і використання трудових ресурсів регіону, безробіття, забезпечення необхідних потреб населення, які є важливими для їх виживання і відтворення населення.

Аналізуючи вплив таких чинників, як забезпеченість житлом, рівень безробіття та розмір середньої місячної зарплати населення області, виявили такі особливості. Коефіцієнт парної кореляції між рівнями злочинності та безробіття становить $r = 0,9$, що свідчить про сильний прямий зв'язок між явищами, тобто чим вищий рівень безробіття, тим вищий рівень злочинності у адміністративних районах області. Зв'язок між рівнем злочинності та розміром середньої місячної зарплати слабкий ($r = 0,4$). Розрахунок коефіцієнта кореляції між рівнем злочинності та забезпеченості населення житлом свідчить про наявний слабкий зворотній зв'язок між явищами ($r = -0,2$), тобто чим більша забезпеченість населення житлом, у певній мірі, тим менший рівень злочинності.

Соціально-економічні чинники впливають на злочинність не відразу, а через певний період, оскільки, по-перше, механізм цього впливу опосередкований характеристиками населення, суб'єктивним чинником; по-друге, злочинність породжують не власне економічні процеси, навіть дуже негативні, а негативні наслідки недостатнього врахування чи ігнорування цих процесів в управлінській діяльності, попередженні злочинності [3].

Адміністративні райони, місто Вінниця і міста обласного підпорядкування значно різняться за рівнем злочинності та судимості. Провівши розрахунок коефіцієнтів злочинності та судимості (на 10 тис. осіб), можна відмітити, що в межах регіону виділяються цілісні ділянки територій із своєрідною геокриміногенною ситуацією. Центральні адміністративні райони області характеризуються високими показниками як коефіцієнту злочинності, так і судимості. Зокрема, виділяються Вінницький (відповідно 146 та 25,2), Немирівський (92 та 38) та Тиврівський (82,5 та 31,4) райони. Для північних районів Вінницької області характерні низький рівень злочинності (від 51 до 71 злочинів на 10 тис. осіб), окремо можна виділити Хмельницький район із коефіцієнтами злочинності 51,6 та судимості 17,5.

Більша частина території області має середній рівень злочинності. Найнижчі коефіцієнти злочинності тут мають Шаргородський (41) та Піщанський (48,5) райони. Окремо варто відзначити район, який є лідером у південному регіоні за рівнем злочинності. Цю позицію займає Могилів-Подільський район (82,6). Такий високий рівень злочинності у районів пояснюється недостатньо ефективною оперативно-розшуковою діяльністю прикордонного загону щодо виявлення злочинів, пов'язаних із незаконним переправленням осіб через державний кордон.

Місто Вінниця має високий рівень коефіцієнту злочинності, що становить 151,6. Такий високий рівень спричинений високим рівнем урбанізації території, а відповідно й великою кількістю крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань, умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень. варто зазначити, що у більшості районів

області у 2013 р. кількість злочинів зростає, у деяких навіть удвічі, наприклад, у Бершадському, Вінницькому, Іллінецькому та Ямпільському. Зниження рівня злочинності спостерігалось у Козятинському, Піщанському та Чечельницькому районах тощо.

Охорона порядку у області та країні загалом базується на заходах кримінального покарання та на заходах попередження злочинів. Покарання виражається у позбавленні волі, арешті, громадських роботах, штрафів тощо. Розглядаючи кількість засуджених осіб в розрізі адміністративних районів області (на 10 тис. осіб), слід відмітити, що найбільша їх кількість припадає на Немирівський та Тиврівський райони (відповідно 38 - 37 засуджених на 10 тис. осіб). При цьому Вінницький район, який мав найвищий у області коефіцієнт злочинності (146 на 10 тис. осіб) характеризується низьким рівнем засуджених за вироками судів (25,2), що свідчить про низьку розкриваємість. Чітка тенденція прослідковується і у районах з низьким рівнем злочинності (Шаргородському, Хмільницькому, Літинському та Барському), для зазначених районів характерна і невелика кількість засуджених осіб (від 17-21 на 10 тис. осіб).

Висновки: Отже, у багатьох країнах світу, зокрема і в Україні, заходам попередження злочинності надається пріоритетне значення. Потребує істотного покращення розшукова робота оперативних підрозділів органів внутрішніх справ та боротьба з корупцією. У боротьбі зі злочинністю необхідно проводити заходи, спрямовані на зміцнення економіки, забезпечення населення робочими місцями, соціальні програми підвищення життєвого рівня, формування в суспільстві позитивного морального клімату, придушення таких пов'язаних із злочинністю явищ як пияцтво, наркоманія, бродяжництво, бідність, нелегальна міграція, міжнаціональні та інші конфлікти.

Література

1. Білецький М. І. Географія соціальних негараздів: становлення та розвиток науки в Україні / М.І. Білецький, Л.І. Котик // Матеріали наук.-практ. конф. «Регіон-2010: стратегія оптимального розвитку». – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 18-21.
2. Мінченко С. Методологічні аспекти аналізу злочинності в регіоні / С. Мінченко // Право України. – 2001. – №4. – С. 114-117.
3. Скабара Р.М. Суспільно-географічні аспекти злочинності (на матеріалах Львівської області): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львів. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 18 с.
4. Статистичний щорічник Вінниччини 2013 / За ред. С. Н. Ігнатова. – Вінниця: 2014. – С. 527-537.
5. Федоренко Д. Про особливості рівня злочинності в урбанізованих регіонах України / Д. Федоренко // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – Вип. 4 (35). – С. 208-219.
1. Biletskiy M.I. Geografia sotsial'nyh negarazdiv: stanovlennia ta rozvytok nauki v Ukraini / M.I. Biletskiy, L.I. Kotyk // Materialy nauk.-prakt. konf. "Region – 2010: strategiya optymal'nogo rozvytku". – Kh.: KHNU imeni V.N. Karazina, 2010. – С. 18-21.
2. Minchenko S. Metodologichni aspekty analizu zlochynnosti v regioni / S. Minchenko // Pravo Ukrainy. – 2001. – № 4. – С. 114-117.
3. Skabara R.M. Suspil'no-geografichni aspekty zlochynnosti (na materialakh Lvivs'koi oblasti): Avtoref. dys. kand. geogr. nauk: 11.00.02 / L'viv. nats. univer. im. I. Franka. – L'viv, 2003. – 18 с.
4. Statystychnyi shchorichnyk Vinnychyny 2013 / Za red. S.N. Ignatova. – Vinnytsia: 2014. – С. 527-537.
5. Fedorenko D. Pro osoblyvosti rivnia zlochynnosti v urbanizovanykh regionakh Ukrainy / D. Fedorenko // Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. – 2003. – Vyp. 4 (35). – С. 208-219.

Подано до редакції 31.03.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

НАУКОВІ ПОВІДМЛЕННЯ

Горміз О.В.

Інститут географії НАН України

Проблеми взаємовідносин суспільства і природи в контексті переходу до сталого розвитку

Серед глобальних проблем, які стоять перед суспільством, більшість пов'язані із проблемами у взаємовідносинах суспільства і природи. Без вирішення цих проблем неможливий подальший розвиток людства та існування життя на нашій планеті.

Теоретичні засади дослідження взаємовідносин суспільства і природи розробляла значна кількість вчених. Серед найбільш вагомих можна назвати праці В.І.Вернадського, Д.Форестера, Д.Медоуза, Г.Х. Брунтланд, М.М. Моїсеєва.

В українській географічній науці ці питання опрацьовані М.М. Паламарчуком, О.М. Мариничем, Л.Г. Руденком, М.Ф. Векличем, В.І. Галицьким, А.П. Золовським, І.О. Горленко, О.Г.Топчієвим, В.П. Палієнко, В.М. Пашенком, С.А. Лісовським, Г.О. Пархоменко, М.Д.Гродзинським, С.П.Соньком та іншими науковцями.

Розвиток природи в останні десятиліття все більше залежить від антропогенного впливу, спричиненого бурхливим розвитком можливостей людського суспільства. Тому не дивно, що сьогодні проблеми, які стосуються взаємодії людини і природи, вважаються одними з найбільш складних.

При цьому ми повинні пам'ятати, що людина є складовою природи. Діяльність людини залежить від законів природи. Процес взаємодії людини і природи пов'язаний перш за все з господарською діяльністю. До початку ХХ ст. вплив господарської діяльності на планеті мав менші масштаби. В даний час антропогенна діяльність охопила всю планету, стала глобальною. Суспільство не може існувати без природи, оскільки природні блага забезпечують життєдіяльність людини. Будучи по суті невід'ємною частиною Природи, Людство в своїх відносинах з нею пройшло ряд етапів: від існування як одного із біологічних видів, поклоніння природним силам до ідеї повної і безумовної влади людини над природою. Катастрофічні наслідки останньої ми повною мірою пожинаємо сьогодні. Людина є часткою природи, але з часу, коли стала соціальною істотою, все більше впливає на неї й у своєму суспільному бутті давно перестала бути пасивним спостерігачем. Своїми діями суспільство вносить великі зміни в природу і змінюється саме. Академік Вернадський, розвиваючи ідею ноосфери, наголошував, що людина відрізняється від інших представників живого світу біосфери тим, що активно впливає на земні процеси і завдяки науко-технічному прогресу стала «другою геологічною силою».

В останні півстоліття все більше і більше збільшується негативний вплив суспільства на навколишнє природне середовище. Масштаби використання природних ресурсів людством зростають так стрімко, техногенний тиск на природне середовище став таким інтенсивним, що вже нині стають реальними глобальна екологічна криза і катастрофа [11].

Першопричиною і першоджерелом сучасного загострення глобальної кризи вважається стрімке зростання чисельності населення. Абсолютний приріст

населення на Землі в другій половині минулого століття перевищував 1% на рік, на сьогодні чисельність населення світу перевищила 7 млрд. [6]. Зростання світового населення супроводжується збільшенням обсягів споживання у розрахунку на одного жителя Землі. Як результат – збільшення масштабів антропогенного впливу на природу.

Через надмірну експлуатацію природних ресурсів та споживацьке ставлення людини до природи спостерігається ціла низка процесів в стані навколишнього природного середовища планети.

Упродовж свого існування людство знищило таку кількість родючих ґрунтів, яка перебільшує нині оброблювані території. За оцінками дослідників, протягом свого існування людство винищило дві третини лісів. Як зазначається в документах ЮНЕСКО, в умовах техногенного тиску сучасної цивілізації відбувається «генетична ерозія» – щорічно безслідно зникають від 150 до 200 видів організмів [9].

Виснаження природних ресурсів не тільки негативно впливає на стан навколишнього середовища, але й на розвиток людського суспільства. Сучасна екологічна криза – результат порушення системної рівноваги між людським суспільством і Природою.

З епохи Відродження, коли людина була поставлена в центр світобудови, а Природа розглядалась як служка людини, поволі складався тип технократичного мислення. З зародженням промислової революції та індустріалізму складалася відповідна сукупність уявлень про місце і роль людини в природі і суспільстві. Людина в більшості розглядається як позаприродний об'єкт, Природа — як неживий склад ресурсів і багатств, які можна і повинно використати відповідно до волі і бажання Людини. Іншими словами, паралельно посиленню тиску на природне середовище йшло формування відповідної філософії підкорення природи. Сьогодні вплив людини на природу Землі є одним із вирішальних чинників, що визначають стан природних комплексів планети [10].

При вирішенні проблеми природокористування на перше місце повинно висуватися здійснення системи заходів, спрямованих на підтримку раціональної взаємодії людини і навколишнього природного середовища, що забезпечують збереження і відновлення природних ресурсів, попереджають негативний вплив результатів діяльності суспільства на здоров'я людини.

Якщо в минулому, незважаючи на безповоротні зміни навколишнього середовища, що відбувалися на локальному або регіональному рівнях, природа сама справлялася з промисловими та іншими відходами, які поступали в біосферу, оскільки їх загальний об'єм не перевершував її здатності до самоочищення, то в наш час, коли загальний обсяг антропогенного забруднення природи істотно перевищує її можливості до самоочищення і самовідновлення. Природа вже не в змозі справитися з наростаючими антропогенними перевантаженнями. У зв'язку з цим людство змушене взяти на себе відповідальність за збереження природного середовища, таких його параметрів, які б забезпечували сприятливі умови існування людини та сучасної біоти планети. Отже, сьогодні існує гостра потреба в забезпеченні здорового життєвого середовища для нинішнього і майбутнього покоління силами самої людини [10].

В числі перших, хто запропонував своє бачення виходу із ситуації, що склалася, був В.І. Вернадський. Ідеї В.І. Вернадського про «ноосферу» стали першою спробою розробки концепції подолання протиріч взаємозалежного

існування суспільства і природи. Розробка В.І. Вернадського можна вважати одними з наріжних каменів, що заклали основи формування майбутньої концепції збалансованого розвитку [2].

В XX ст. антропогенний вплив на природу планети ставав усе сильнішим, відтак все більшою мірою збільшувалися його негативні наслідки. Населення зросло майже в 4 рази, однак використання енергії (в нафтовому еквіваленті) зросло в 10,5 разів, а води (у всіх сферах діяльності людини) в 8,9 разів, що свідчить про інтенсивне використання ресурсів [7]. Річний об'єм використання водних ресурсів вже перевищує 10% всього річного стоку планети [2]. Характерною ознакою століття є докорінні зміни пропорцій у використанні енергетичних ресурсів особливо щодо нафта і газу, та появи ядерного палива. Спалювання їх спричинило збільшення викидів CO₂ у 12 разів [8]. Розвиток людства супроводжувався зміною ландшафтів: на планеті залишилося тільки близько 28% площі, яка не порушена господарською діяльністю [6]. Внаслідок виснаження і деградації природних ресурсів у багатьох регіонах святу сотні мільйонів людей потерпають від дефіциту питної води, палива та продуктів харчування. Біосфера отруєна антропогенними відходами.

В середині XX століття Людство постало перед проблемою зміни підходів до освоєння і використання природних ресурсів, перед необхідністю врахування довготривалих наслідків свого втручання в хід природних процесів, узгоджених і скоординованих дій щодо регулювання масштабів антропогенного впливу на планетарному рівні [2].

Відповідно, посилилась увага вчених до дослідження проблем взаємовідносин суспільства і природи.

В 1968 р. виник так званий Римський клуб. Перед ним були поставлені дві основні цілі. Перша – сприяти усвідомленню ускладнень що виникли перед людством; друга – шляхом впливу на суспільну свідомість, сприяти виправленню нинішньої ситуації. За словами Ауреліо Печчеї, першого президента Римського клубу, «людина володіє нині вирішальною владою над подіями і від того, як вона буде її використовувати, залежить все її майбутнє». Розглядаючи витoki і причини глобальних проблем, в тому числі і екологічної кризи, А.Печчеї вважав, що вони знаходяться не поза людиною, а саме всередині її. «На теперішній момент ми починаємо усвідомлювати людське суспільство та оточуюче середовище як єдину систему, неконтрольований ріст якої є причиною її нестабільності.» - відмічає він у своєї книзі «Людські якості» [5]. Розв'язання екологічних проблем потребує передусім змін самої людини, її власної суті.

В 1983 р. ООН створила Міжнародну комісію з навколишнього середовища і розвитку (комісія Г.Х.Брундтланд), яка повинна була провести аналіз глобальних проблем у відносинах між природою та суспільством, виявити їх причини, розробити концепцію вирішення таких проблем. Підсумком роботи комісії стало опублікована в 1987 році доповідь «Наше спільне майбутнє». У доповіді комісії Брундтланд поняття сталого розвитку трактувалося досить просто і виразно: це «такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [3]. Основна ідея концепції: споживання природних благ не повинно перевищувати природних обмежень, обумовлених параметрами природного середовища нашої планети.

Етапною з точки зору формування екологічно орієнтованої свідомості була

відома Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. На конференції було ухвалено низку документів, в яких зафіксовані принципові положення щодо нової концепції розвитку людства в майбутньому, що отримала визначення збалансованого (сталого) розвитку (від англ. «sustainable development»). В основу концепції збалансованого розвитку було покладено розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних проблем розвитку людства та розуміння того, що їх вирішення можливе тільки на комплексній основі, на основі врахування балансу інтересів розвитку природи і суспільства, врахування балансу інтересів всіх складових елементів, котрі в сукупності формують світову цивілізацію [2].

Основна мета Концепції полягає в гармонізації взаємовідносин людей і суспільства з природою. Для цього в першу чергу потрібно знайти консенсус між природою та суспільством, між екологією та економікою, між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, тощо.

Соціально-економічний розвиток має ґрунтуватися на принципах врахування можливостей природних комплексів витримувати антропогенні навантаження і забезпечувати нормальне функціонування біосфери і локальних екосистем. Від цього вирішальною мірою залежить їх корисна продуктивність, якість і комфортність життєвого середовища, екологічне та економічне благополуччя населення того чи іншого регіону [12].

Розвиток природи і суспільний розвиток тісно пов'язані, існують певні закономірності взаємодії суспільства і природи. Майбутнє всього живого Землі залежить від правильності вибору шляху подальших відносин людини і природи.

Досягнення збалансованого розвитку на планеті потребує вивчення взаємодії суспільства і природи, пізнання законів, закономірностей цієї взаємодії та механізмів їх дії. Закони суспільства і закони природи відрізняються одне від одного як за характером дій, так і за діапазоном. По-перше, закони природи більш довговічні чим закони суспільства. По-друге, закони природи є закони стихійних сил, тоді як закони суспільства є закони свідомої діяльності людей. Природа розвивається за об'єктивними законами, тоді як суспільство функціонує на основі законів соціального розвитку. Процес взаємодії суспільства і природи здійснюється на основі певних закономірностей. Академік М.М.Паламарчук [4] сформулював основні з цих законів, закономірностей.

Такими законами, закономірностями, є:

1. Обмеженість самовідновлення природи, саморегулювання її змін під впливом суспільства.
2. Закономірність взаємозумовлених ланцюгових змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності.
3. Закономірність поєднання суспільних і природних елементів, утворення цілісностей.

Україна належить до тих країн світу, де екологічні проблеми – вкрай гострі. За статистичними даними у 2012 році на 1 км² території країни припадає 11 тонн викинутих в атмосферу шкідливих речовин та 24 тонн відходів I-III класів небезпеки. Лісові території займають лише 15,5% площі України, а площа природно-заповідного фонду становить лише 4,7%. Розораність становить 53,9% від загальної площі України та 78,1% від сільськогосподарських угідь. Такого рівня розораності не знали найрозвиненіші країни світу. Як наслідок високої

розораності території, еродованість сільськогосподарських угідь складає 38,4 %, ріллі – 40 %. Активізація ерозії в останні роки пов'язана не тільки із збільшенням орних земель, а й з використанням важкої ґрунтообробної техніки, яка ущільнює і руйнує структуру ґрунту. У свою чергу, лише 10% ґрунтів мають задовільний екологічний стан, проте щорічно їх родючість знижується через забруднення пестицидами та важкими металами. Все це комплексно призводить до вкрай незадовільних екологічних умов життя населення.

Сучасний соціально-економічний стан України свідчить про те, що національній економіці поки що не вдалося радикально змінити екстенсивний тип розвитку та забезпечити раціональне природокористування. Так, наша держава знаходиться в рейтингу першості за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів.

Водночас, наш природо-ресурсний потенціал оцінюється як один із найбільших на планеті. Зокрема, 94 види корисних копалин мають промислове значення. За умови ефективного користування українські землі здатні прогодувати в 6 разів більше населення, ніж маємо сьогодні. Займаючи менше 6% території Європи, Україна, має 35% її біорізноманіття.

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для України. До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать [9]:

- кардинальна зміна моделі природокористування;
- перехід до інтенсивного типу виробництва на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталої матеріально-технічної бази на основі використання новітніх, безвідхідних, та екологічно безпечних технологій;
- формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відтворення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу;
- розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсно-екологічних проблем і завдань сталого розвитку.

Взаємодія людини з природою є складним і неоднозначним процесом, у якому велику роль відіграють розуміння свого місця в природі, мета та принципи діяльності.

Результати досліджень показали наявність значної кількості проблем, що існують у взаємовідносинах суспільства і природи. В межах України ці проблеми мають особливу гостроту.

Головними причинами виникнення проблем у цих взаємовідносинах є порушення взаємодії природи і господарської діяльності людини; в тому числі – на рівні регіонів різного таксономічного рівня; недостатнє наукове обґрунтування практики природокористування; порушення вимог щодо належного рівня екологічності виробництва; незбалансованих характер суспільно-природної взаємодії на глобальному, регіональних та локальному рівнях.

Як показало дослідження поглядів сучасних дослідників цієї проблематики єдиним реальним шляхом виходу із зазначеної ситуації є зміна принципів і підходів до використання ресурсів природи в процесі природокористування. Ці принципи сформульовано у документах Ріо, яка проголосила у 1992 році концепцію сталого (збалансованого) розвитку як завдання для людства на XXI століття.

Практичне впровадження принципів сталого розвитку є складним завданням, яке вимагає поєднання спільних зусиль науки, виробництва, широкого залучення представників усіх верств суспільства.

Використання поновлюваних природних ресурсів не повинно перевищувати рівень їх природного відновлення, а краще з невеликим запасом для природного приросту. В той же час, прибуток від експлуатації невідновлюваних ресурсів повинен вкладатися в розробку їх заміників, еквівалентних поновлюваних ресурсів.

Науково обґрунтоване природокористування на засадах сталого розвитку дозволить: забезпечити раціональне ресурсоспоживання, відтворення природних ресурсів, достатню якість компонентів навколишнього середовища, можливість тривалого та безпечного розвитку суспільства та його взаємовідносин з природою.

Переведення України на принципи сталого розвитку є одним із шляхів безпечного економічного, соціального та екологічного розвитку.

Література

1. Бэкон Ф. Новый Органон. Соч., Т. 2. / Ф. Бэкон. – М., 1978.
2. Лісовський С.А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України. Монографія / С.А. Лісовський. – К., 2009. – 296 с.
3. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 371 с.
4. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 418 с.
5. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
6. Поляков В.И. Экзамен на "Homo sapiens" (От экологии и макроэкологии... к МИРУ) / В.И. Поляков. – Саранск: Изд-во МГУ, 2004. – 494 с.
7. Руденко Л.Г. Ноосферный этап развития цивилизации – желаемое и реальность / Л.Г. Руденко // Проблемы природопользования: итоги и перспективы: материалы Междунар. науч. конф. (Минск, 21-23 ноября 2012 г.) / Нац. акад. наук Беларуси [и др.]; редкол.: А.К.Карабанов [и др.]. – Минск: Минсктиппроект, 2012. – С. 206-210.
8. Руденко Л.Г. Тенденції взаємодії суспільства і природи та їх прояв на теренах України у XX ст. / Л.Г.Руденко // Української географічний журнал. – 2008. – №1. – С.6-14.
9. Сталый розвиток суспільства: навчальний посібник / А.Садовенко, Л.Масловська, В.Середа, Т.Тимочко. – 2 вид. – К.: 2011. – 392 с.
10. Сучасна глобальна екологічна криза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatfolder.org.ua/content.php?c=ecology&id=702&s=1>.
11. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник для студ. геогр. спец. вищих навч. Закладів / О.Г.Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 554 с.
12. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісн. НАН України. – 2002. – №2. – С. 31-40.
1. Bekon F. Novyy Organon. Soch., T 2. / F. Bekon. – M., 1978.
2. Lisovskiy S.A. Obshchestvo i priroda: balans interesov v Ukraine. Monografiya / S.A. Lisov'kiy. – M., 2009. – 296 s.
3. Nashe obshcheye budushcheye: Doklad Mezhdunarodnoy komissii po okruzhayushchey srede i razvitiyu (MKOSR) / Per. s angl. – M.: Progress, 1989. – 371 s.
4. Palamarchuk M.M. Ekonomicheskaya i sotsial'naya geografiya Ukrainy s osnovami teorii / N.N. Palamarchuk, A.N. Palamarchuk. – M.: Znaniye, 1998. – 418 s.
5. Pechchei A. Chelovecheskiye kachestva / A. Pechchei. – M.: Progress, 1985. – 312 s.
6. Polyakov V.I. Ekzamen na "Homo sapiens" (Vot ekologii i makroekologiy ... k MIRA) / V.I. Polyakov. – Saransk: Izd-vo MGU, 2004. – 494 s.
7. Rudenko L.G. Noosfernyy etap razvitiya tsivilizatsii – zhelayemoye i real'nost' / L.G. Rudenko // Problemy prirodoopol'zovaniya: itogi i perspektivy: materialy Mezhdunar. nauch. konf. (Minsk, 21-23 noyabrya 2012 g.) / Nats. akad. nauk Belarusi [i dr.]; sost.: A.K.Karabanov [i dr.]. – Minsk:

- Minsktipproyekt, 2012. – S. 206-210.
8. Rudenko L.G. Tendentsii vzaimodeystviya obshchestva i prirody i ikh proyavleniye na territorii Ukrainy v KHKH v. / L.G.Rudenko // Ukrainskaya geograficheskiy zhurnal. – 2008. – №1. – S.6-14.
 9. Ustoychivoye razvitiye obshchestva: uchebnoye posobiye / A.Sadovenko, L.Maslovs'ka, V.Sereda, T.Timochko. – 2 izd. – M.: 2011. – 392 s.
 10. Sovremennaya global'nyy ekologicheskiy krizis [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://referatfolder.org.ua/content.php?c=ecology&id=702&s=1>.
 11. Topchiyev A.G. Osnovy obshchestvennoy geografii: uchebnik dlya stud. geogr. spets. vysshikh ucheb. Zavedeniy / A.G.Topchiyev. – Odessa: Astroprint, 2009. – 554 s.
 12. Tregobchuk V. Kontseptsiya ustoychivogo razvitiya dlya Ukrainy / V. Tregobchuk // Vestn. NAN Ukrainy. – 2002. – №2. – S. 31-40.

Подано до редакції 17.04.2014

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

ДО ВІДОМА АВТОРІВ
"НАУКОВИХ ЗАПИСОК ВДПУ" (СЕРІЯ "ГЕОГРАФІЯ")

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні «Випуску 28».

Вимоги до оформлення:

1. Матеріали подаються українською, російською та англійською мовами.
2. Текст оформляється у текстовому редакторі Word (формат "doc"). Обсяг – 7-10 сторінок друкованого тексту формату А4. Гарнітура Times New Roman, розмір шрифту – 12 пт, друк – через 1 міжрядковий інтервал. Абзацний відступ – 12,5 мм. Поля зверху, знизу, ліворуч та праворуч – 30 мм.
3. На початку статті обов'язково вказати індекс УДК, прізвище та ініціали автора/авторів, заголовок статті, резюме українською, російською, англійською мовами (не менше 1200 знаків) та ключові слова, розділених комою. В резюме російською та англійською мовами необхідно вказати авторство та заголовок статті відповідною мовою.
4. Відповідно до постанови ВАК України, наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:
 - постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується зазначена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.
5. Рисунки і таблиці повинні розміщуватись після першого згадування в тексті або зразу на наступній сторінці. Розмір рисунків і таблиць не повинні виходити за межі вказаних полів. Рисунки найбільш бажано подавати у чорно-білому вигляді або у контрастних відтінках сірих тонів форматів bmp, tiff, jpg, gif (300 dpi). Обов'язковою умовою є можливість читання на рисунках всіх наведених елементів. Підписи до рисунків наводяться під рисунками симетрично до тексту, підписи до таблиць наводяться над таблицями. Загальна кількість рисунків і таблиць до кожної статті не повинна перевищувати чотирьох.
6. Список використаних літературних джерел (до 15 назв) повинен бути оформлений в алфавітному порядку та згідно нового стандарту бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Окремо наводиться латинізований список використаної літератури. Посилання на джерела у тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера списку.
7. Особливо ретельно варто перевіряти текст статті на наявність орфографічних та граматичних помилок.
8. Окремим файлом подати інформацію про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, e-mail.
9. Матеріали до публікації та інформацію про авторів варто подавати електронною поштою: o.oren@yandex.ua; oren60@mail.ru.

Автори несуть повну відповідальність за зміст і достовірність викладених у статті матеріалів. Редколегія залишає за собою право відхилення статей, що не відповідають вимогам до наукових публікацій або у разі негативних рецензій.

Вартість 1 друкованої сторінки – 30 грн.

Термін подачі матеріалів до «Випуску 28» – 1 жовтня 2015 р.

Гроші надсилати на кафедру фізичної географії. Адреса: 21100 Вінниця, вул. Острозького, 32, педагогічний університет, кафедра фізичної географії, Хаєцький Г.С.